

U-book

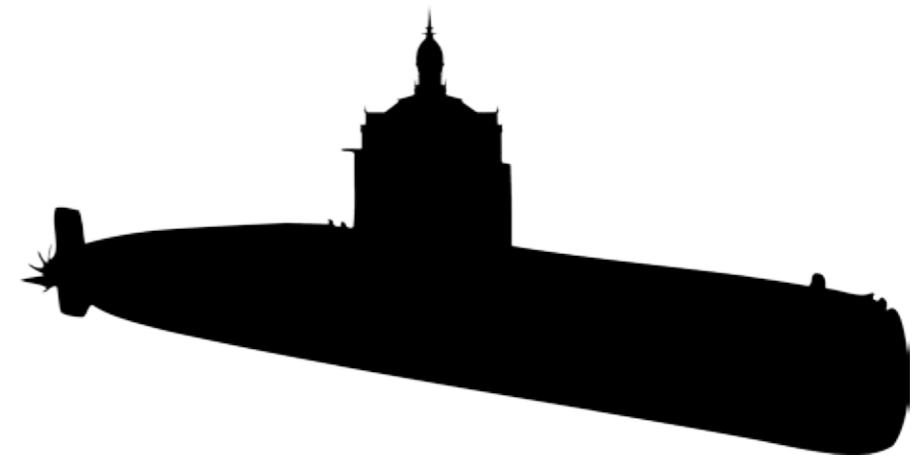
**UTOPIA
ROTTERDAM**

40

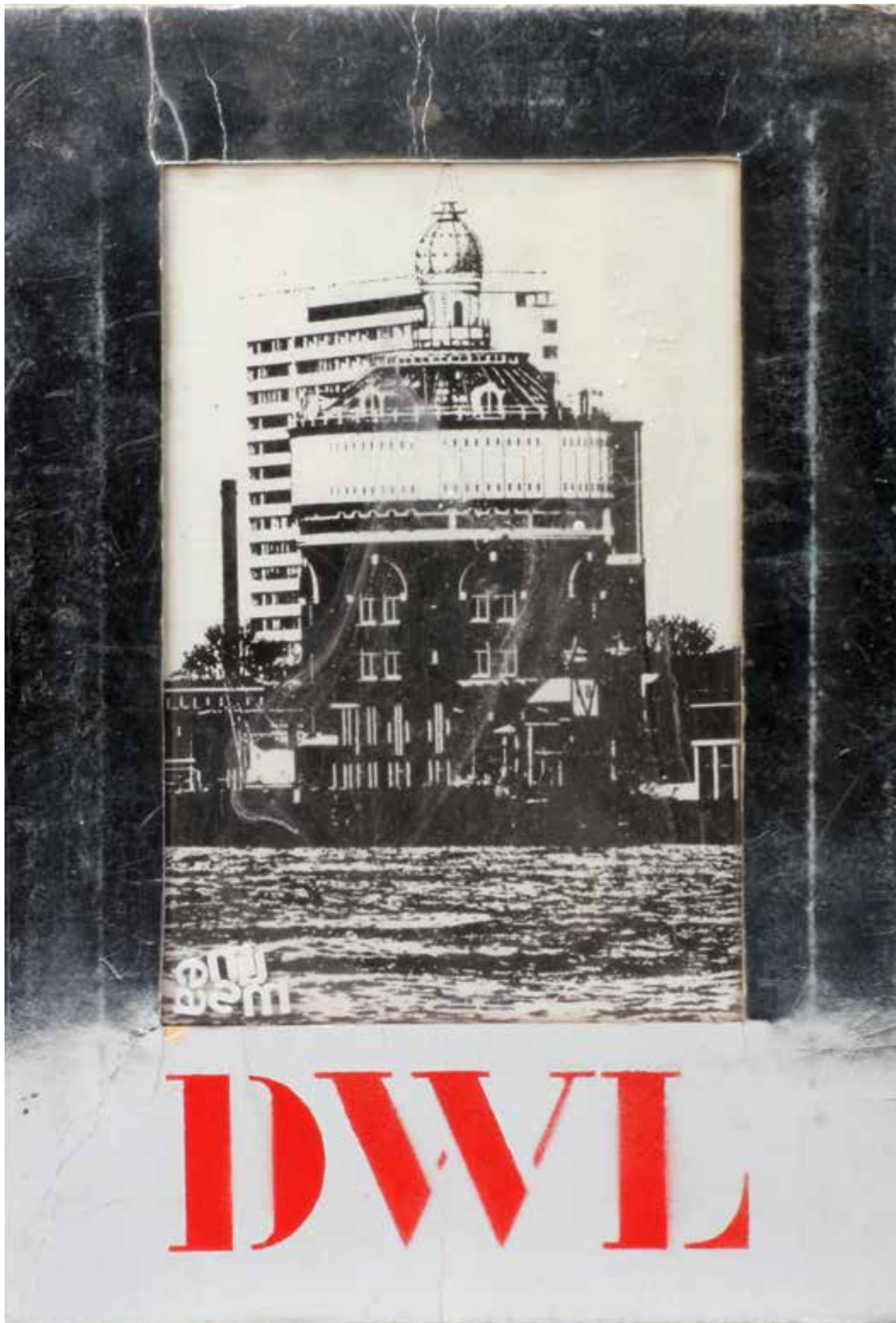
J A A R

40 JAAR UTOPIA ROTTERDAM
1978-2018

UU
uitgeverij
UTOPIA

De Coöperatieve Vereniging Utopia is gevestigd op het DWL-terrein in de Esch/Kralingen bij de Watertoren en bestaat op 16 oktober 2018 veertig jaar.
De leden van Utopia houden zich bezig met kunst, cultuur en techniek.

De Watertoren, het Proefsnelfiltergebouw, de Villa, Hal 1, Hal 2, Hal 3, restaurant de Watertoren en café TomTom zijn onderdeel van Utopia.

Binnen Utopia bevinden zich diverse disciplines zoals:
architectuur, fotografie, grafische vormgeving, industriële vormgeving, houtbewerking, metaalbewerking, edelmetaalbewerking, 3-D design, muziek, film, patterns, 3-D printing, schilderkunst, beeldhouwkunst, horeca, etc.

De projecten waarmee Utopia als groep naar buiten is getreden, zijn o.a.:
de futuristische HELIX-tentoonstelling, Ponton 010, Lijnbaanpoppen, stadhuis kamerinrichtingen, optredens en activiteiten in Hal 4, verlichting van de Watertoren, etc.

Leden

Betty van den Boogert, Haiko Dragstra, Jelle Feringa, Cor van der Hout, Rein Janssen, Jeroen de Jongh, Ilse Leenders, Victor Mani, Marieke van der Meer, Hans Mesman, Margreeth Muller, James Rubery, Chiel van der Stelt, Hans van den Tol, Liesbeth Valkenburg, Peter de Vette, Walter Vincent, Mike Vincent, Hans Werlemann, Dieter de Winter

Ere-Lid

Tineke Werlemann en Viola van Oostrom

Projectlid

Maud Timmermans

Ex-Leden

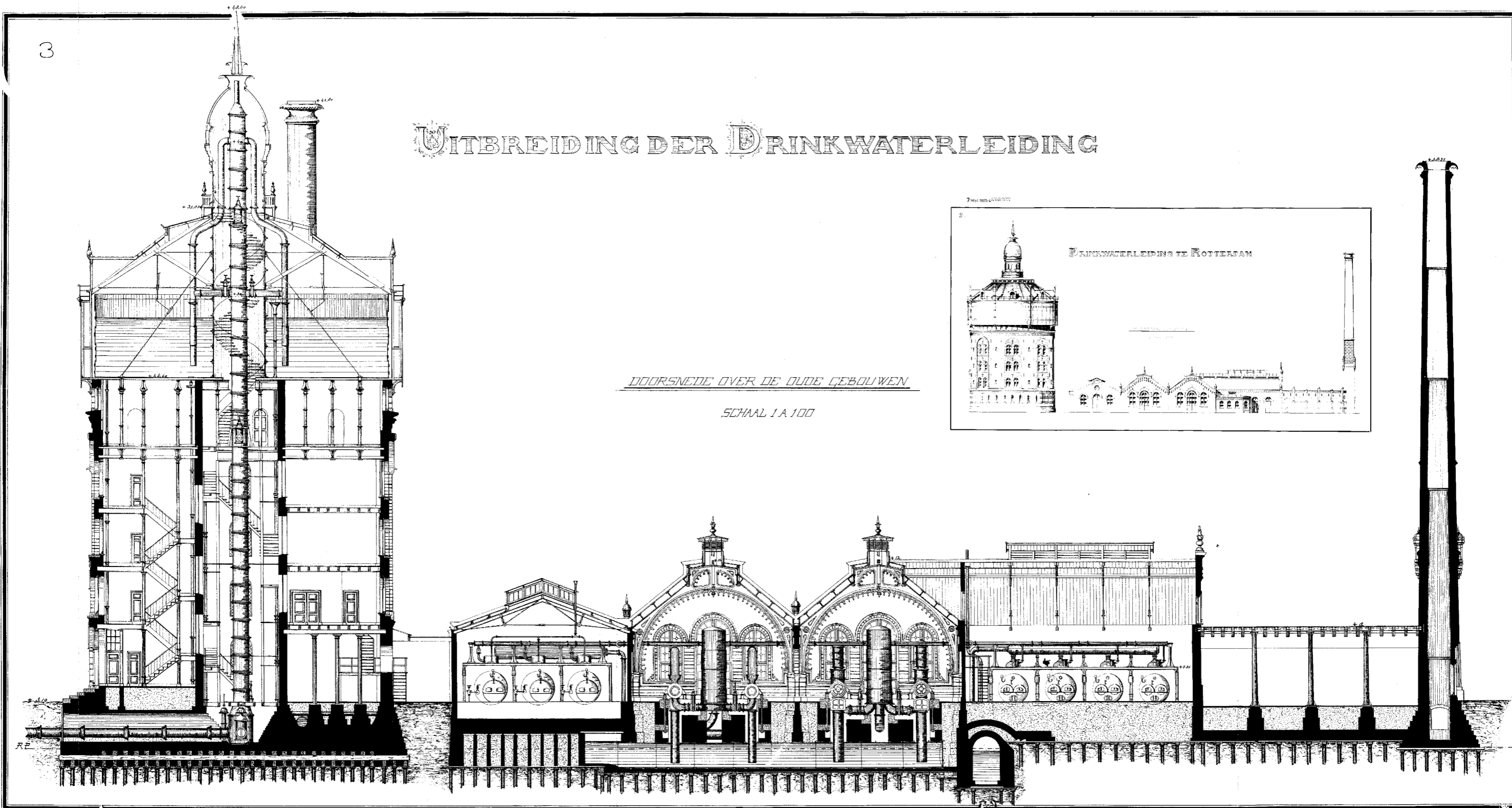
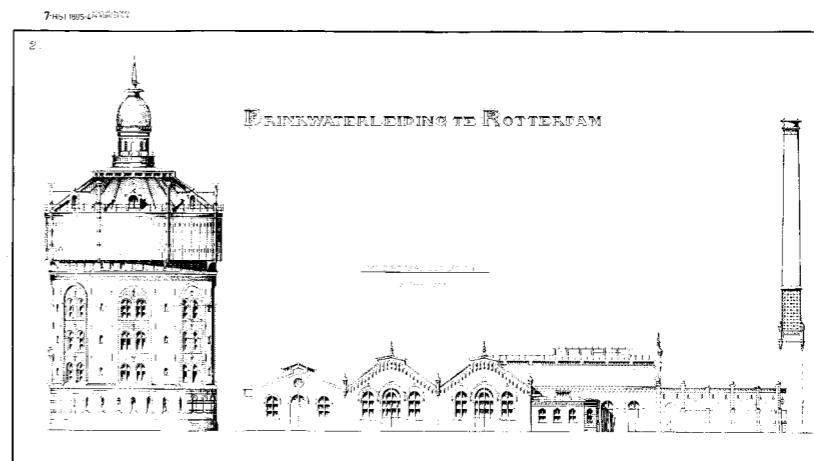
Jean Paul Birkhoff, Constance van Duinen, Marja Eland, Gerard van Groeningen, Herman Helle, Caroline Meltzer, Reinout Meltzer, Evan van der Most, Hans Oldewarris, Viola van Oostrom, Mariska Oprel, Bob van Persie, Floor Peters, Joke van der Spek, Jos Stoopman, Jeroen Thomas, Onno van Wijk, Peter de Winter

3

UITBREIDING DER DRINKWATERLEIDING

DOORSNEDEN OVER DE OUDE GEBOUWEN

SCHAAL 1 A 100

Op 15 September 1869 dienden B. en W. het voorstel in tot de aanleg van een drinkwaterleiding in eigen beheer, d.w.z. door aanbesteding alleen van die werken, die daartoe geschikt of vatbaar zij, doch de overige uit te voeren door werklieden van de gemeente. Dat was trouwens de gebruikelijke gang van zaken. Ten aanzien van de exploitatie hakten zij de knoop door: zij zou 'als eigen onderneming mede in eigen beheer blijven.'

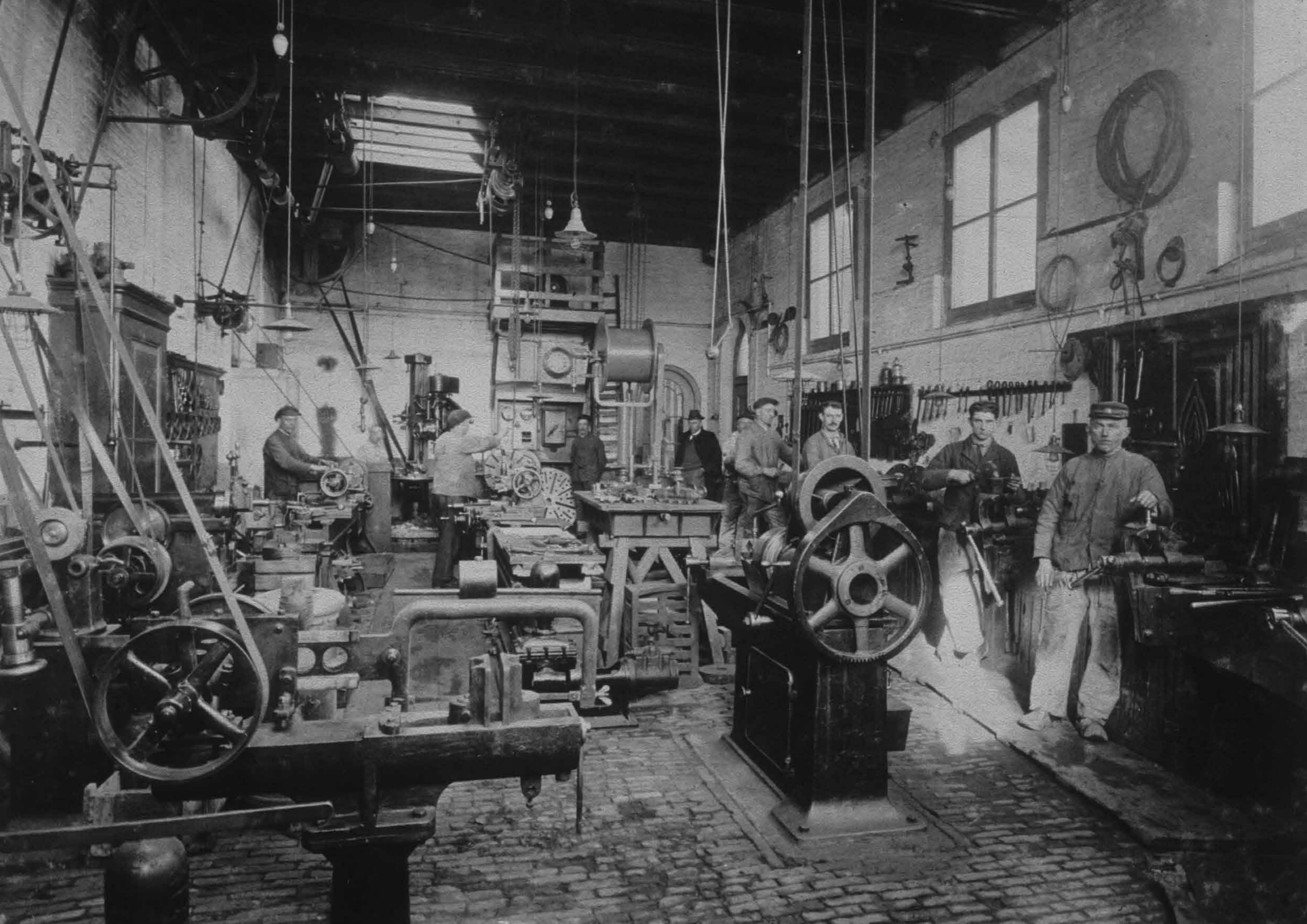
Voor het eerst waagde Rotterdam zich aan zo'n onderneming, in een tijd toen gemeentelijke exploitatie in ons land een zeldzaamheid was.

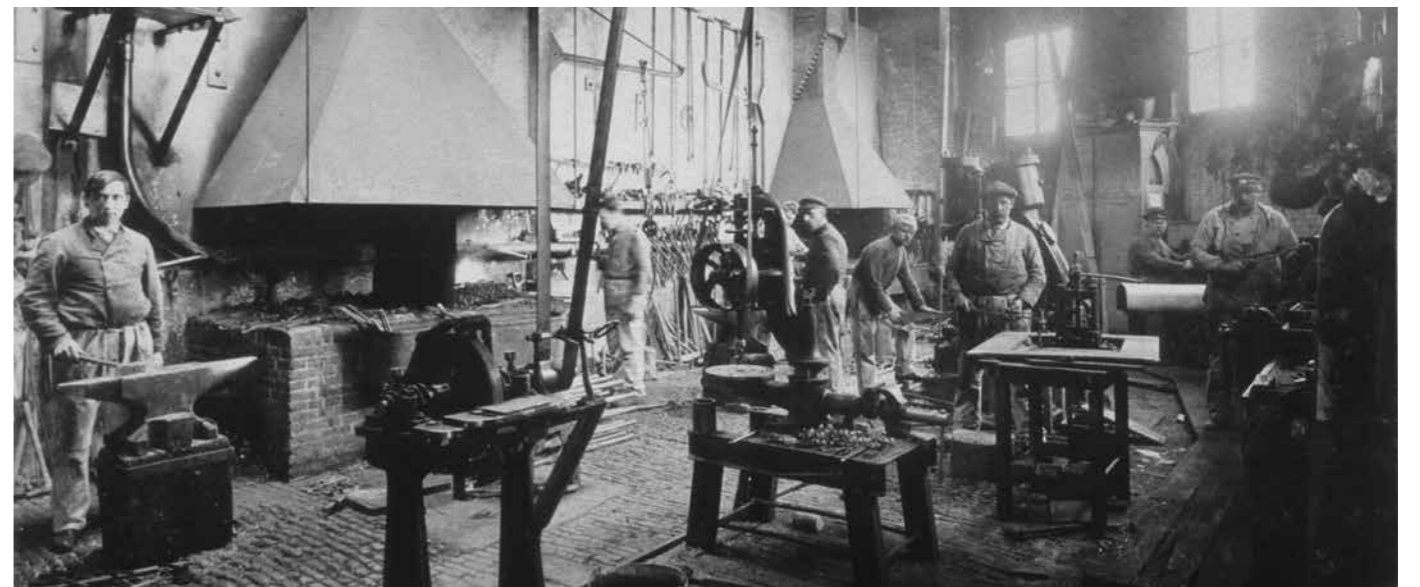
Het plan van Van der Tak (architect) dat mede de handtekening van Rose (wethouder?) droeg, stelde voor pomp- en filterwerken te plaatsen op het weiland oostelijk van de Oude Plantage en het benodigde water aldaar uit de Maas te putten. Vier stoommachines waren in het plan begrepen, waarvan er dadelijk 2 geplaatst moesten worden: de overige zouden volgen, zodra de dagelijkse behoefte 5.000 kub. te boven zou gaan.

Elke machine had een vermogen van 350 kub.m. per uur.

De vier machines kwamen in twee gebouwen, waarvan er dus één dadelijk moest worden verwezenlijkt. Bij deze gebouwen waren een watertoren, woningen, werkplaats en magazijn ontworpen. De inhoud van het reservoir was ruim duizend kubieke m. Het plan voorzag voorlopig in één voorraadbassin van 18.000 kubieke m; voor latere uitbreiding waren er nog twee ontworpen. Vier filters zouden het water zuiveren. Voor 5.000 kubieke m. per dag waren er ruim drie voldoende. Om vloedvrij te zijn zou de gehele inrichting worden omgeven door een dijk van vier meter boven R.P. Bij de pompwerken ving de buisleiding aan, die zich in drieën splitste voor de drie stadsdelen. De gezamenlijke lengte der buizen was 50.000 m. In de bodem der havens en andere wateren zouden 21 zinkers worden aangebracht. De kosten van het totaal werden begroot op f 1.850.000,- duur van de uitvoering drie jaar.

(uit: 'Mensen maken een stad' van Jan Nieuwenhuis, Hoofd Bureau Voorlichting en Publiciteit ter Gemeente-Secretarie 1855-1955).

Zoals Columbus ongeveer

Die het zeegat uitzeilde
met een vast idee
maar zonder enige
garantie dat het

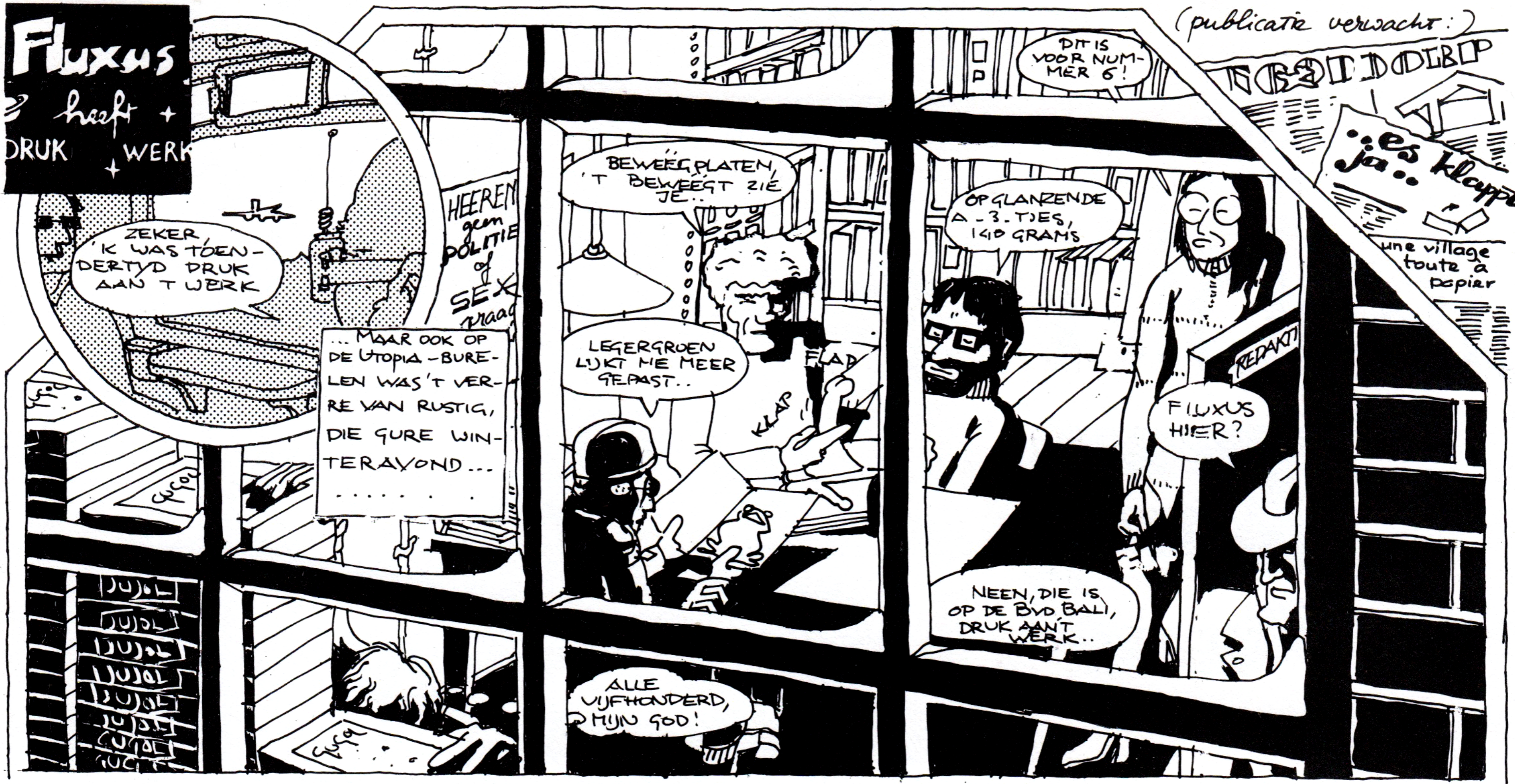
Wat zou gaan worden
Zo begon ik aan het
Boekje en verzamelde
ik de txts en de pix

En net als Columbus
hoorde ik denkbeeldig
gejuich toen na de
scheurbuik de storm

En de eindeloze
windstilte er op
eens in de verte
vaag land zichtbaar werd

Fluxus
heeft +
DRUK + WERK

(publicatie verwacht:)

DIT IS
VOOR NUM-
MER 6!

BOEDIBOP

Ja: klopp!

une village
toute a
papier

ZEKER,
'K WAS TOEN-
DERTYD DRUK
AAN T WERK

HEEREN
geen
POLITIE
of
SEX
naag

... MAAR OOK OP
DE UTOPIA-BURE-
LEN WAS 'T VER-
RE VAN RUSTIG,
DIE GURE WIN-
TERAVOND...
.....

BEWEEGPLATEN
'T BEWEEFT ZIE
JE...

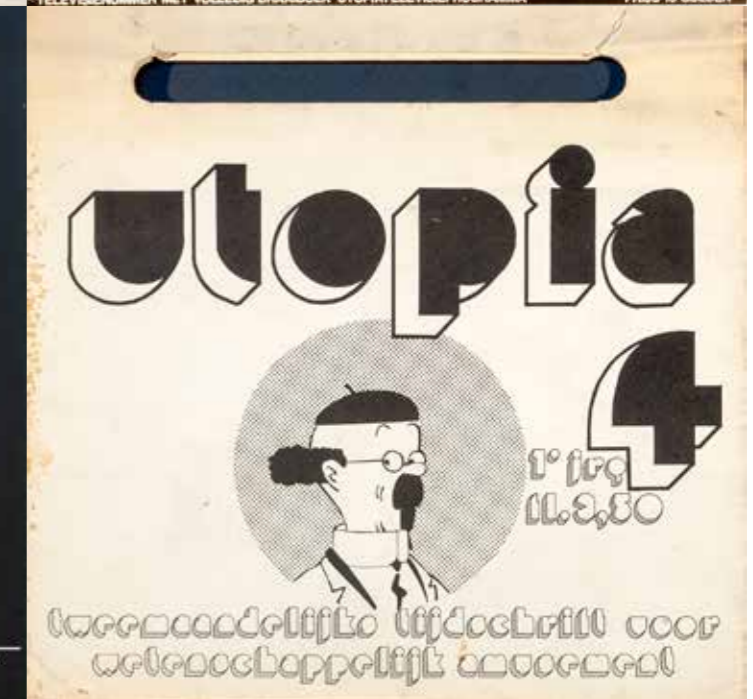
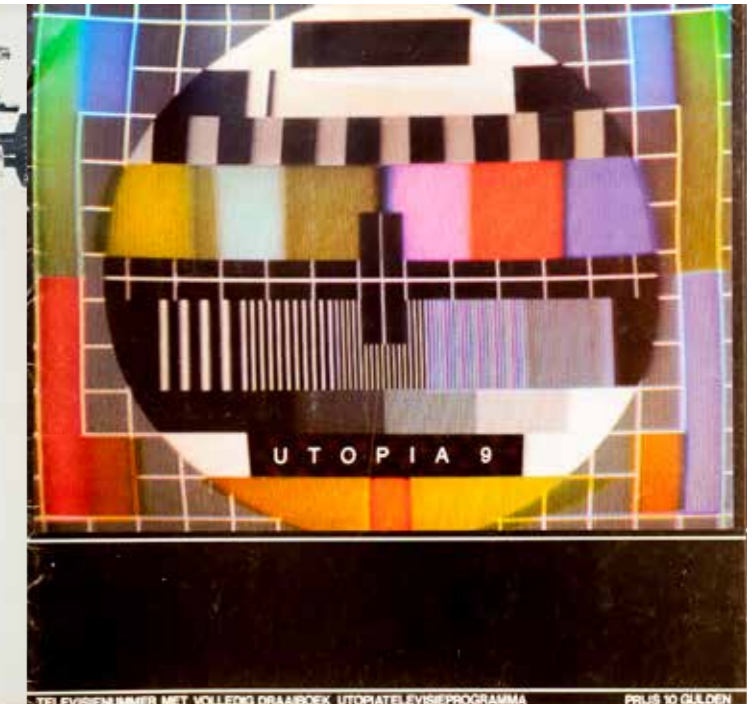
LEGERGROEN
LUKT ME MEER
GEPAST..

OP GLANZENDE
A-3-TJES,
140 GRAMS

FLUXUS
HIER?

NEEN, DIE IS
OP DE BYD BALI,
DRUK AANT
WERK..

ALLE
VIJFHONDERD,
MUN GOD!

Utopia: Een Tweemaandelijks Tijdschrift voor Wetenschappelijk Amusement, Nos. 1 (n.d. - 1976) - 10 (September 1978) (all published) 10-07-18 16:37

Utopia: Een Tweemaandelijks Tijdschrift voor Wetenschappelijk Amusement, Nos. 1 (n.d. - 1976) - 10 (September 1978) (all published)

Condition: See description

A complete run in 10 issues of the Dutch "scientific entertainment" journal, founded by a group of four architecture students from Delft including Hans Oldewarre, Han Kamphuis, Jan Pesman, and Peter de Winter, containing prose, comics, and essays on a range of topics including television, music, architecture, design, astrology, automobiles, technology, and many others, several issue with loose inserts. Profusely illustrated throughout. Various sizes, mostly 4to. and folio. Primarily orig. printed wrpps., three with orig. illustrated envelopes, issue no. 7 rolled in original transparent cylindrical plastic case (some loss to case). Delft (Hans Oldewarre) 1976-1978. Hans Oldewarre and Peter de Winter together founded 010 Publishers over 30 years ago, and in the subsequent decades have produced more than 700 titles in the fields of architecture and design. They have won many awards for book design, and in 1994 was the first publisher outside of the United States to be named "Publisher of the Year" by the American Institute of Architects. Very scarce; as of October 2018, WorldCat locates two holdings in the Netherlands and none in the United States.

\$2,850.00
(€2,479.50)

ADD TO CART

\$25.00 shipping to NLD
More shipping options >

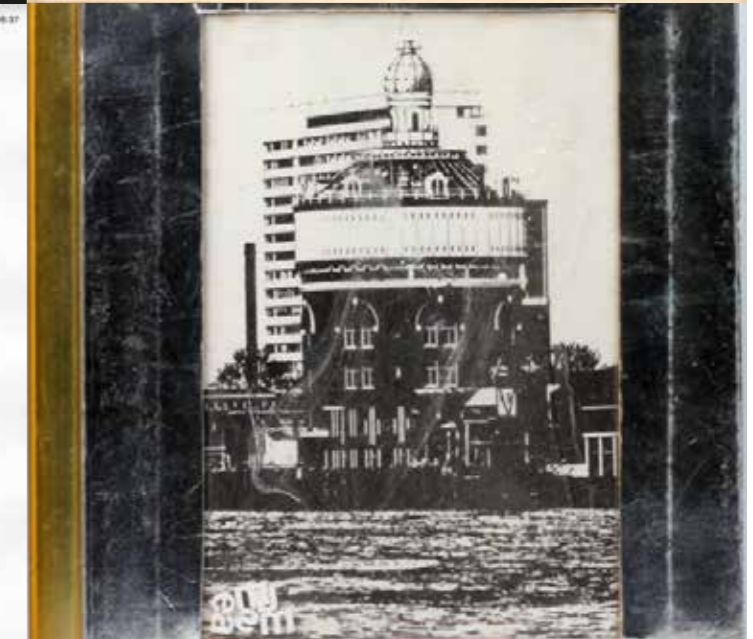
Add to wishlist

30 Day Return Guarantee

In-Stock Guarantee

F.A. Bennett Books
Seller rating: ★★★★★
Biblio.com member since: 2008
Boston, Massachusetts

Includes bibliographical references and index.

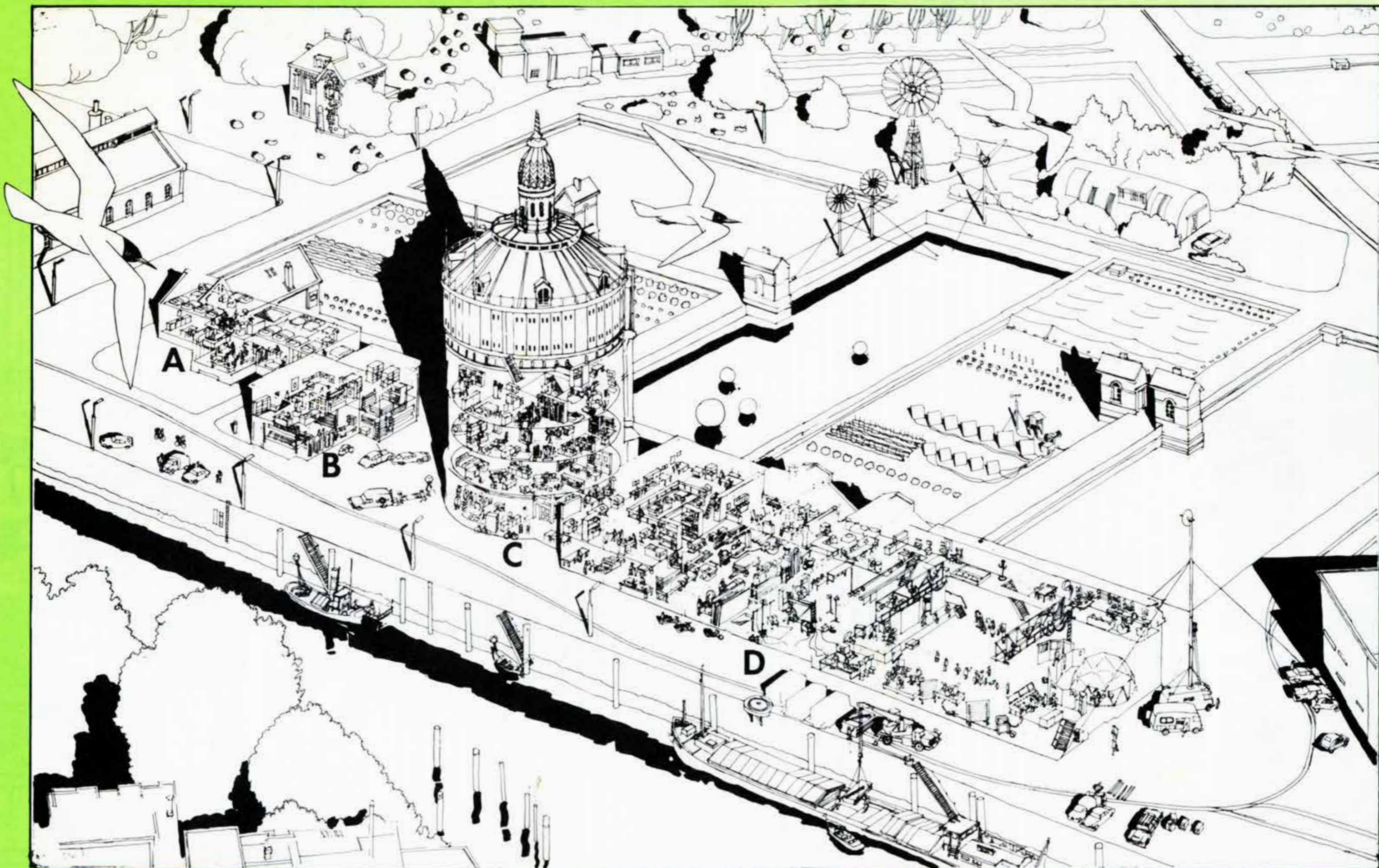
UTOPIA

Vorige maand stonden ze opeens langs de Maasboulevard: richtingaanwijzers naar UTOPIA, het land van belofte. Een werkgemeenschap van 14 mensen, voortgekomen uit een tijdschrift, voornamelijk uit de randstad en werk-

zaam in verschillende vakgebieden. Twee maanden geleden trokken ze in watertoren en bijgebouwen op het terrein van de voormalige Duinwaterleiding aan de Honingerdijk, dankzij de beslissing tot woningbouw gespaard gebleven. Er wordt

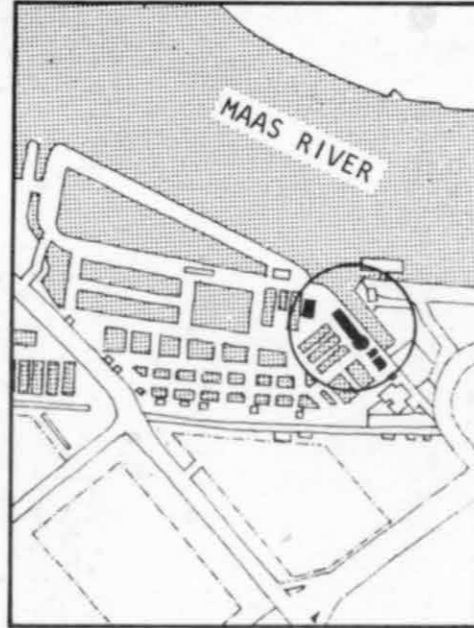
gemeten en het complex wordt bruikbaar gemaakt voor gastenverblijf (A), administratie (B), wonen en koffiehuis (C) en werkplaatsen (D) zoals drukkerij, hout, plastic, metaal, foto, film. Eenmaal gereed gaat de Werkge-

meenschap Utopia er wonen en werken aan de doelstelling: door middel van een creatieve benadering de verworvenheden van de techniek toepasbaar en toegankelijk te maken. Daar hoort U ongetwijfeld nog meer van.

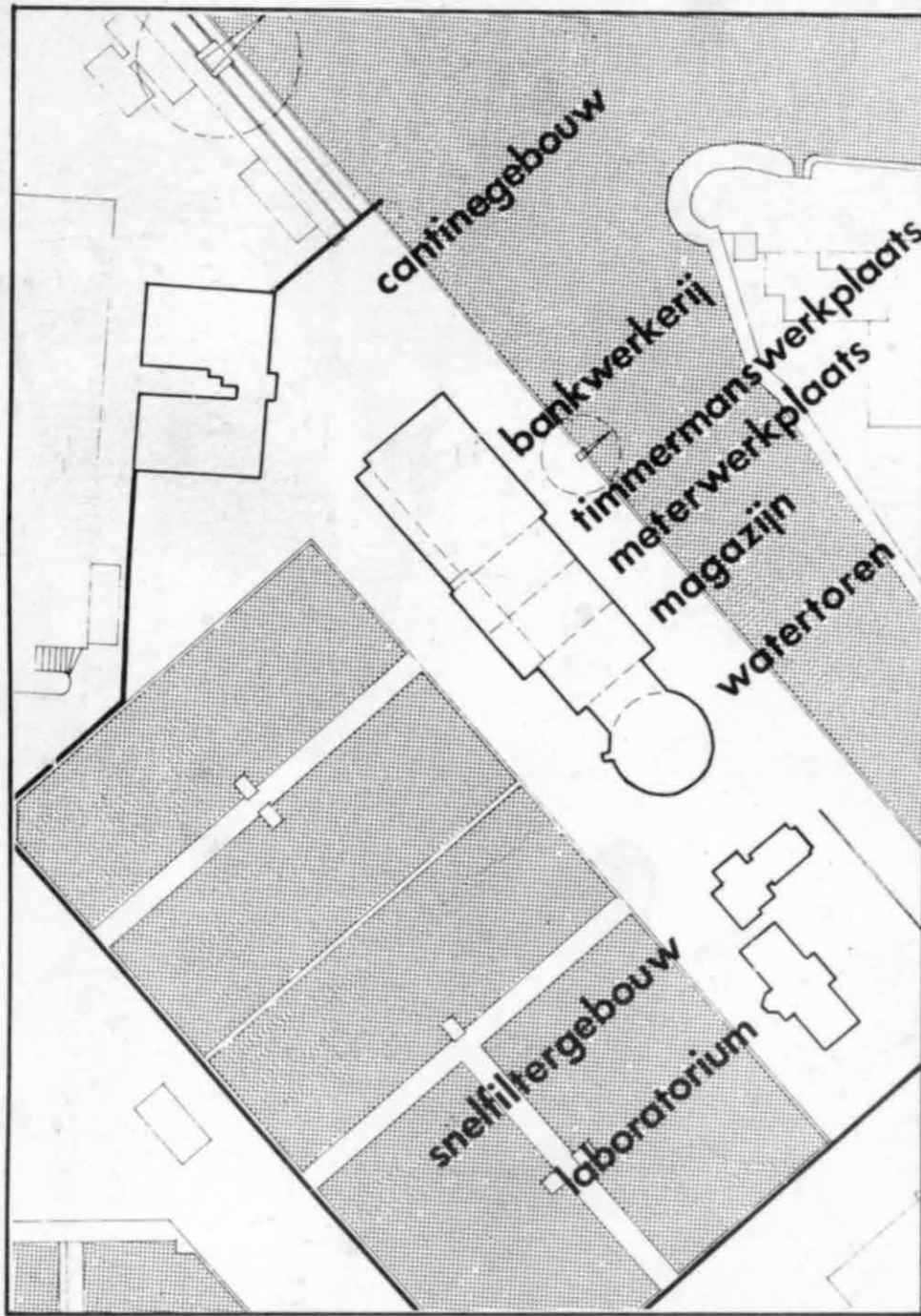
activities

- architecture
- environment
- city planning
- textile
- fashion
- photography
- video
- film
- furniture
- models
- steelwelding
- plastics
- offsetprinting
- silkscreen
- innovation
- industrial archives
- display
- exhibition facilities
- advertising
- mail order
- graphic design
- boardpaper housing
- theatre

- sound studios
- chemical laboratories
- repro-museum
- experimental psychology
- lectures
- courses
- projects
- guests

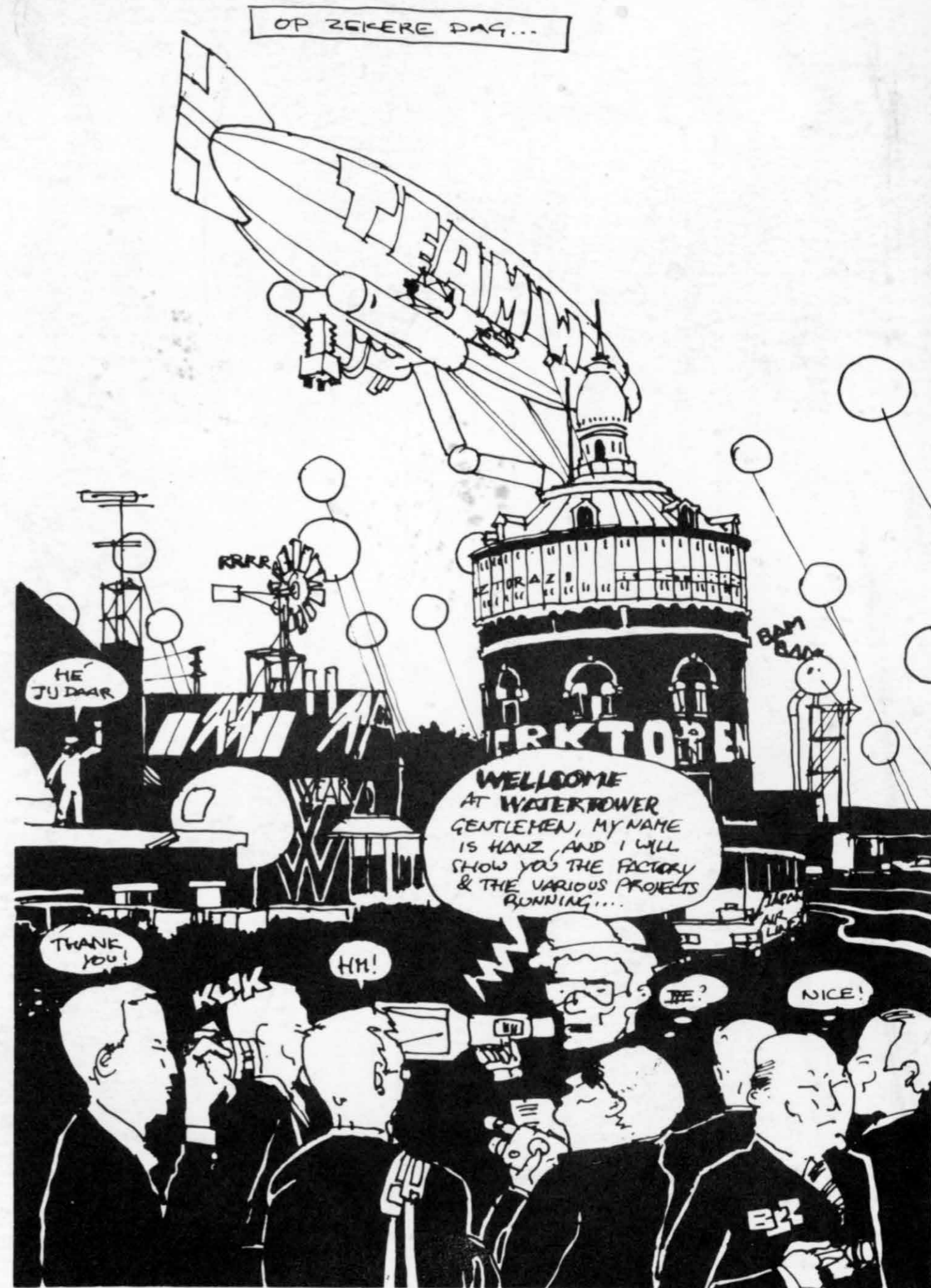
HONINGERDIJK
TEL: 010-131729

UTOPIA ROTTERDAM

Jean-Paul Birkhof
 Cor van der Hout
 Viktor Mani
 Caecilia de Marez Oyens
 Reinout Meltzer
 Hans Mesman
 Hans Oldewarris

Viola van Oostrom
 Chiel van der Stelt
 Jos Sterenberg
 Hans Werlemann
 Tineke Werlemann
 Peter de Winter
 Onno van Wijk

SITE OF UTOPIA BUILDINGS NEAR THE MAAS RIVER

Verlag v.d. vergadering over immateriële zaken vrijdag 18 november 1977

AGENDA: 18-11-1977

1. Aanmerkingen, kritiek, zondebokzoekerij, (met tijdstijmet. 60')
2. Vergadertechniek (J.P.)
3. Wie hoort er nou eigenlijk tot de werkgemeenschap (Jos)
4. Tussentijdse financiële peiling
5. Betere, gevegelde correspondentie (Onno)
6. Rondvraag

PUNT 1: (aanmerkingen)

Op enkele uitzonderingen na, was iedereen op de vergadering TE LAAT aanwezig, zodat dit punt grotendeels al door Hans W. Finkbe V., Jos, Cor, en Jean Paul, grotendeels was afgehandeld. Kritiek v. J.P.: het agendapunt 'Leiderschap?' was door ontbrekend omstandigheden van de agenda geschrapt. Hans W. d.i.; een vergissing, alsnog geplaatst. Zondere kritiek van Chiel: was het doel van domeidoos activiteiten. Reklame voor of een voorbeeld van de werkzaamheden van de werkgemeenschap? Verder nog van Chiel: iedereen zat ten onrechte te wachten op een aanpakder.

besluiten:
Chiel en Hans (e.a.) gaan een utopia geestkracht bedenken en MAKEN, en PLANTSEN!
Bij volgende acties, betere, maar in ieder geval GELIJKE doelstellingen.

PUNT 2: (vergadertechn.)

Schrijver deze (J.P.) heeft vooral getracht deze vergadering ge-disciplineerder te laten verlopen als sommige (raasstige?) vorige. Misschien is op deze manier duidelijk geworden welk een karwij het is om 'effectieve onderlingcommunicatie' te waarborgen. Af en toe voelde ik me net schreeuwende vader, maar ik denk dat dat soms moet. Voor deze vergadering een 7%. We leven het wel.

PUNT 3 (wie hoort erbij?)

Vooraf Jos was deze keer aan het twijfelen aan zijn nut voor de werkgemeenschap. Cor zoekt het gevoel niet voor 100% inzet te hebben voor de werkgemeenschap. Idee J.P.: een rondvraag over de inzet van de anderen. Deze leverde echter geen inzetgemiddelde, maar wel een soliloquie: teits declamatie voor Jos. **JOS MOET BLIJVEN!**, **BIJ JE!** (Dit punt zal m.i. wel eens terugkeren als we beroemd worden met groupies, vrienden, gasten etc.)

PUNT 4 (tussentijdse financ.)

Dit agendapunt is niet behandeld, wegens gebrek aan een verdeelsleutel. Wel is er hierom besloten tot het volgende: **besluiten:**
* iedereen moet voor de volgende vergadering een schatting

* betekent: **BESLOTEN!**

maken van de bijdrage die iedereen maximaal kan opbrengen voor de woonkosten b.z.t. in de wassertoren. deze kosten zijn b.v. verwarming, electra, water, en natuurlijk huur. Schriftelijk in te leveren bij ONNO.

* Bij de volgende vergadering staat op de agenda: een financieel, filosofisch, maatsch. debat. Hiermee kan onze Denningmaester dan een verdel. sleutel ontwikkelen.

* Iedereen moet m.b.t. zijn eigen acties in de wassertoren de mogelijkheden onderzoeken voor een financiële basis. Hieronder worden verstaan: subsidies, leningen, giften, eigen kap. etc.

* Bovendien moet iedereen als zondag alle bonnen bij Onno inleveren. (die van domeidoos acties). Voor zien van naam, specificatie.

PUNT 5 (correspondentie)

Dit agendapunt is verlaagd naar de volgende vergadering. Reden: Dit is werk voor onze communicatie expert Hans Obtevarris. (momenteel op zakenreis in de VS.)

PUNT 6 (rondvraag)

Hierbij geven 13 mensen hun mening over 4 zaken (de Agendapunten die behandeld zijn, de Agendapunten die niet behandeld zijn; waar zijn de spullen; Bonnen en Nota's). Derhalve voorgesteld in de vorm van een 'MATRIX' zie hieronder.

NAAM	Agendapunten beh.	Agendapunten niet behandeld	Spullen	Bonnen, Nota's
Reinoud	—	Wiltambonden geeft spoedig vrijgezellenfeest	Wilt in boot en moeren lemg.	—
Cor	—	Gebruik van woonruimte en werkplaats regelen.	—	—
Ed	Pas in Dwl complex als zelfsupporting hnis klaar is.	Nieuw Adres: Burgemeester Hofmanplein 30 (geen tel) Rotterdam	—	—
Hans Mesman	—	Nieuw Adres: Bracie 1111edijk 217 Rotterdam	heeft knussen" Staalvraed Nietpistool Parachute Cement	Baranageeld 1100-1500 Bekeuring!
JOS	—	—	—	—
Onno	—	De huid van de Dome: Doos moet bij hem weg	div. soorten plastic Hoelijaes	Alle bonnen nog niet binnen!
Peter deW.	Wil graag iedereen bedanken! Voor al het goede tot stand gebracht!	—	Houtwerkdoos 2 katrollen(?)	—
Hans	—	Zet eendrachtig op. Volgende week diashow	Is snoetjes kwijt	Vre tgeed kwijt geen rekening.
Tineke	—	Gezamenlijk Sinterklaasfeest? Met kerstmis?	—	—
Teacilia	—	Kan met kerstmis niet Geet 2e kerstboek in Den Haag een optreden!!!	—	—
Viola	—	Met kerst in de wassertoren?	—	—
Chiel	—	—	Er is een map met Amerikaanse spullen te verdelen.	—
			zoekt z'n klavdboks (met duitse text.)	

AGENDA: 27-11-1977

1. Verhalen van Victor en Hans O
2. Financieel Filosofisch Debat
3. Volgende Acties: tegel Sinterklaasfeest Kerstfeest
4. Diashow van Hans.

NAGEKOMEN DIVERSEN

Cor: breidt machinepark alvast uit, en gaat zeefdrukken.

Onno: zoekt plaats voor Parijse Jazzmuzicus en computer in Dwl

Tineke: gaat een biologisch dynamisch zwembad maken en de landbouw beoefenen. (Maas)

Ed: gaat een huis bouwen met autonome energievoorziening samen met Reinoud, Chiel, Hans Mesman, Hans Werleman

Victor, Hans O, Peter de Winter

Samen vormen een Architectenbureau, reeds in oprichting!!!

Viola: wil jingodsnaam haar baan kwijt en gaan ventureren.

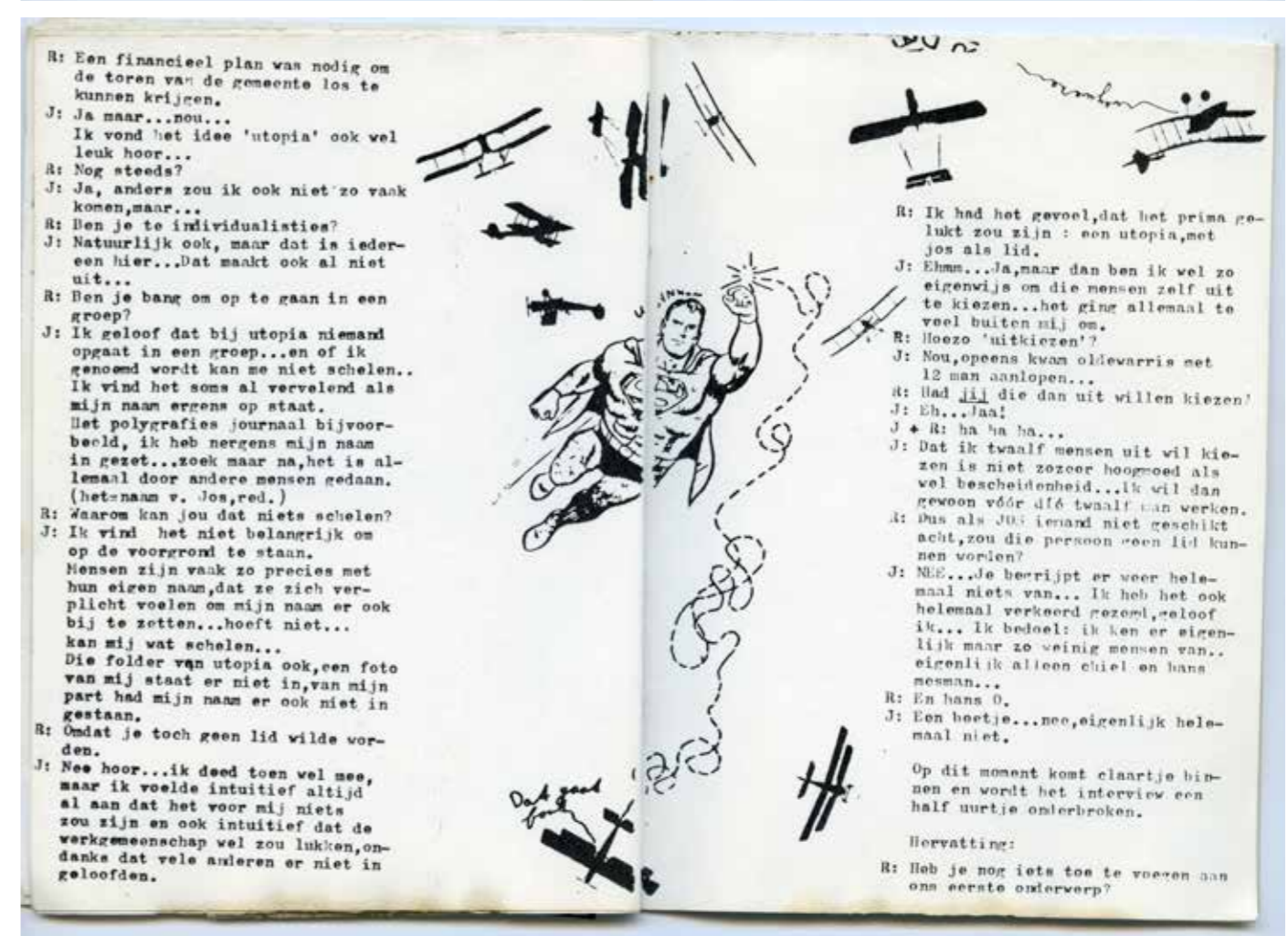
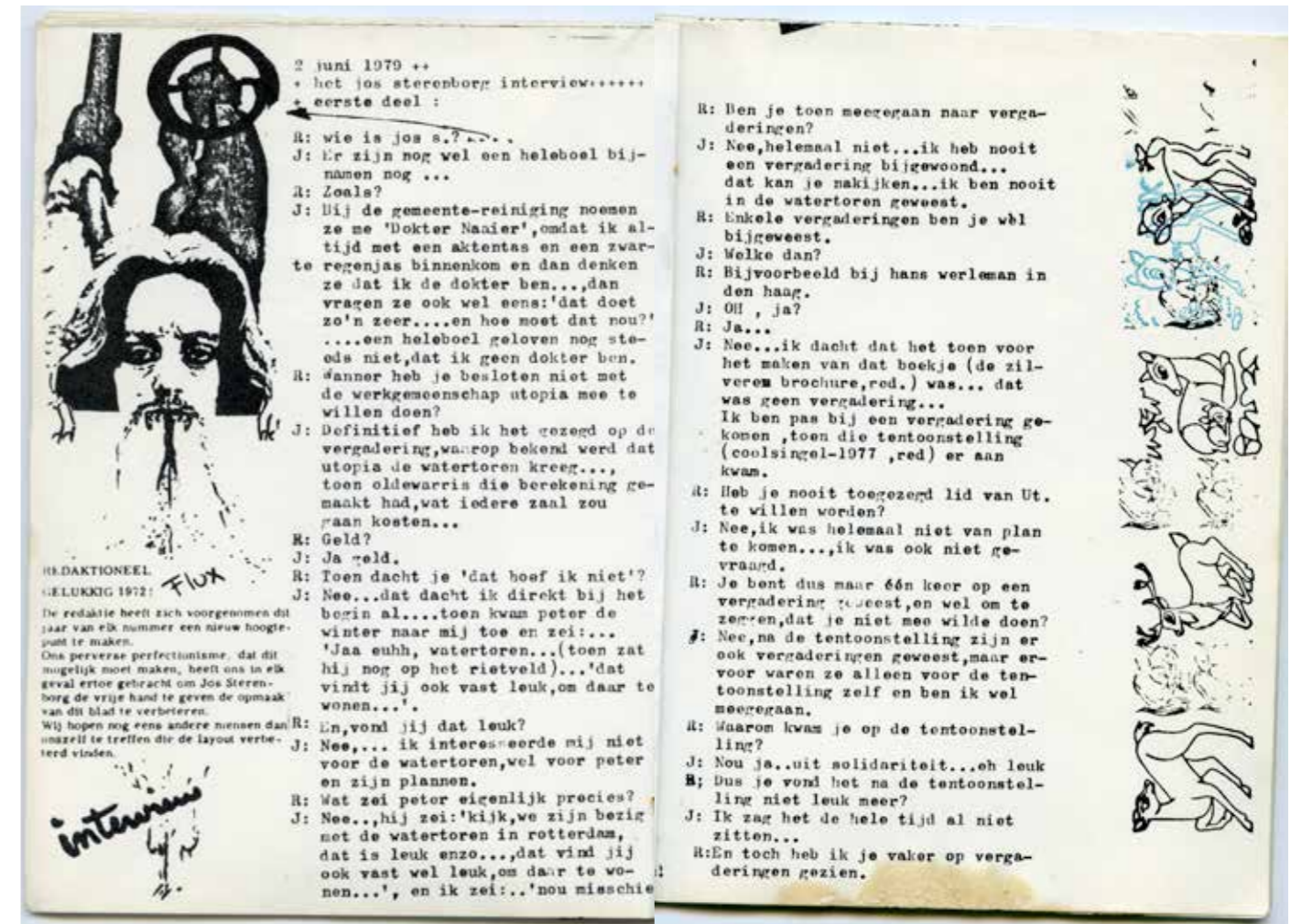
Chiel: gaat niet op z'n krent ziften, gaat een metaalwerkplaats organiseren.

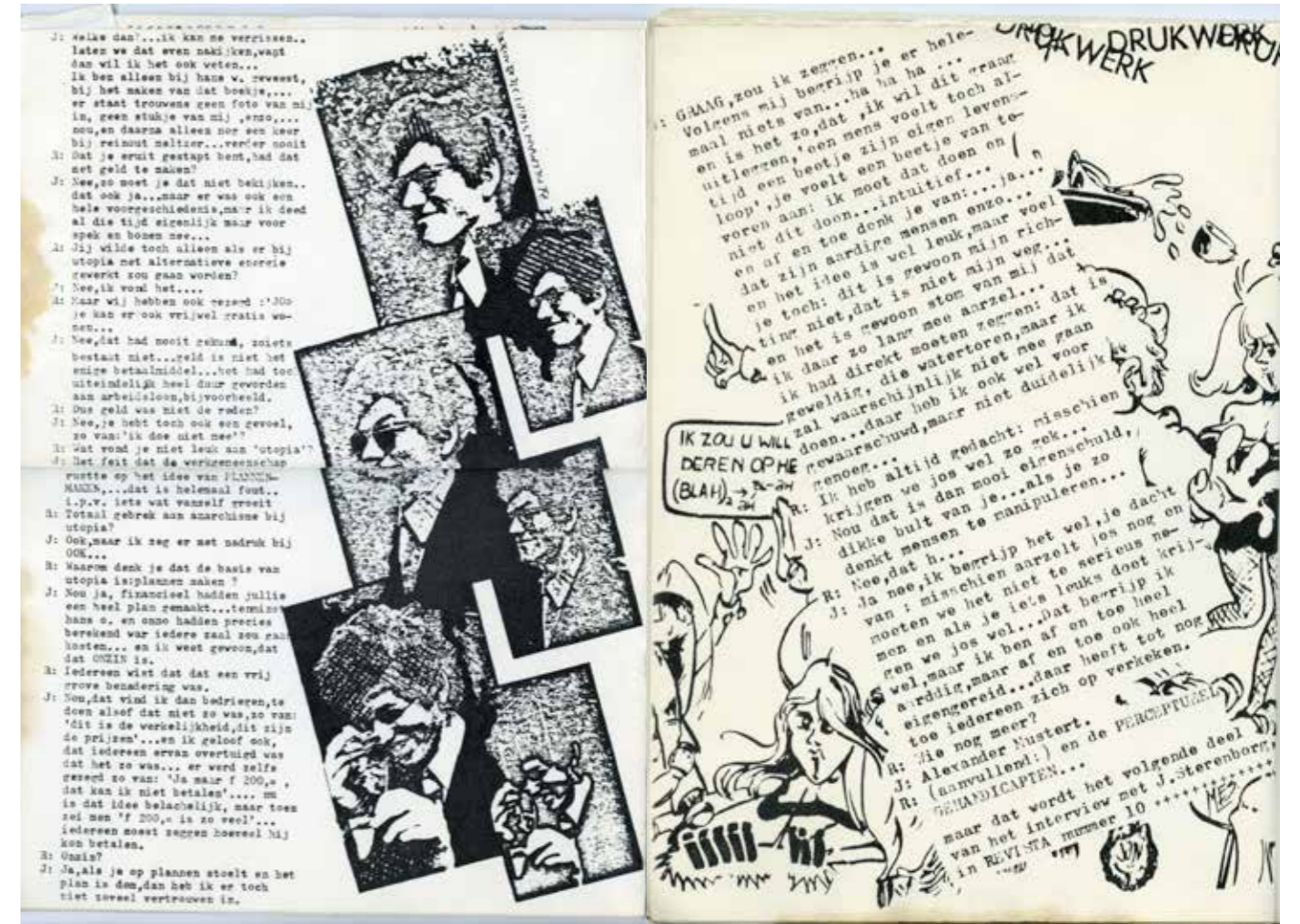
Reinoud: Hout en plasticwerkplaats

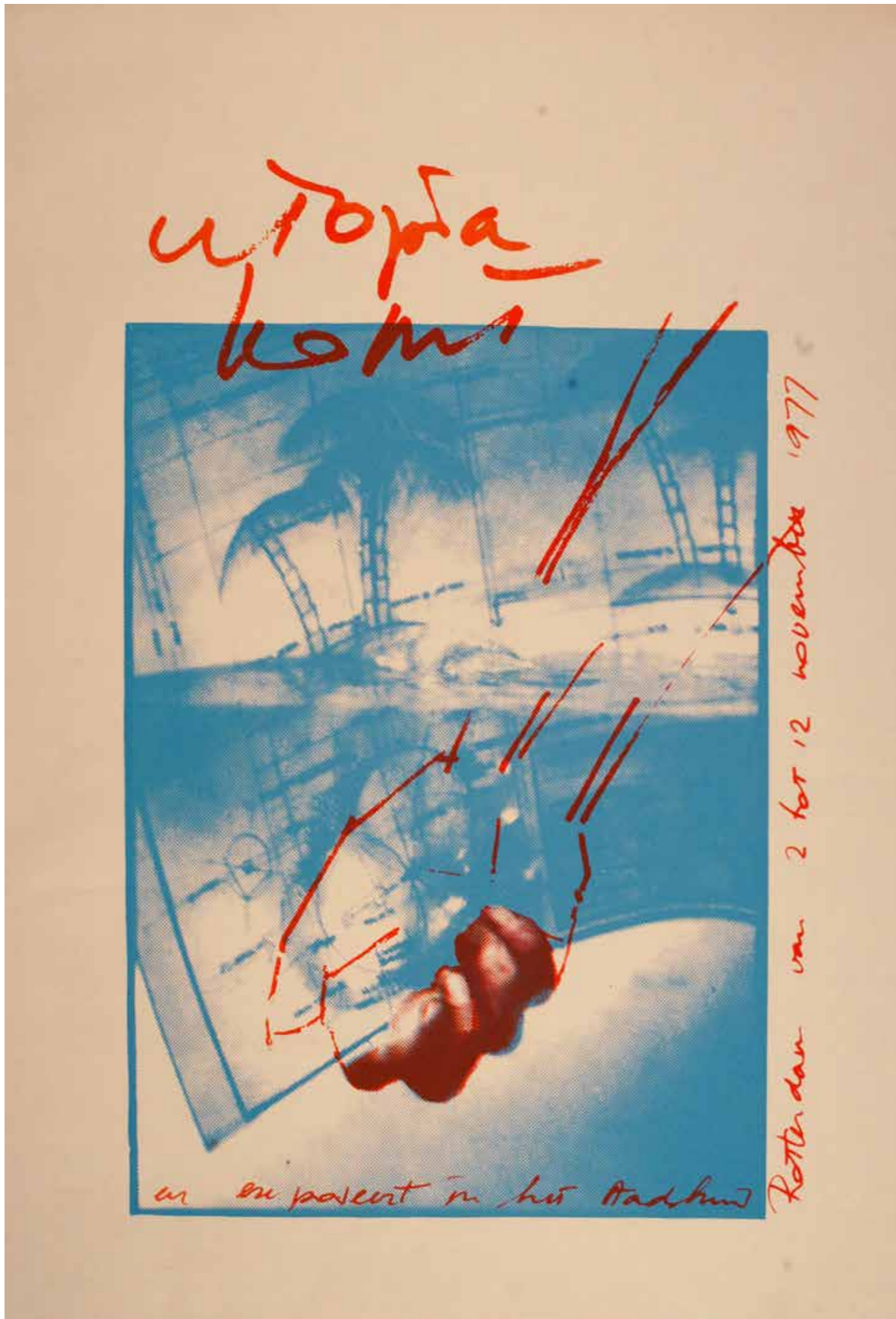
Jean Paul: gaat zeilmakerij, proberen op te zetten, boten bouwen havenactiviteit.

DATE:
Zondag 27 NOV. 15.00 Uur bij Chiel, Baliststraat 20 Amsterdam, Tel (020) - 926390 (voost)

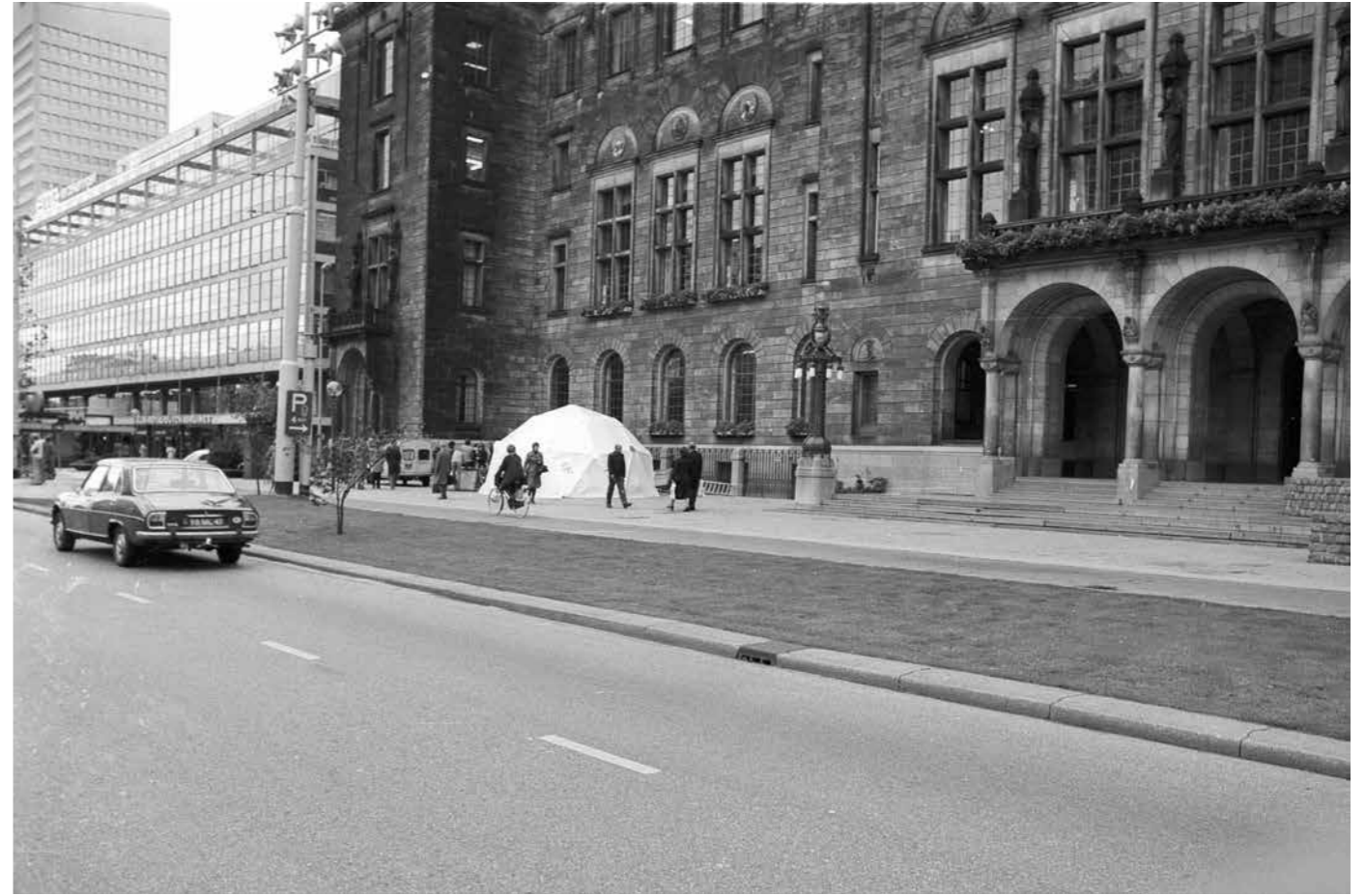

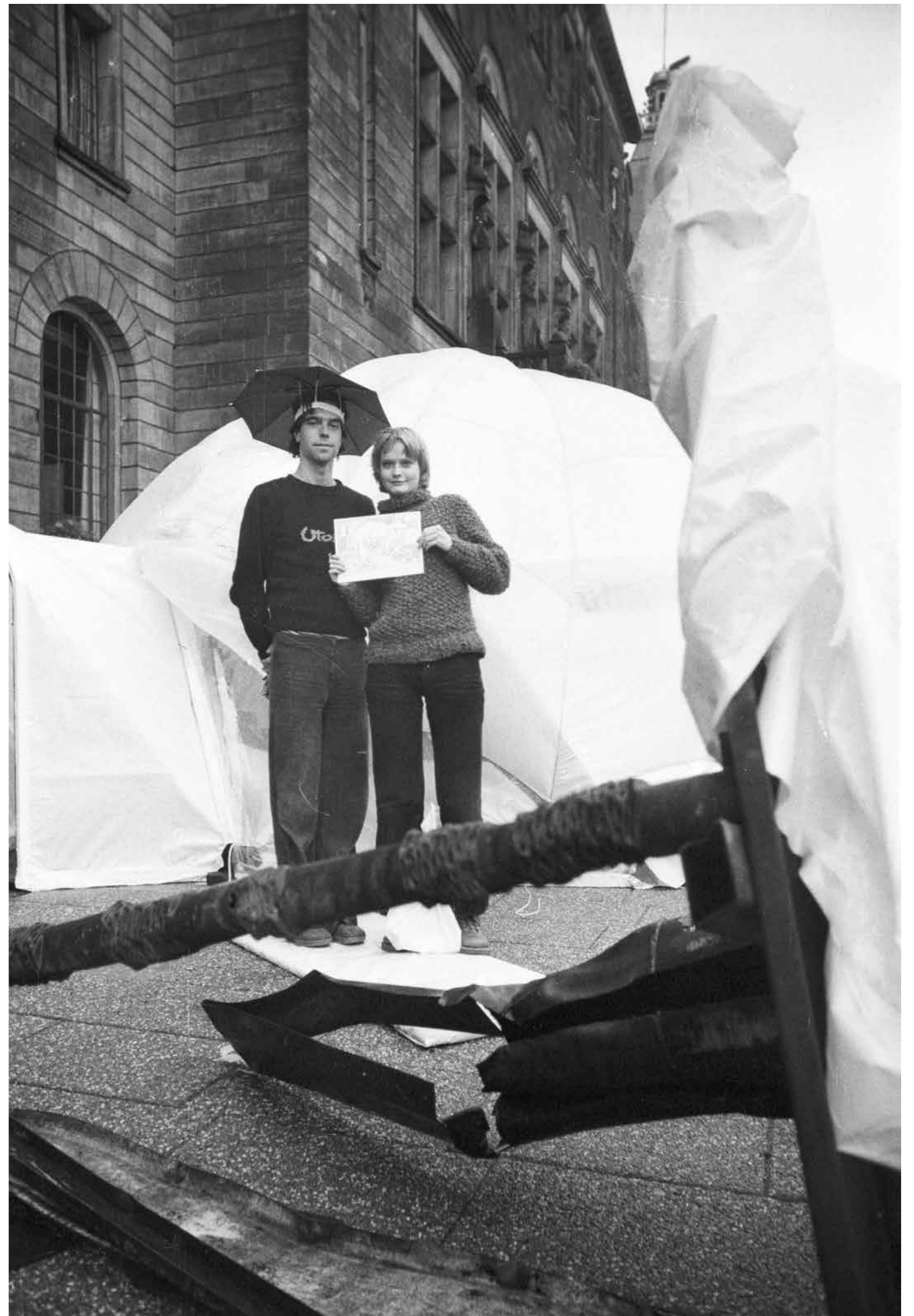

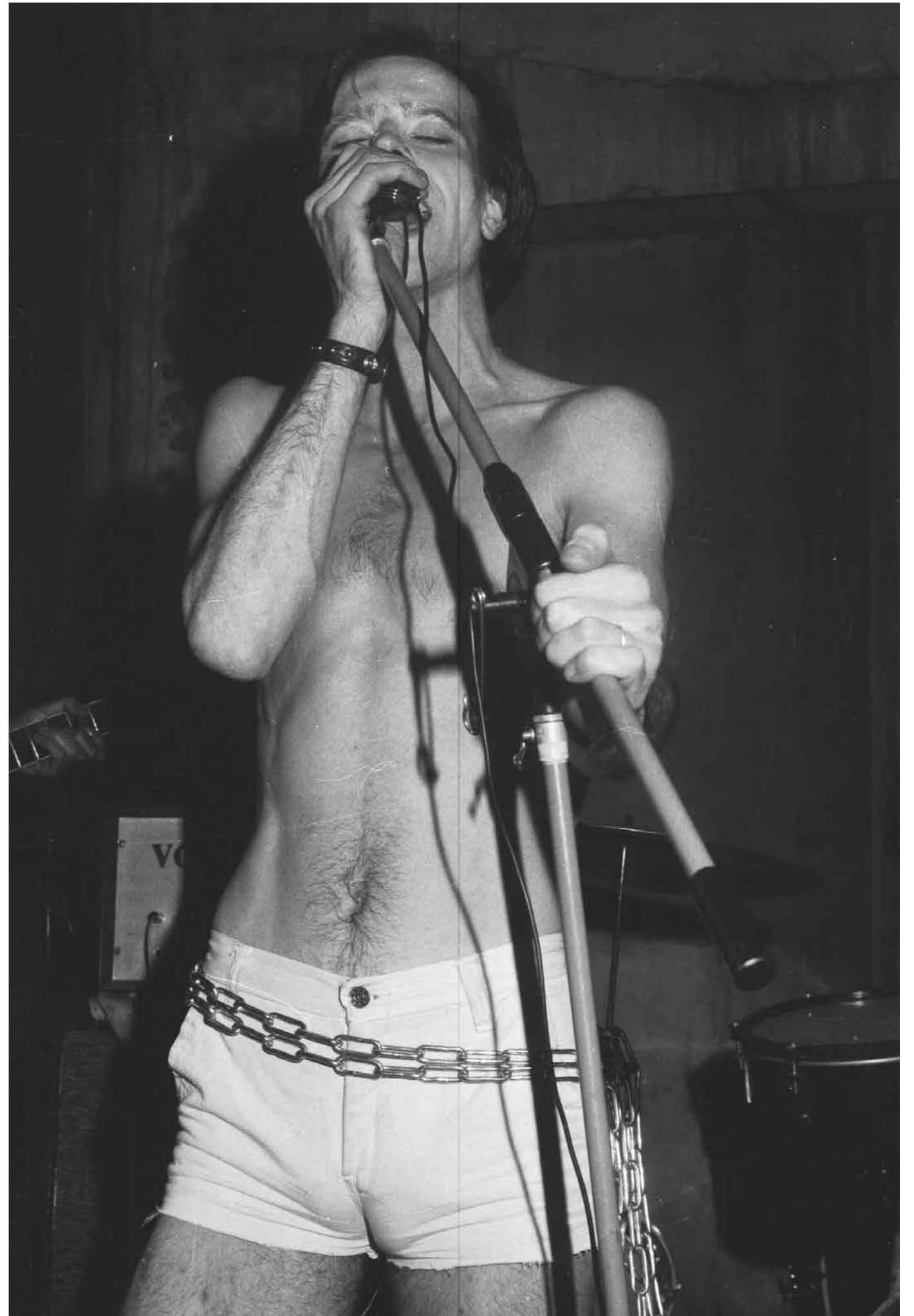
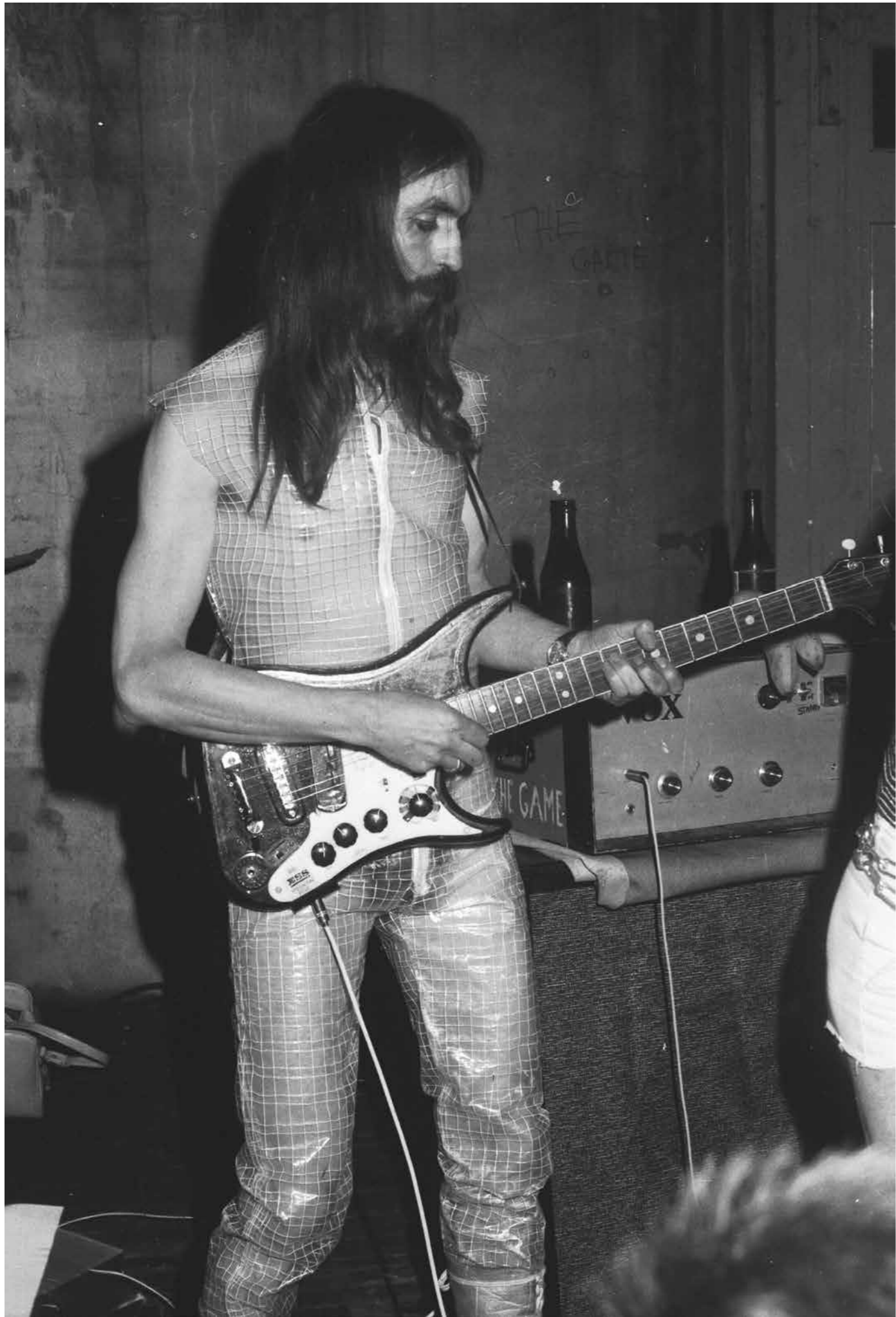

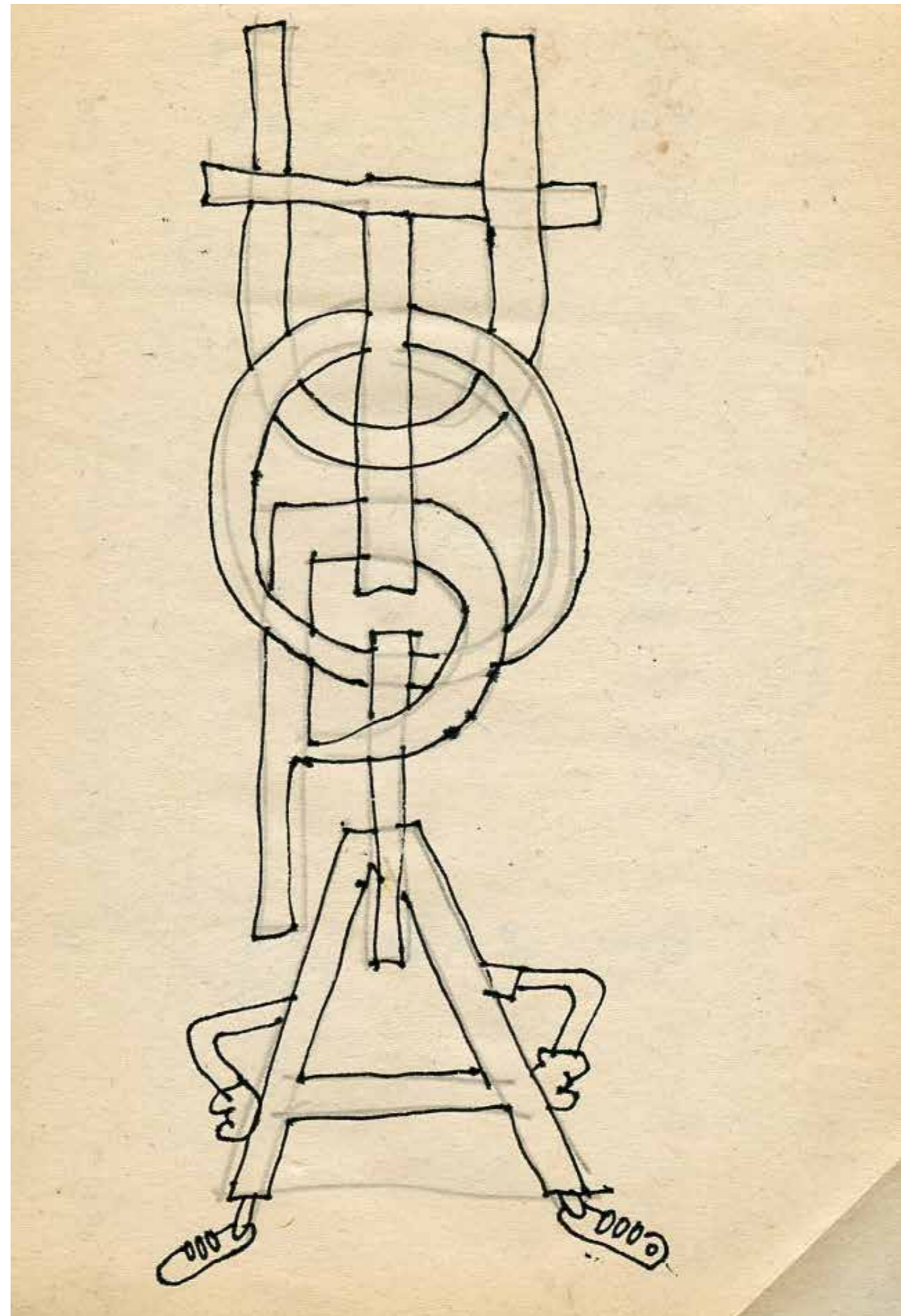
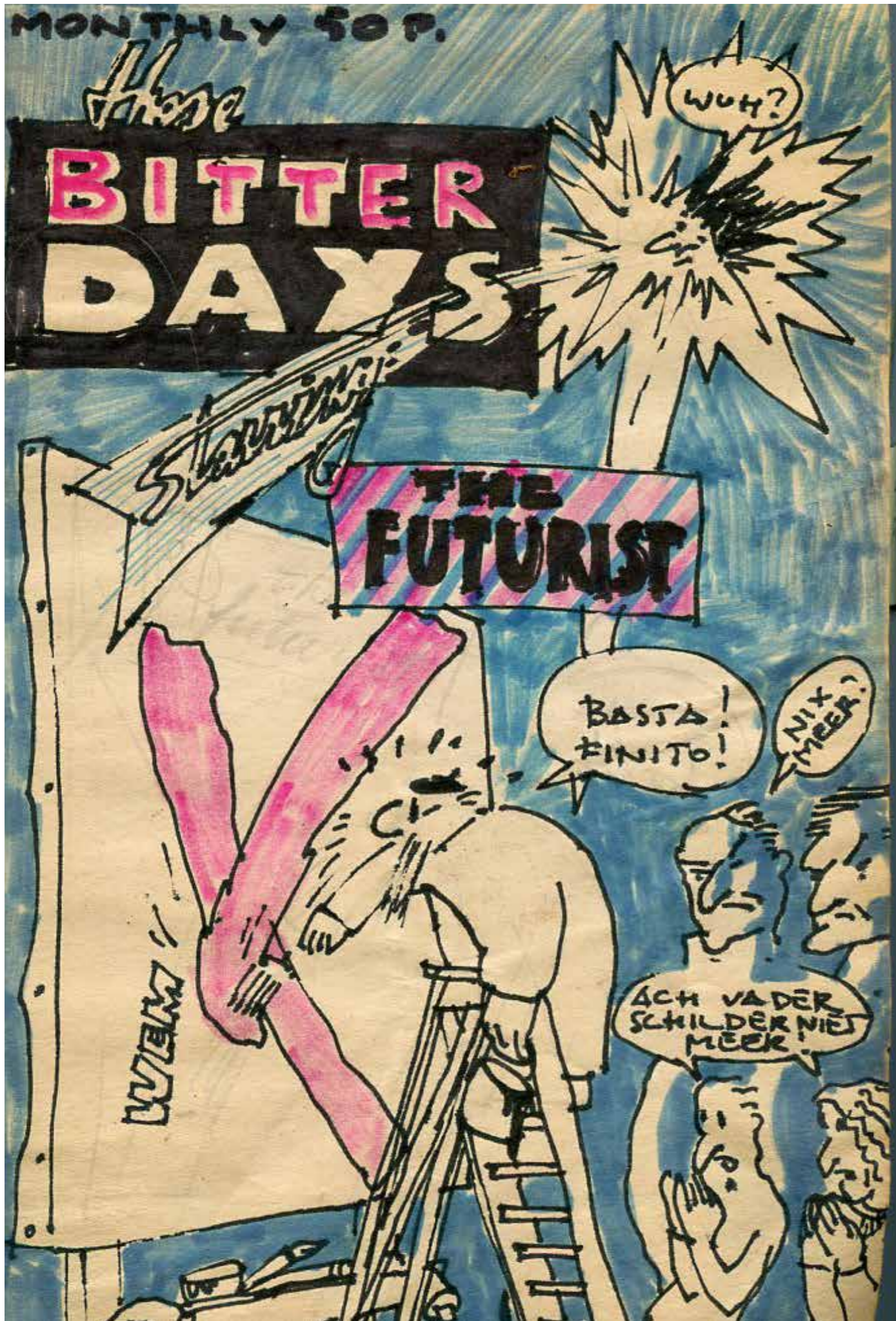

ZONDER GELD?

bel
van der Stelt

FINANCIEREN & VERZEKEREN.

OOK TOE
"Birkhoff"

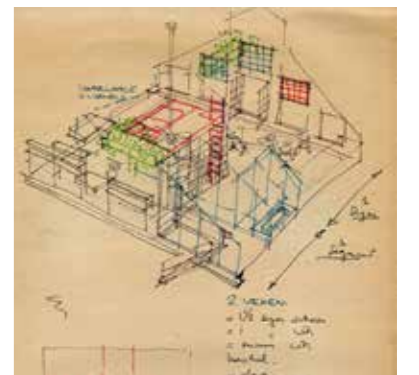
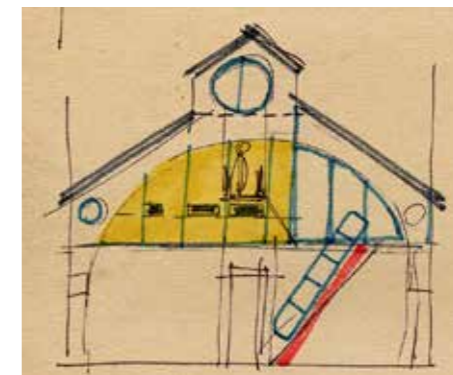
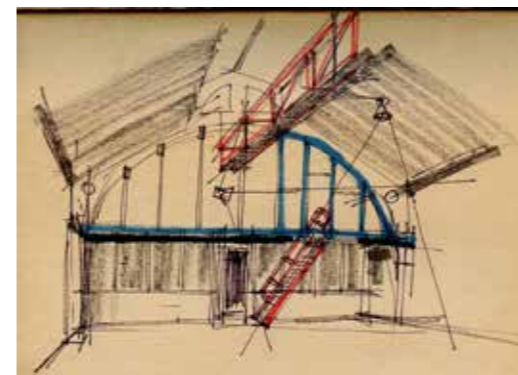
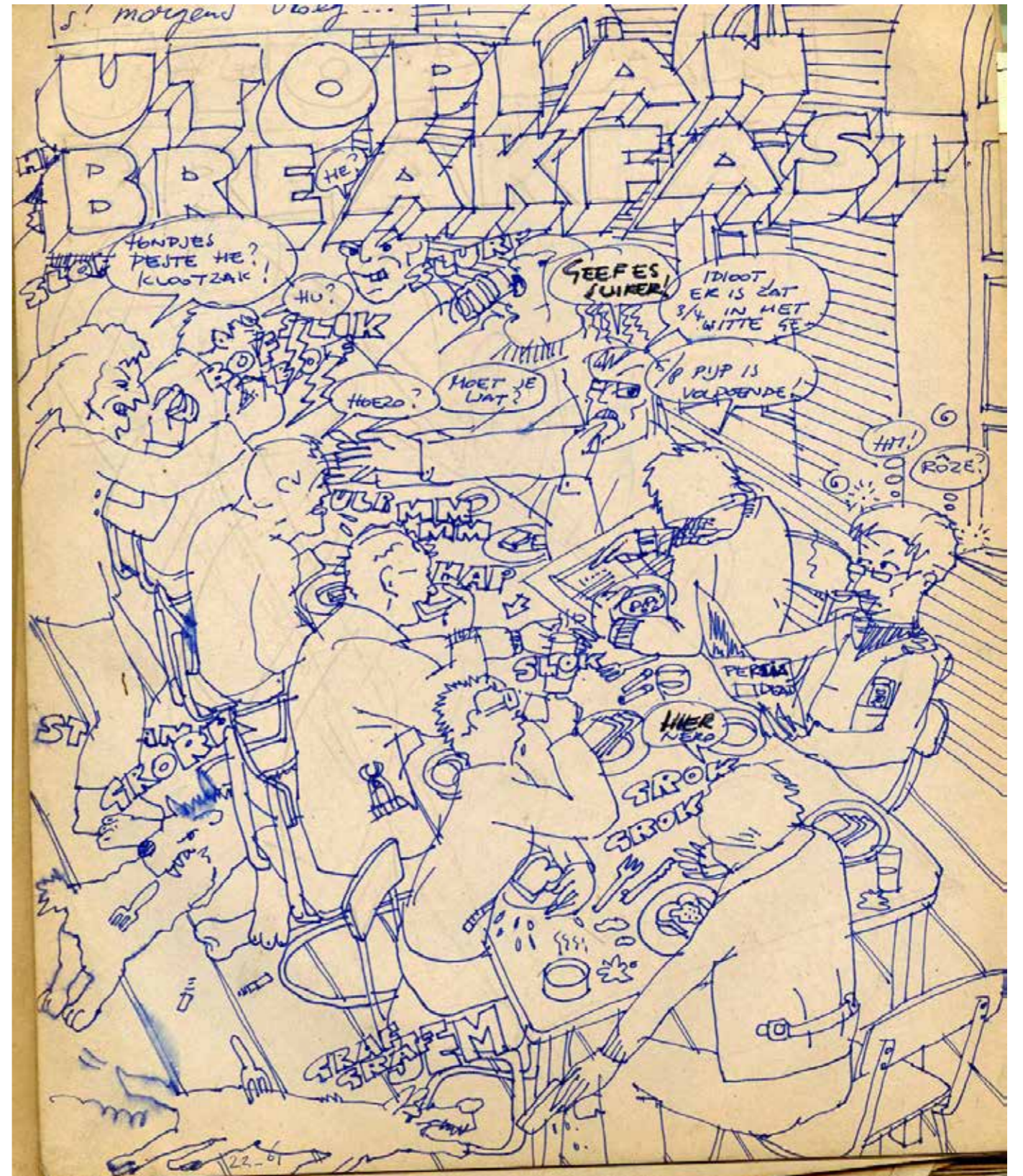
GEEN KLATERGULD

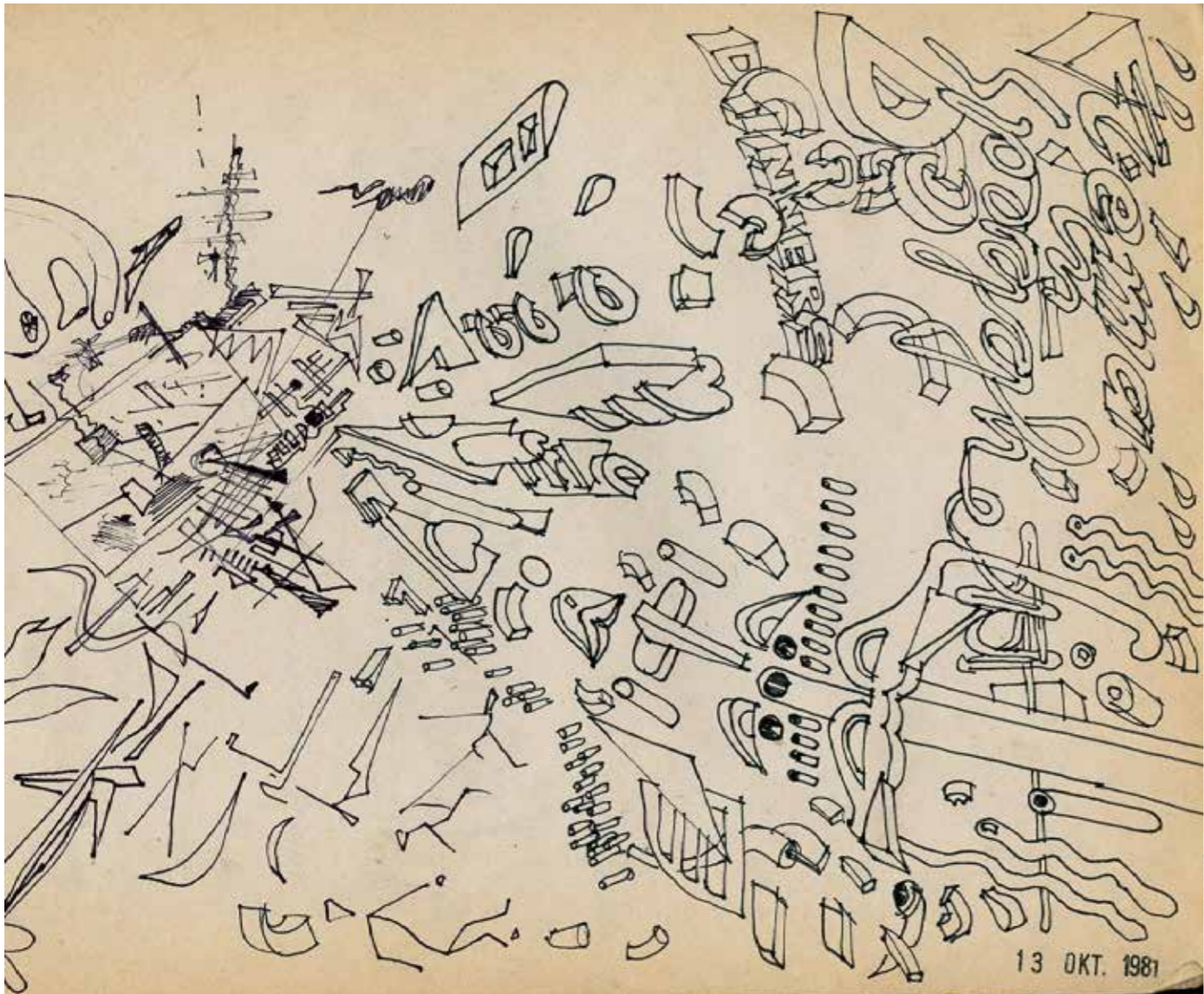
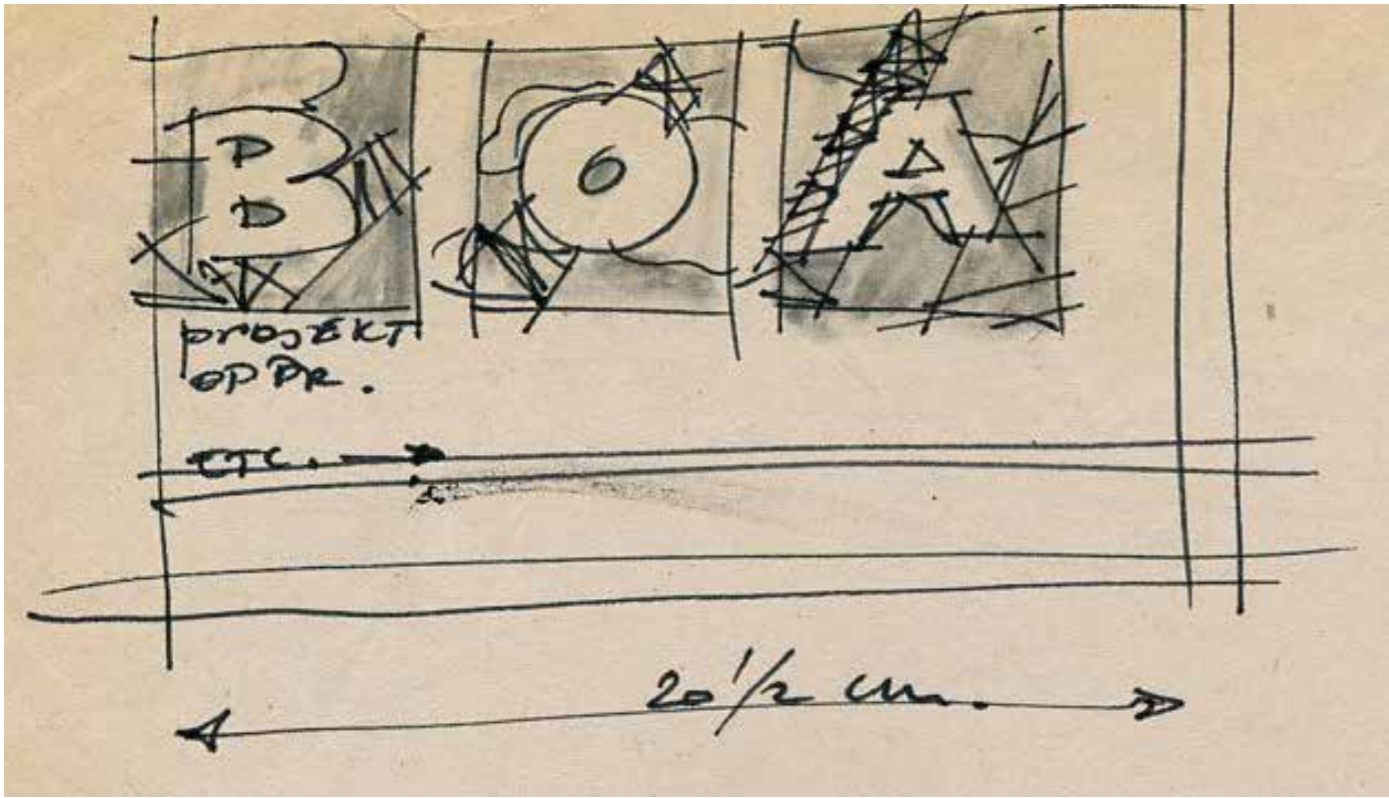
van der Hout

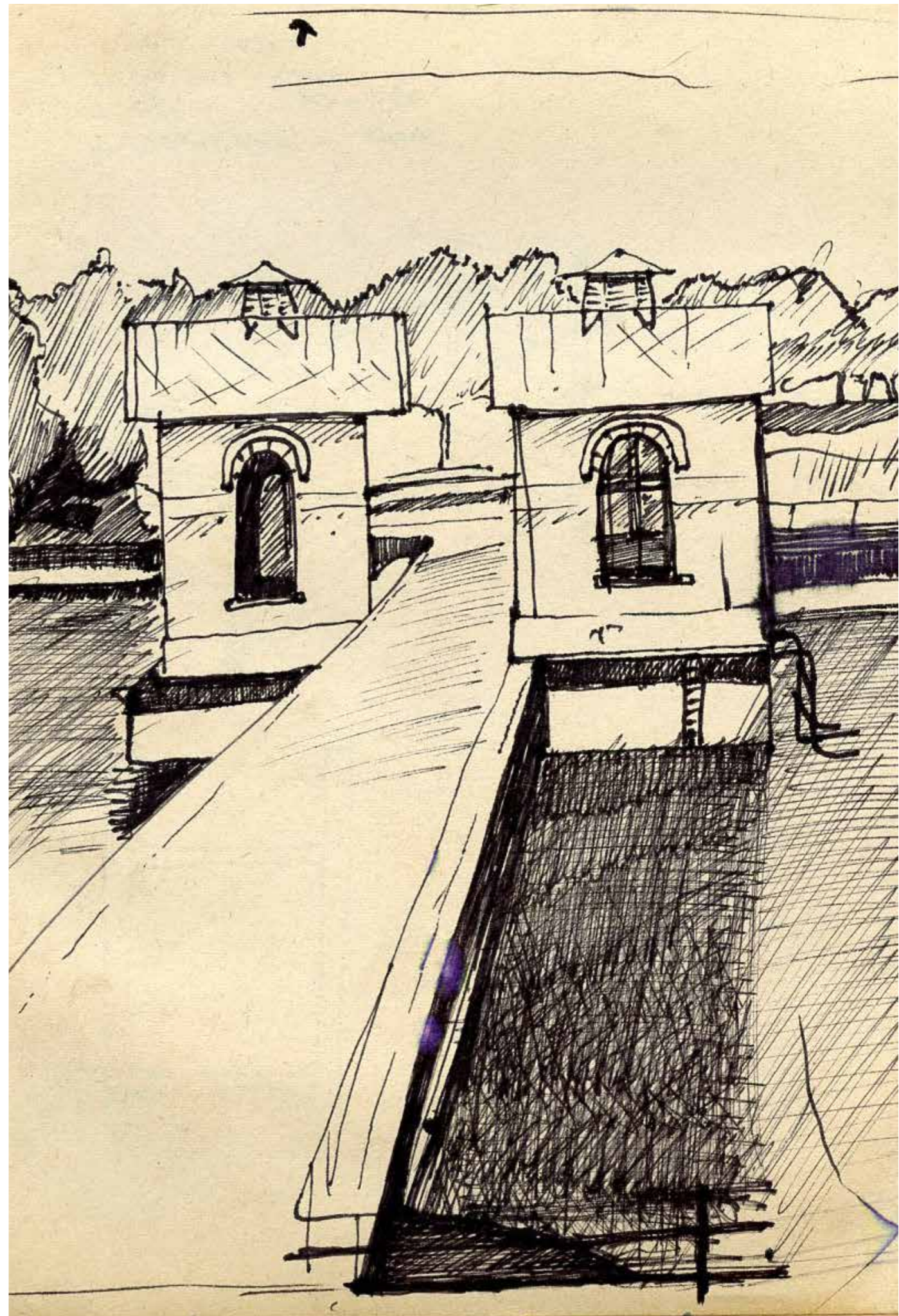
(wät)

MAKET RECHT WEER KROM;

- van Oostrom -

WERK GROEP „UTOPIA” BLAAST OUDE WATERTOREN NIEUW LEVEN IN

• Peter de Winter voor de Rotterdamse watertoren... kunst als middel om techniek verstaanbaar te maken...

ROTTERDAM, zaterdag De Rotterdamse watertoren, de grootste van ons land en met 1873 als bouwjaar vrijwel zeker ook de oudste, door de Maasstad voorzichtig aanvaard als „voorlopig monument”, is weer bewoond, na een korte periode van leegstand en verval.

door Peter Liefhebber

Rotterdam leegstond. Toen werd dit project geboren: we wilden, in het verlengde van het tijdschrift, blijven proberen de techniek voor mensen toegankelijker te maken.

Peter de Winter: „We zitten nu in een overgangsfase. Maar het komt er op neer, dat de verenigingsleden hier op het terrein wonen en werken. Iedereen probeert, op eigen houtje of gemeenschappelijk, bedrijven op te richten in allerlei richtingen. Zo hebben we hier nu al een koffiehuis en gaat er per

1 januari ook een café open. Er zijn een paar hallen, waarin werkplaatsen zijn gevestigd (daar wordt al druk gewerkt) en de grootste hal houden we beschikbaar voor openbare feesten, lezingen, concerten, congressen, tentoonstellingen, theateropvoeringen, noem maar op. Als bezoekers van het café of het koffiehuis naar de grote hal lopen, kunnen ze onderweg in de werkplaatsen kijken. Dat is zo gepland om ledere drempelvrees weg te nemen. Wat natuurlijk niet betekent, dat we een toeristische trekpleister willen worden, we zijn geen poppenkast, er moet hier wel gewerkt kunnen worden.”

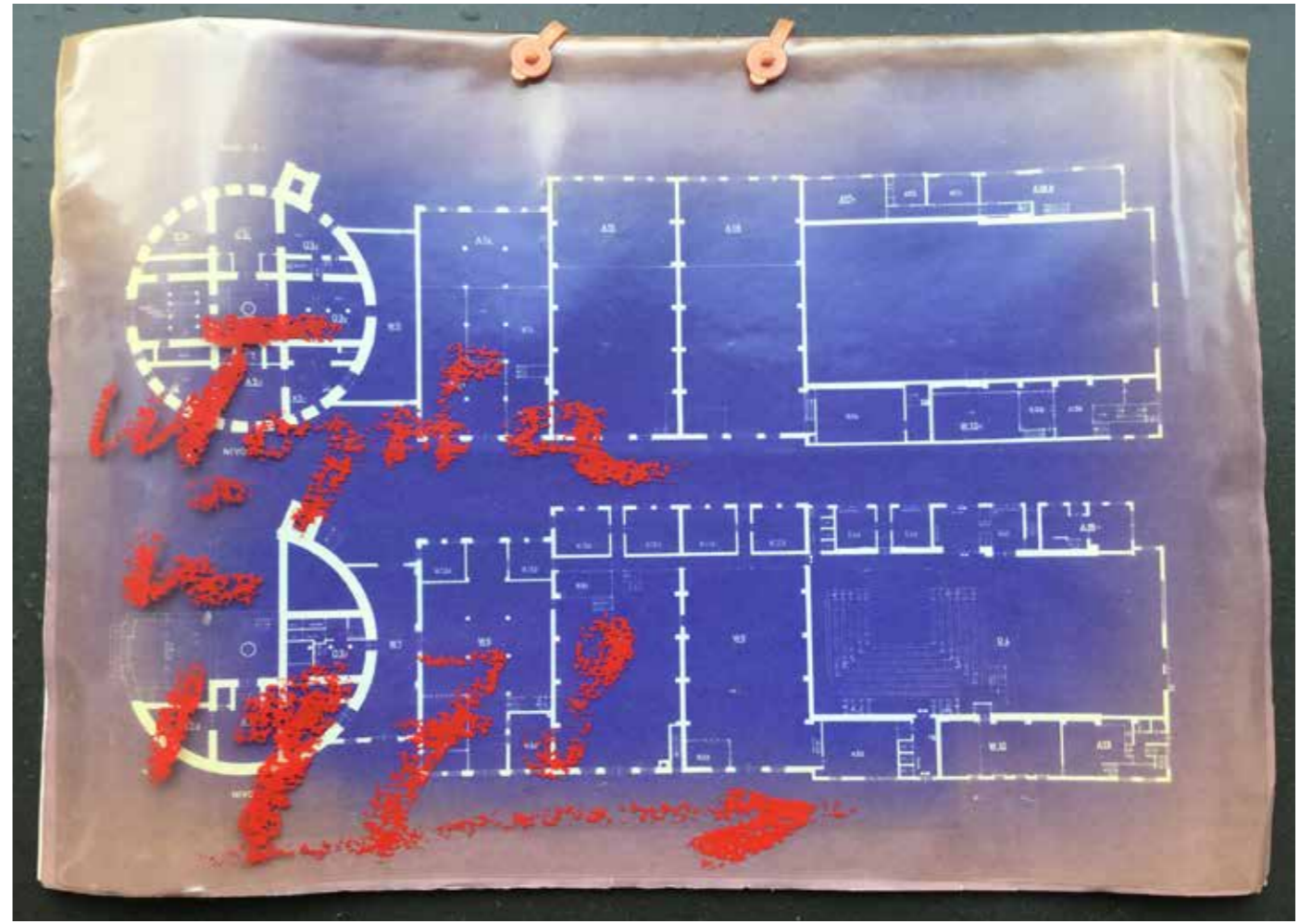
Afgezien van dergelijke projecten, heeft „Utopia” groter wild op de korrel. „Wij moeten een soort toeleveringsbedrijf aan steden van allerlei projecten worden”, vat Oldewarris samen. „Dat kan heel veel vormen aannemen. Volgend jaar bijv. komen hier vier Engelse theatergroepen een maand op ons terrein werken aan een project en de Engelsen kunnen, ander facet van onze activiteiten, ’s nachts slapen in ons eigen gastenverblijf, dat op 25 bezoekers is berekend.”

Het experimentele karakter van deze werkgemeenschap, waarin bij afspraak ieder lid evenveel in de melk heeft te brokkelen, is niet doorgetrokken in de leef sfeer. De Utopia-leden wonen weliswaar allemaal in de zelf ingerichte en verbouwde woninkjes van het watertorencomplex, maar er gelden geen gezamenlijke leefregels. Oldewarris: „Nee, we zijn hier bewust niet begonnen aan experimenten in die richting. Iedereen kan hier in zijn eigen ruimte wonen en, desgewenst, zijn eigen gezinnetje beginnen. Ook hier komt het wel voor, dat we samen koken of zo, maar dat groeit dan spontaan. En het hoeft niet. Dat is heel werk om alles te laten verlopen zoals ons voor ogen staat”.

Het rietten dak is weer

door Alard Ages

BORGER, zaterdag Eens hadden de huizen

4. DE AKTIVITEITEN

DE AKTIVITEITEN VAN DE LEDEN VAN DE WERKGEMEENSCHAP VINDEN VOORNAAMELIJK PLAATS OP HET PAAKVLAK VAN TECHNIEK EN KUNST, WAARBIJ VOORAL DE INTERMEDIAIRE BETEKENIS VAN HET BEGRIJP KUNST VOOROP STAAT. DE WERKGEMEENSCHAP IS NOG JONG EN ER IS VEEL AAN HET COMPLEX TE TIMMEREN, MAAR DOOR EEN BANTAL AKTIVITEITEN VAN DIT JAAR TOE TE LICHTEN KUNNEN WE TOCH EEN AARDIG BEELD GEVEN VAN HET FUNKTIONEREN VAN DE WERKGEMEENSCHAP. ALLEREERST ZIJ OPGEMERKT DAT HET FUNKTIONEREN VAN DE WERKGEMEENSCHAP ALS ECONOMISCH ZELFSTANDIG VOOROP STAAT, AAN DE ENE KANT BETEKENT DIT DAT DE LEDEN VAN DE WERKGEMEENSCHAP DOOR COMMERCIEEL WERK EEN DEEFTEL VAN HUN INKOMEN VERZORGEN, AAN DE ANDERE KANT WORDEN HIERDOOR NIET-COMMERCIELE AKTIVITEITEN MOGELIJK, ZOALS OMSCHREVEN IN HET DOEL VAN DE VERENIGING. EEN GOED VOORBEELD VAN HET FUNKTIONEREN VAN DE WERKGEMEENSCHAP WAS HET

4. THE ACTIVITIES

THE ACTIVITIES OF THE MEMBERS OF THE WORK COMMUNITY ARE MAINLY IN THE FIELD WHERE ART AND TECHNOLOGY MEET, EMPHASIZING THE INTERMEDIARY FUNCTION OF THE CONCEPT OF ART. THE WORK COMMUNITY IS IN ITS INFANT STAGE AND A LOT OF WORK REMAINS AS YET TO BE DONE, BUT WE SHOULD ALREADY BE ABLE TO SKETCH THE WAY THE COMMUNITY FUNCTIONS BY COMMENTING ON A COUPLE OF ACTIVITIES UNDERTAKEN DURING THIS YEAR. IT SHOULD BE EMPHASIZED THAT THE WORK COMMUNITY IS MEANT TO FUNCTION IN ECONOMIC INDEPENDENCE. THIS MEANS ON THE ONE HAND THAT MEMBERS PROVIDE FOR THEMSELVES THROUGH COMMERCIAL WORK, WHILE ON THE OTHER HAND THIS ALLOWS FOR NONCOMMERCIAL ACTIVITIES TO TAKE SHAPE, AS MENTIONED AMONG THE SOCIETY'S AIMS. A GOOD EXAMPLE OF THE WAY THE COMMUNITY FUNCTIONED WAS THE STEEL EFFIGIES PROJECT FOR THE CELEBRATION OF THE 25TH ANNIVERSARY OF ROTTERDAM'S MAIN SHOPPING CENTER, THE 'LIJNRAAN'. THE SOCIETY WAS COMMISSIONED TO

ST
MA
+ A
NIC
KNA
IESB
MUS
VAN
ST
TU
DOO
VE
BE
TU
BOO
TO
MU
ROO
N
+ Z
US
MA
GER
JO
GEN
OSE
+ P
ET
+ M
AN
+ H
AT
ME
CHI
SKI
+ A
+ V
HI
N
+ H
ER
+ J
06
+ D
YS
FR
ST

VORMGEVING 25 JARIG JUBILEUM LINBAAN 30-09 14-10 1978

De Lijnbaan is een uniek winkelcentrum. De architectuur van Van den Broek en Bakker heeft bijna alle naoorlogse winkelcentra geïnspireerd en is vorig jaar bekroond met de Casilio Sitteprijs.

Je kunt de entree afvragen wat de bezoeker van de Lijnbaan hiermee doet. De vorm van de bebouwing ontving, die vele architecten zo na aan het hart ligt, kan voor de stedelijk wel eens een heel marginale zaak zijn.

De Lijnbaan is gebouwd in een tijd van verandering, in de gedachte dat de omgeving die de mens bouwt gedurende een periode van meerdere generaties van betekenis zal moeten zijn voor de ontwikkeling van totaal levensinzicht.

Dit was ook de opzet van de ontwerpers, een constructie te leveren die meer mogelijkheden geeft om de ruimte te beleven, waardoor een grotere keuze ontstaat. Het scheppen van een constructieve haak waarin een ontwikkeling mogelijk is die ruimte geeft aan de ideeën en opvattingen van morgen.

De Lijnbaan is in zijn constructieve opzet afwisselend, maar biedt in zijn gebruik, in zijn uiteindelijke schoonheid nog tal van mogelijkheden.

En dit heeft directe consequenties voor de vormgeving van de Lijnbaan. Een versiering zoals te vaak ziet in winkelstraten met lampen en slingers doet aan de opzet van de Lijnbaan geen recht, het is zelfs in strijd met de constructieve opzet. De Lijnbaan is een taart die af is met slagroom, de Lijnbaan is een taartvorm waarin iedere dag een andere taart wordt gebakken.

En dat is nu het aantrekkelijke van de Lijnbaan.

Ons voorstel voor de vormgeving van de Lijnbaan tijdens het 25-jarig jubileum is geïnspireerd op dit idee, op de opzet van de ontwerpers dat architectuur weer uitdrukking zou kunnen zijn van menselijke gedragingen. Gebouwen zouden weer vriendschap met elkaar kunnen sluiten, zoals dat wel eens met mensen gebeurt via elkaanders kinderen of dieren. Gebouwen kunnen gezichten hebben als mensen, vol van uitdrukking over wat er gebeurt.

Zoals gebouwen als het ware elkaar weer meer de "hand zouden kunnen reiken", kan dit ook met de twee kanten van een straat het geval zijn.

Oorspronkelijk was in de oude binnenstad de straat de plaats waarin men als volgt verkeerde. Toen daarin echter door mechanisatie de auto's een plaats moesten krijgen, werd de ene kant met het trottoir gescheiden van de andere.

Nu is er weer het besef voor het met-alkaar-kunnen-zijn in de ruimte van de straat. Met architectuur kan men verduidelijken dat de ruimte van de straat een plaats is om stilzittig te verkeren als voetganger.

Twee kanten van een straat worden weer bevriend en men ziet dit door de oversteekluifel.

Ons voorstel voor de vormgeving van de Lijnbaan tijdens het 25-jarig jubileum is een hommage aan de ontwerpers, een gebruikmaking van de mogelijkheden van de omgeving en een letterlijke vertaling van de grondbeginselen van het ontwerp, waarin de flats rond de Lijnbaan de ouders zijn van de kinderen die de Lijnbaan zijn.

Dus waarom de luifel van de Lijnbaan niet gebruikt als varen het de bankjes voor de ouders om naar hun kinderen te kijken?

Het idee is het plaatsen van een vijfzijdig Rotterdamers op de Lijnbaan, gevormd Rotterdamers die met hun boodschappen hebben gedaan en gezellig nababbelen over het weer. Een boodschappentas op de grond. Een hond die wat rondsnuffelt. Iemand die tegen een lantaarnpaal geleund over de Lijnbaan uitdijkt. Een grote prullebak. Iemand zonnend op een oversteekluifel.

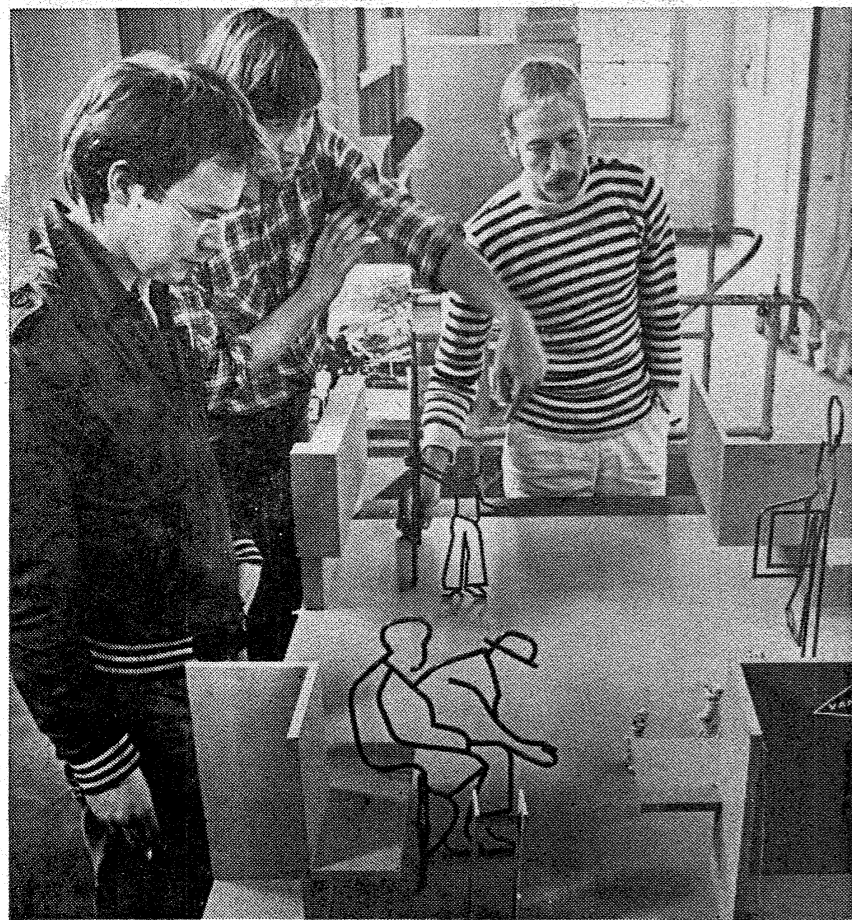
Een standbeeld voor de gevormde Rotterdammer die al vijfentwintig jaar gebruik maakt van een van de eerste voetgangersgebieden van Nederland, de Lijnbaan.

2 kanten van een straat worden weer bevriend en men ziet dit door de oversteekluifel

Chiel van der Stelt, Hans Werlemann en Viktor Mani werken aan de Lijnbaan-maquette.

Utopia verrijkt de Lijnbaan met droombeelden

Het echtpaar Sanders in ontwerp...

„Utopia” is de in 1516 door de schrijver Thomas More bedachte naam van een volmaakt gelukkige — en dus denkbeeldige — staat. De naam werd een begrip, — in het Nederlands kennen we het woord utopie: een droombeeld, een onverwezenlijkbaar ontwerp van een volmaakte toestand.

Maar de werkgemeenschap „Utopia”, sinds het begin van dit jaar gevestigd in de watertoren aan de Honingerdijk, is beslist geen utopie, — wel herbergt zij de mogelijkheid om in Nederland een begrip te worden. De groep technische kunstenaars, kunstzinnige ambachtslieden en filosofische ontwerpers werd tot voor kort ervaren als een onduidelijk fenomeen. Een alternatieve club van merendeel academici, die zich bezighield met een vorm van esthetische grappenmakerij. Dat imago is niet zo vervonderlijk, als men zich bedenkt dat de werkgemeenschap is voortgekomen uit de redactie én de voorzitters (in dit geval inwisselbaar) van het tijdschrift „Utopia”, dat in november 1975 voor het eerst verscheen. De initiatiefnemers studeerden in Delft; zij noemden het blad „een tweemaandelijks tijdschrift voor wetenschappelijk amusement”. In krantenkritieken werd het blad o.a. „Het merkwaardigste tijdschrift in de Nederlandse wereld van architectuur en aanverwante maatschappelijk-kulturele verschijnselen” genoemd. Hoe het kwam, dat er een werkgemeenschap Utopia in de Watertoren werd gevormd en wat dat te maken heeft met het zilveren jubileum van de Lijnbaan, dat vertellen ons Victor Mani, Hans Werlemann en Chiel van der Stelt, die tezamen met Peter de Winter het kwartet vormen, dat zich de „Utopia Contractors” noemt. Zij zijn het, die

op monumentale wijze de Lijnbaan tijdens de feestelijkheden zullen opsierden.

De Watertoren

Wat blijkt: Utopia, de tijdschriftredactie, had contact met de universiteit in Groningen, een stad die behalve de Martinitoren ook een lege watertoren bleek te bezitten, waarin de Groningse studenten zonne-energie wilden opslaan. Uit hetzelfde Groningen kwam de tip, dat de Rotterdamse watertoren aan de Honingerdijk leeg zou komen te staan. Het Drinkwaterleidingbedrijf ging zich elders vestigen.

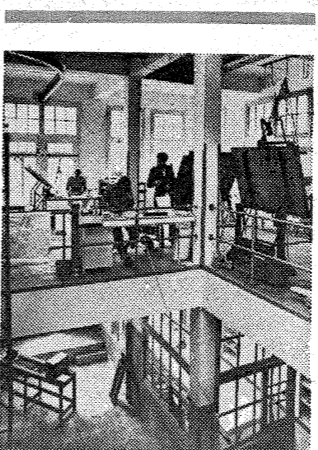
Zo omtrent de jaarwisseling '76-'77 werden er in Rotterdam ideeën geopperd een „Pretpark” te bouwen; het waterleiding-terrein werd genoemd als een geschikte plaats. Wie zou zich niet de heisa herinneren in de gemeenteraad en in de regionale kranten; het werd een „omstreden” idee. Toen kwam „Utopia” met een ander plan: geef ons de watertoren als creatief centrum. Groot lef ging hier mee gepaard aan originaliteit: het desbetreffende stuk, dat de raadsleden werd toegestuurd, was een speciaal Utopia-nummer, waarin precies werd uitgelegd wat men voor had met de watertoren, d.w.z., de toren plus al die gebouwen er omheen. De cover van het stuk bestond grotendeels uit doorzichtig plastic, daar doorheen zag men de Watertoren. Maar tussen de toren en het plastic bevond zich water en in dat water dreven lettertjes. Ieder raadslid kreeg de lettertjes van zijn eigen naam, drijvend in het water en het was een lust voor het oog om de gemeentebestuurders te zien spelen met hun Utopia-boekje ver voordat dit agendapunt aan de orde was. In het stuk werd een aantal toekomstige activiteiten ge-

noemd, zoals: druktechnieken, instituut voor inventarisatie van industriële archieven, postorderbedrijf, noodhuisvesting, flexibele textielvormen, theater, ontmoetingsgelegenheid voor experimentele muziek, fotografie, video, film, architectuur en stedenbouwkunde, laboratorium, en vooral ook accommodatie voor gasten, die van buiten af hun creatieve talenten inbrengen. Dat was nog maar een voorstel. Nu, een half jaar nadat ze inderdaad het pand hebben betrokken, is in een van de vele ruimten bijvoorbeeld al een computerdeskundig-aanwzij, die de mees, onachterhaalbare goochelarijen uithaalt met de meest geavanceerde technieken.

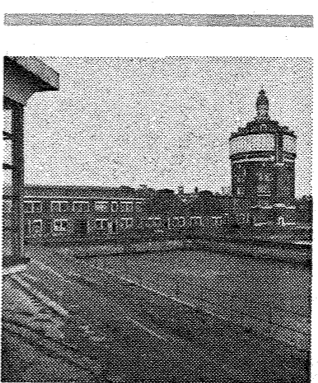
Koud en smerig

Het zou normaal geweest zijn als de mensen die in februari '78 toegang kregen tot het watertorencomplex, de sleutels na enkele dagen weer hadden ingeleverd. Het was er ijskoud, beresmerig en het leek onvoorstelbaar dat van deze bouwval iets te maken zou zijn, dat aan de utopie ook maar enigszins tegemoet zou komen. Met dekens om zat men op een halve meter vuil te vernikelen. Voor de meesten onzer een half dan ontmoedigend beeld. Zo niet voor Utopia. De groep bestond toen uit elf mensen, die zich warm hielden door middel van een eendeloos lijkende grote schoonmaak en die, toen dat nog maar halverwege achter de rug was, van alles begonnen op te meten en in kaart te brengen... het indelen van het complex heeft maanden in beslag genomen. Aan het puinruimen, schoonmaken en opmeten lagen de plannen ten grondslag hier een internationaal ontmoetingscentrum van te maken op het gebied van kunst en techniek. En terwijl men nog maar

door Jaap Koopmans

Eén van de Utopia-studio's

Utopia is gevestigd in het Watertorencomplex aan de Honingerdijk

net begonnen was alle energie te investeren in dit utopisch lijkende project, bracht het hoofd Lijnbaan-centrum (van de Rotterdamse Kunststichting) Felix Valk, de Lijnbaan-winkeliers die het zilveren jubileum in september van dit jaar wilden vieren, en Utopia tot elkaar. Wat Utopia betreft: volstrekt prematuur, maar aan de andere kant was er de drift om creatieve dingen te doen, al was het ideaal van de huisvesting nog niet in de verste verte benaderd. Vier Utopia-leden, de „Contractors”, gingen zich bezig houden met het 25-jarig bestaan van de Lijnbaan. Zij gingen uit van het unieke: de architectuur van Van den Broek en Bakema heeft bijna alle na-oorlogse winkelcentra geïnspireerd. Die flats waren er en de Lijnbaan werd kleinschalig, als het ware beschermd als een kind tussen zijn ouders. Dit beeld bracht Utopia op de idee die kleinschaligheid te onderbreken teneinde de wandelaar bewust te maken van de structuren. Wanneer er achtergrondgedachten moeten worden gegeven, ontbreekt het Utopia niet aan lyriek. „Ons voorstel voor de vormgeving van de Lijnbaan tijdens het 25-jarig jubileum is geïnspireerd op deze idee: de opzet van de ontwerpers dat architectuur weer uitdrukking zou kunnen zijn van menselijke gedragingen. Gebouwen zouden weer vriendschap met elkaar kunnen sluiten, zoals wel eens met mensen gebeurt via elkaanders kinderen of dieren. Gebouwen kunnen gezichten hebben als mensen, vol van uitdrukking over wat er gebeurt”. De ironie is niet van de lucht (via elkaanders kinderen of dieren), maar dat staat de opbloei van ideeën gezinsins in de weg. Utopia is begonnen te denken bij de

Lijnbaan zelf en de ontwerpers daarvan. Wat was hun filosofie en wat kunnen wij daar, bij de gratie van dit incident, aan toevoegen? „Ons voorstel voor de vormgeving van de Lijnbaan tijdens het 25-jarig jubileum is een hommage aan de ontwerpers, een gebruikmaken van de mogelijkheden van de omgeving en een letterlijke relativering van de grondbeginselen van het ontwerp, waarin de flats rond de Lijnbaan de ouders zijn van de kinderen, die de Lijnbaan zijn. Dus waarom de luifels van de Lijnbaan niet gebruikt als waren het de bankjes voor de ouders om naar hun kinderen te kijken?” De idee was de contraire werking: de kleine Lijnbaan tussen de gigantische flats, reusachtige personen (die aansluiten bij de afmetingen van de flats) in de Lijnbaan. Kortom: de Lijnbaan-ontwerpers hebben Utopia geïnspireerd tot de idee van schaalvergroting. Oorspronkelijk zouden de Utopia Contractors tien poppen neerzetten in de Lijnbaan, maar het bedrag, dat daarmee gemoeid zou zijn, was veel meer dan de middenstanders zich hadden voorgesteld. De begroting van Utopia voor dit project werd teruggeschroefd, het budget van de middenstanders werd opgeschroefd en zo kwam men tot een prijs van een ton.

Dissonante personen

Dat bedrag wordt besteed aan de constructie en de bouw van enkele groepen in zware metalen uitgevoerde ten aanzien van de Lijnbaan zelf dissonante personen, die daarentegen ten aanzien van de ruimere omgeving uitstekend harmoniëren. De staalconstructies zullen zeker opzien baren, temeer omdat er via de etalages (d.m.v. spiegelolie) mogelijkheden zullen zijn om

zichzelf 1 op 1 te zien, d.w.z. op de normale afmeting, terwijl vlakbij elders giganten als „het echtpaar Sanders”, die ogenschijnlijk bovenop een Lijnbaanluifel zitten, Roy, die op een vuilnisbak leunt (en, om iets te noemen, 1200 kilo weegt), en Marleen en Henkie, moeder en zoon. De Utopisten hebben niet alleen namen bedacht voor de metalen reuzen, zij leggen ook uit waarom Marleen doelbewust richting Stadhuisplein wandelt, terwijl Henkie omkijkt. „Marleen is op weg om haar paspoort te laten verlengen, terwijl Henkie geïnteresseerd kijkt naar de bril van Roy”. Geen wonder: de bril van Roy bestaat uit twee tv-toestellen. Het echtpaar Sanders, Roy en Marleen en Henkie zullen niet de enige reuzen op de Lijnbaan zijn. Een aantal etalageruizen zal op zodanige wijze met spiegelolie worden beplakt, dat het de voorbijganger toelicht, alsof hij tegen de benen van grootschalige medemens aan kijkt. De voorbereiding tot deze opmerkelijke versiering geschiedt met een grondigheid, die tekennend is voor de serieuze manier van werken in dit project. De Utopia Contractors gaan een dagje op de Lijnbaan zitten in een PTT-tentje en met een video-camera maken ze opnamen van alles wat zich tot 50 cm hoogte beweegt. Daaruit worden 120 dia's getrokken. 's Nachts worden de dia's op gewenste grootte op de betreffende ruit geprojecteerd, aan de binnenkant van de ruit worden de vormen ontrokken en de aldus ontstane tekening vult men in met spiegelolie. Je moet er maar op komen. Als winkelcentrum is de Lijnbaan in andere steden vaak gemiteerd, maar nooit gevenaard; het Utopia-project zal de originaliteit van dit stukje Rotterdamse binnenstad onderstrepen.

DE WERKGEMEENSCHAP UTOPIA

Peter de Winter

Het begint met praten. Het begint met het uitwisselen van ideeën tussen gelijkgestemde mensen uit verschillende vakgebieden; gesprekken tussen de fotograaf en de industrieel vormgever, de meubelmaker en de stedenbouwkundige. Er wordt een werkgemeenschap opgericht met als doel de contacten tussen uiteenlopende vakdisciplines te verbeteren. Er wordt een duidelijk beeld gevormd van een ideale woonwerksituatie: een complex van gebouwen waarin zowel woningen als werkplaatsen zijn ondergebracht.

Bijna twee jaar nu heeft de Coöperatieve Vereniging Utopia de beschikking over enkele prachtige gebouwen op het voormalige drinkwaterleidingterrein van de gemeente Rotterdam. De ideale omgeving voor het opzetten van een internationaal opererende werkgemeenschap.

Het tijdschrift Utopia

De Vereniging Utopia, de werkgemeenschap, is ontstaan als een uitgebreid vervolg op het tijdschrift Utopia. Dit tijdschrift, dat in november 1975 voor het eerst verscheen, had als ondertitel 'tijdschrift voor wetenschappelijk amusement'. Er zijn inmiddels een dertiental uitgaven verschenen en onderwerpen werden behandeld als Nederlandse paviljoens op wereldtentoonstellingen, de ontwikkeling van het Van Houten-

ook de vraag toe naar specialisten in de verschillende vakgebieden. En dan is het natuurlijk lastig wanneer het tijdschrift in Delft wordt vormgegeven, de fotograaf in Den Haag woont en de distributie via Amsterdam loopt.

In augustus 1977 verscheen Utopia 7 met als onderwerp 'Watertorens en Zonne-energie'. In dit nummer werd een plan ontvouwd voor het hergebruik van leegstaande watertorens. Het watervat van deze torens zou benut kunnen worden als opslagruimte van zonnewarmte die door middel van collectoren verkregen werd. Een goed idee, dat uiteindelijk leidde tot de ontdekking dat het waterleidingbedrijf van de gemeente Rotterdam op het punt stond te verhuizen naar een modernere omgeving.

Het complex

Het voormalige drinkwaterleidingterrein aan de Honingerdijk te Rotterdam is ongeveer 25 ha groot. Het karakter ervan wordt volledig bepaald door de honderd jaar strijd voor goed drinkwater in een steeds meer geïndustrialiseerd gebied. Een strijd die goed is af te lezen aan de verschillende gebouwen en aan het intensieve gebruik van elke vierkante meter van het terrein.

Het oudste gedeelte bestaat uit de watertoren en enkele omliggende gebouwen. Hier vind je de robuustheid die kenmerkend is voor industriële architectuur uit de vorige eeuw. Hier vind je de immense werkhallen met hun oorspronkelijke gietijzeren spanten, en de kantoorjes met de glazen puin en de vergeelde dienstaanwijzingen.

Hier vind je de watertoren, de oudste van Nederland en bovendien de grootste met een vatinhoud van 1,5 miljoen liter. In dit complex werden in februari 1978 door de Vereniging Utopia een groot aantal woningen en werkplaatsen ondergebracht.

De werkgemeenschap

Zoals elke vereniging telt ook Utopia een aantal leden, die zich in dit geval kenmerken door een brede interesse, gecombineerd met een groot aantal vaardigheden op

vooral technisch gebied. De meeste leden van Utopia hebben een technische opleiding achter de rug en een aantal van hen werkte reeds jaren in de praktijk. Op dit moment telt de vereniging zo'n 16 leden en de vakgebieden die zij vertegenwoordigen zijn: architectuur, chemisch analist, cineast, fotografie, werktuigbouwkunde, uitgeverij, geluidsstudio, textielbewerking, meubelmaker, stedenbouwkunde, software, industriële vormgeving, grafisch ontwerpen, elektronica, theatertechniek, horeca enz. De vereniging zoekt nog uitbreiding met een viertal leden, van wie de noodzaak tot een drukker het meest urgent is. Al deze leden hebben, met hun gezinsleden, hun woning en hun werkplaats binnen het complex.

Woningen en werkruimtes

Het merendeel van de woningen is ondergebracht in de watertoren. De overige woningen liggen verspreid in het complex. Ze hebben een gemiddelde oppervlakte van 80 m² en zijn groot genoeg voor de leden en hun gezinnen.

De werkruimtes zijn alle verschillend van grootte en karakter. Zo zijn er drie hallen, elk met een oppervlakte van ongeveer 200 m². Deze hebben binnen het complex een specifieke functie en inrichting.

Hal 1 is de drukkerijhal. Deze is op het moment nog niet bemand, al bevindt zich in deze ruimte wel een grafisch ontwerp bureau en een volledig ingerichte grafische donkere kamer. Boven de drukkerij bevindt zich de tekenkamer. Hier worden naast werkzaamheden op architectonisch en stedenbouwkundig gebied ook de werktekeningen voor andere projecten vervaardigd.

Naast de drukkerijhal is de hout- en metaalwerkplaats. Ook deze heeft een oppervlakte van 200 m², die voor het merendeel door houtbewerkingsmachines in beslag wordt genomen.

De foto/film/videohal wordt zoveel mogelijk leeg gehouden teneinde hier de meest uiteenlopende produk-

De nog leegstaande drukkerijhal met erachter het grafische ontwerp bureau en erboven de tekenkamer (hal 1).

Belangstelling bij een van de activiteiten in hal 4.

ties te kunnen opnemen. Hier bevindt zich ook een donkere kamer, montagekamer, kleedruimte en twee kantoorjes voor administratieve doeleinden. Behalve deze drie hallen telt het complex nog een groot aantal werkplaatsen, zoals een textielatelier, een geluidsstudio, een centrale administratie, een softwarebureau, een maquettewerkplaats en een aantal bedrijfsgebonden ruimten. Naast woningen en werkruimtes die in eerste instantie door de leden van de vereniging in gebruik zijn, kent Utopia ook een aantal ruimtes met een openbaar karakter. Deze ruimtes zijn voor een ieder toegankelijk. Onder in de toren bevindt zich een koffie-

huiskamer, dat in januari uit zal groeien met een bar en een bescheiden eetgelegenheden. Daarnaast is er hal 4. Deze ruimte is ongeveer 350 m² groot en kent een vrij flexibel gebruik. Behalve dat deze ruimte geschikt is voor zeer grote projecten, kunnen hier lezingen gegeven worden, concerten, theateroptredens, tentoonstellingen, maar ook bijvoorbeeld wijkfeesten.

Een derde openbare ruimte is het gastenverblijf. Hier wordt aan ongeveer 25 mensen overnachtingsmogelijkheid geboden, waardoor gasten tijdens de duur van een project, net als de leden van de vereniging, in het complex hun woning en hun werkplaats hebben.

De structuur

De 'zakelijke' structuur binnen de vereniging is een nogal ingewikkelde. Er is hierbij een duidelijk onderscheid te maken in de werkgemeenschap als totaal en in de afzonderlijke bedrijven.

De vereniging is te beschouwen als de beheerder van de gebouwen. De leden betalen hun contributie aan de vereniging, die op haar beurt de huurgelden overdraagt aan de gemeente en hiervan het dagelijks onderhoud

bekostigt. De echte activiteiten en projecten vinden alle plaats in het kader van een of meerdere afzonderlijke bedrijven. De meeste leden hebben binnen het complex hun eigen firma, b.v., maatschap, stichting enzovoort. Soms is dit ook in samenwerking met een van de andere leden, of ook met derden die hun woning in dat geval buiten het complex hebben.

Al deze bedrijven functioneren, net als de vereniging, als economisch zelfstandig. Aan de ene kant betekent dit dat de leden van de werkgemeenschap door commercieel werk een gedeelte van hun inkomen verzor-

Het tiende nummer van het tijdschrift Utopia had de American Paperback Cover Art tot onderwerp.

De hout- en metaalwerkplaats (hal 2).

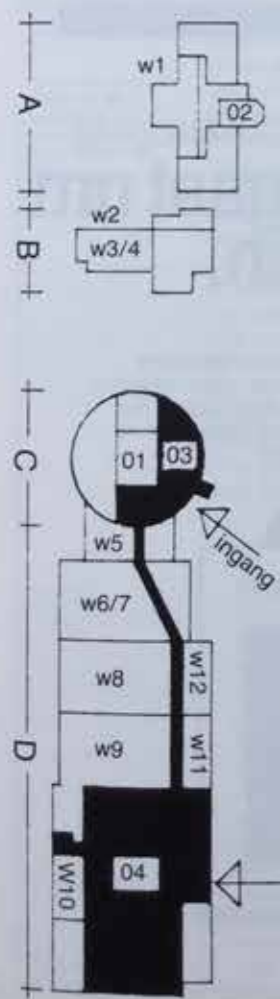
gen, aan de andere kant worden hierdoor ook niet-commerciële projecten mogelijk. Per werkruimte is daartoe een functiebeheerder aanwezig. In de praktijk is dat diegene die ook zijn normale werkzaamheden in deze ruimte uitvoert. Zo wordt het koffiehuis beheerd door het lid met het horecadiploma, zo wordt de hout- en metaalwerkplaats beheerd door de meubelmaker. Het beheren betekent enerzijds een eigen bedrijf uitoefenen, en anderzijds de organisatie over hoe anderen van deze ruimte en de faciliteiten gebruik kunnen maken.

De activiteiten

De activiteiten van de leden van de werkgemeenschap zijn ooit omschreven als zich bevindend op het raakvlak van de techniek en de kunst. De techniek daarbij is de basis waarop de projecten en de produkten worden ontwikkeld, kunst is het middel om deze projecten en produkten toegankelijk te maken. Dit wordt misschien duidelijk door een tweetal projecten toe te lichten, die binnen de werkgemeenschap tot stand zijn gekomen.

Een spectaculair voorbeeld van het functioneren van de werkgemeenschap was het stalen figuren project voor het 25-jarig jubileum van het winkelcentrum de Lijnbaan te Rotterdam. Dit project werd door vier leden van de vereniging verzorgd met behulp van een tweetal bedrijven uit Rotterdam. Deze vier leden, de fotograaf, de stedenbouwkundige en twee architecten, hadden voor deze gelegenheid de Utopia Contractors in het leven geroepen, nu een wezenlijk onderdeel van de werkgemeenschap.

Het Haarlems Dagblad beschreef het project als volgt: 'Naast het uitgangspunt van staal en Rotterdam, werd de filosofie van de Lijnbaanontwerpers (Van de Broek en Bakema) gelegd. Dit komt erop neer dat de Lijnbaan beschut ligt tussen grote gebouwen zoals een kind wordt beschermd door zijn ouders. Die lijn volgend werd het idee ontwikkeld van grote poppen - ze zijn zesmaal de menselijke maat - die als ouders neerkijken naar hun kinderen (de winkelende mensen). Het resultaat is het echtpaar Sanders dat op een bankje zit dat in werkelijkheid een luifel is, en in de buurt staan nog een

UTOPIA WERKRUIIMTES

gebouw A : laboratorium
B : administratiegebouw
C : watertoren
D : werkhallen

W = WERKRUIIMTES
O = OPENBARE RUIIMTES

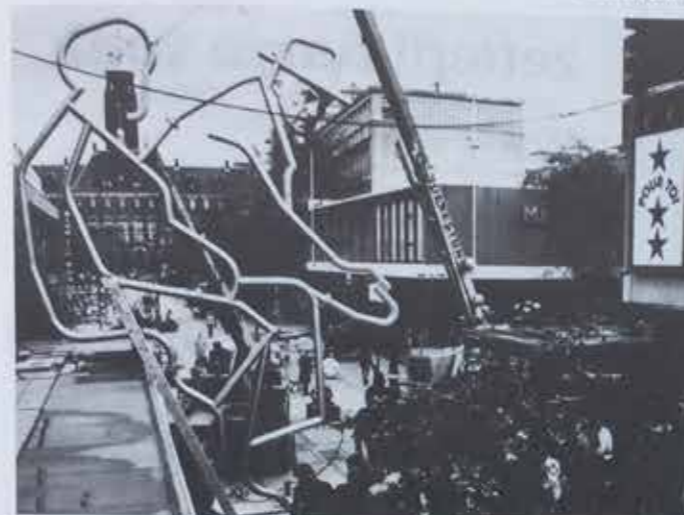
W1 - fijnmetaalwerkplaats (kelder)	
W2 - textielwerkplaats	tel. 333509
W3 - administratie/beheer	1e verd. 333509
W4 - uitgeverij/archivering	333509
W5 - grofmetaal	
W6 - drukkerij	b.g. HAL 1 333526
W7 - tekenkamer	1e verd. HAL 1 125330
W8 - hout/staal/plastic	HAL 2 138234
W9 - foto/film/video	HAL 3 333531
W10- geluidstudio	333537
W11- softwarebureau	141370
W12- elektronika	122224

01 - gastenverblijf (25 bedden)	330107
02 - projectvoorbereidingsruimte	
03 - koffiehuis (café vanaf 1-1-'80)	330107
04 - projekthal	HAL 4 143871

De OPENBARE RUIIMTES zijn voor iedereen toegankelijk. HAL 4 is bovendien door iedereen te gebruiken die een projectgerichte activiteit wil doen. Het gastenverblijf is bedoeld om diegenen die een project doen in het kompleks gedurende die tijd de mogelijkheid te bieden te overnachten.

moeder met een kind, en een man, gebogen over een papierbak'.

In dit project is goed te zien hoe de verschillende vakdisciplines elkaar beïnvloeden en elkaar tot steun zijn. De bouwkundige achtergrond van de Contractors was bepalend voor het idee en van groot nut voor het voeren van besprekingen met het constructiebedrijf, het uitvoeren van de berekeningen en het maken van het bestek. De uiteindelijke vorm werd bepaald door middel van fotografie. Alle studies kwamen via fotografi-

Het echtpaar Sanders op een van de luifels van de Lijnbaan in Rotterdam.

Het amslag van de catalogus bij de camouflage-tentoonstelling in het Lijnbaancentrum.

sche projectie tot stand, terwijl ook de bestektekeningen met een fotografische onderlegger werden opgezet. Deze wijze van werken bleef natuurlijk niet beperkt tot dit ene project. Zelfs in de meest kleine projecten was van samenwerking sprake, al was het maar op een informele wijze in het koffiehuis, dat onder in de watertoren is gesitueerd.

Door deze manier van werken konden ook een groot aantal projecten tot stand komen, die in andere werksituaties onmogelijk waren. We noemen hier het ontwerp en het vervaardigen van grote bouwborden voor het Kurhaus te Scheveningen en de research, de verzorging en de inrichting van een camouflagetentoonstelling in het Lijnbaancentrum te Rotterdam.

In deze tentoonstelling werd het begrip camouflage op tal van manieren uitgediept. Er werden gestreepte tigers getoond, naast gevechtsvliegtuigen en complete dorpen die in oorlogstijd als camouflage over fabrieken werden nagebouwd. Maar ook ging de tentoonstelling in op gecamoufleerd taalgebruik, op make-up en kleding, en zelfs op protheses.

Drukker gezocht

In de eerste plannen, die de werkgemeenschap publiceerde, werd reeds rekening gehouden met een drukkerij. Hiervoor werd de gehele begane-grondvloer gereserveerd van hal 1, alsmede de mogelijkheid tot een dienstwoning op de eerste verdieping in deze ruimte. Deze ruimtes zijn evenwel nog niet in gebruik, kortom de werkgemeenschap is nog op zoek naar een drukker. De gedachten van de werkgemeenschap gaan uit naar een energieke drukker met hart voor zijn zaak. Hij is al een aantal jaren ervaren in het offsetdruken en zijn firma is aan een uitbreiding toe in de vorm van een A2-offsetpers of misschien zelfs een tweede.

De voorbereidingen voor deze tentoonstelling werden geleid vanuit het Utopiacomplex. Een van de leden hield zich hier voor een periode van drie maanden mee bezig. De vormgeving van de tentoonstelling werd door twee andere leden verzorgd, terwijl ook het nodige timmerwerk binnen het complex werd verricht. Daarnaast werd een catalogus verzorgd, waarbij de pers opmerkte dat 'de tentoonstelling leuk was, maar de catalogus schitterend'.

Ook biedt de vereniging aan derden de mogelijkheid bepaalde projecten binnen het complex te verwezenlijken. Een recent voorbeeld hiervan is de verfilming van de laatste film van Frans Zwartjes: *Pentimento*, die bij de laatste Film International in premiere is gegaan.

Deze film is in zijn geheel op het voormalige drinkwaterleidingsterrein opgenomen, terwijl de binnenopnamen in de fotografie en filmhal plaatsvonden.

Deze inbreng van derden is essentieel voor het functioneren van de vereniging. De contacten die daarmee worden opgedaan zijn zeer verfrissend en van evenveel belang als de samenwerking tussen de leden onderling. Deze contacten zorgen enerzijds voor een verrijking van de individuele werkzaamheden, anderzijds ontstaan hierdoor constant nieuwe ideeën tot projecten waarin de verschillende vakgebieden elkaar vinden en aanvullen.

En daar gaat het binnen de vereniging om, om een constante uitwisseling van ideeën met als resultaat een internationaal opererende werkgemeenschap.

De opzet is dat de drukker lid wordt van de vereniging en zijn woning en werkplaats in het complex van de vereniging verder voortzet. Hij betaalt aan de vereniging een bepaalde contributie voor het gebruik van de ruimtes en is verder geheel vrij naar eigen inzicht en op eigen financiële basis een zelfstandig bedrijf in het complex uit te oefenen.

Het uitoefenen van een zelfstandig bedrijf houdt niet in dat de drukker gebonden is aan en afhankelijk is van de opdrachten die door de leden van de vereniging gegeven worden. Al moet gezegd worden dat de hoeveelheid drukwerk die door de leden van de vereniging wordt verzorgd steeds groter wordt.

Inlichtingen: 010-333509.

Rond watertoren op oud drinkwaterleidingterrein
**'Utopia' creëerde appartementen,
 een studio en een koffiehuis**

De oude watertoren (Foto Wim Consenheim)

Aan de oostkant van Rotterdam staat de oude watertoren, een markant gebouw vlak bij de rivier de Nieuwe Maas. In bassins aan de voet van het bouwwerk werd gedurende een reeks van jaren water uit de rivier ingelaten en gezuiverd door de Rotterdamse Drinkwaterleiding. Goed drinkwater wordt al meer dan een eeuw geleverd door deze gemeentelijke instelling, de toren dateert dan ook uit 1873 en is de grootste en de oudste watertoren van Nederland.

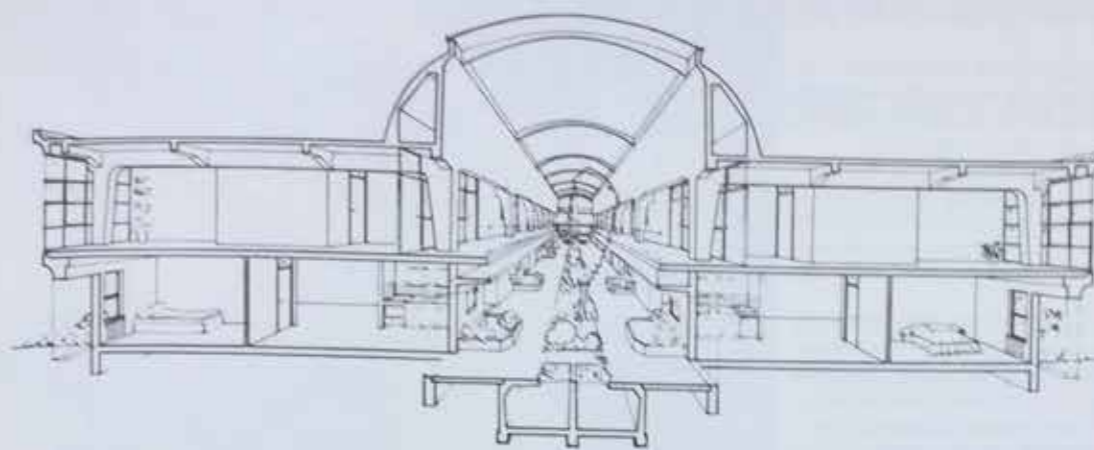
Twee nieuwe zuiveringsbedrijven, 'Kralingen' en de 'Berenplaat' hebben inmiddels het werk overgenomen en het dertig hectare grote oorspronkelijke terrein werd in 1977 door de Drinkwaterleiding verlaten. De watertoren en de zuiveringsgebouwen raakten daarna snel in verwaarloosde staat en dat ging menige Rotterdammer aan het hart. Er moest wat worden gedaan, zo vond men. De Coöperatieve vereniging Utopia u.a. deed iets, zij vatte het plan op om het oude terrein en de verwaarloosde gebouwen te gebruiken voor het vestigen van een werkgemeenschap.

De vereniging Utopia is opgericht op initiatief van enige redacteuren van het blad Utopia, dat in november 1975 voor het eerst verscheen. Dit blad, een tweemaandelijks tijdschrift voor wetenschappelijk amusement, werd uitgegeven door enkele Delftse studenten bouwkunde. Nummer zeven van dit tijdschrift was gewijd aan zonne-energie en watertorens. Toen Utopia hoor-

de dat de watertoren in Rotterdam leeg kwam, kwamen de leden met het plan op dit terrein een creatieve werkgemeenschap te stichten in het verlengde van het tijdschrift. Zij dienden een uitgebreid plan in (een speciaal Utopia nummer) bij Burgemeester en Wethouders voor het drinkwaterleidingsterrein. In de watertoren en bijgebouwen zouden woningen ge-

maakt worden, verder werkplaatsen voor allerlei ambachtelijke, kunstzinnige en technische bezigheden. Wethouder H. van der Pols van Bedrijven reageerde nogal sceptisch en stuurde ze door naar de toenmalige wethouder van Kunstzaken drs. J. Riezenkamp. Deze zag wel wat in het plan. Zo kreeg de werkgemeenschap Utopia in februari 1978 de sleutel en kon de vereni-

ROTTERDAM 1981

Plannen voor bouw van jongerenhuisvesting in het filtergebouw

ging beginnen met de grote schoonmaak en het inventariseren van de ruimte. Gas en elektriciteit waren er niet en water werd geput uit een brandslang die vanaf de portierswoning naar de watertoren was geleid. Sindsdien heeft Utopia niet stil gezeten. Met een in 1979 verkregen lening van f 500.000,- van de Dienst Gemeentelijke Kunstgebouwen (in 15 jaar terug te betalen) zijn door de leden zelf appartementen gecreëerd. In de diverse hallen bevinden zich een timmermanswerkplaats, een metaalwerkplaats en spuiterij, studio's voor foto, film en geluid, een atelier voor textiele werkvormen, een grafische drukkerij, een schilderwerkplaats, een zeefdrukkerij, een koffie-

huis en bar en gastruimten. De werkgemeenschap bestaat momenteel uit 16 leden, er is plaats voor 19 leden. 'Ieder nieuw lid moet eerst zijn eigen woning en werkplaats bouwen voor hij aan de slag kan gaan, zodat men erg gemotiveerd moet zijn, wil men tot de werkgemeenschap toetreden', vertelt Peter de Winter, een van de initiatiefnemers van Utopia, 'er vindt een behoorlijk strenge

Het filtergebouw (Foto Henk Hartog)

Peter de Winter (Foto Henk Hartog)

selektie plaats, want een nieuw lid moet natuurlijk wel in de gemeenschap passen.

Alle leden zijn kleine zelfstandigen. Er wordt uiteraard wel veel samengewerkt. Zo zijn er in samenwerking verschillende projecten uitgevoerd.

Bij het 25-jarig bestaan van de Lijnbaan in 1978 hebben zij enorme metalen poppen geplaatst, die in verhouding waren met de omliggende hoge flats en de kleinschaligheid van de Lijnbaan aangaven.

Deze zomer lag er aan de Parkkade een enorme drijvende tribune. Utopia ontwierp deze tribune in opdracht van het Havenbedrijf als onderdeel van de manifestatie Rotterdam.... Thuishaven.

'Ponton 010' had een capaciteit van 1500 zitplaatsen en kon met behulp van sleepboten naar manifestaties in de haven varen. Het ponton was voorzien van een podium, de bijbehorende apparatuur en een eigen stroomvoorziening, toiletten en een bar. Helaas zorgde de slechte zomer ervoor, dat er minder bezoekers kwamen dan was verwacht.

Op 7 juni 1980 vond er een uitvindingscongres plaats in Utopia. Dit heeft tot resultaat gehad, dat er nu een uitvindingscentrum in Rotterdam gevestigd is. 'Hal 4' op het terrein wordt gebruikt voor allerlei theateractiviteiten. Voor de optredende artiesten zijn er gast ruimten beschikbaar.

Deze gast ruimten worden ook gebruikt voor niet-leden, die tijdelijk ruimte nodig hebben voor een project.

Enkele leden van Utopia houden zich druk bezig met de plannen voor woningbouw op en rond het terrein. Zo lanceerden zij het idee om de snelfiltergebouwen op het terrein een woonbestemming te geven. Er zullen in totaal 140 appartementen voor een- en tweepersoonshuishoudens worden gebouwd in opdracht van de Maatschappij voor Volkswoningen. De plannen werden uitgewerkt door de Dienst Volkshuisvesting van de gemeente.

De woningen komen in de twee buitenste van drie gebouwen.

In het middelste gebouw zijn kantoren gepland. De verbouwing is zo gepland dat aan het uiterlijk van de snelfiltergebouwen niets verandert. De appartementen komen in lagen boven elkaar.

In de betonnen filterbakken, die leeggehaald worden, komen de tweekamerwoningen (43 m²), daarboven zijn de eenkamerwoningen gepland (35 m²). Via de bovenlichten en lichtkappen in het dak kan in de middengang licht binnendringen, zodat daar planten en bomen kunnen groeien.

Op het terrein is ook een woonwijk met 2.000 woningen gepland. Met het oog hierop is ook een restaurant ontwor-

pen, wat openbaar toegankelijk zal zijn.

Twee 'gasten' van Utopia, bouwkunde studenten uit Delft, hebben de woningbouw op het voormalige drinkwaterleidingsterrein als afstudeeronderwerp.

De woningbouw op het terrein gebeurt in overleg met de werkgroep Kralingen-Oost, waarin ook leden van Utopia zit-

ting hebben.

'Ik heb me nog nooit ergens zo thuis gevoeld als in Rotterdam', zegt Peter de Winter. 'Hier krijgen projecten zoals dit tenminste een kans'. En dat ze deze kans verdient, heeft Utopia tot nu toe waargemaakt. Al zal er nog heel wat werk verzet dienen te worden.

CATRIEN KETTING

'010' ONTDEKT GAT IN DE MARKT

Bouwen hoofdonderwerp voor nieuwe uitgeverij

(Foto: NIELS VAN DER HOEVEN)

(Van een onzer verslaggevers)

ROTTERDAM — "Amsterdam heeft 180 uitgeverijen en Rotterdam ongeveer 18. Dat zegt wel iets over de culturele achterstand van de Maasstad, en daar moet wat aan gedaan worden. Voor de oorlog hadden we hier veel meer uitgeverijen. Die traditie moet in ere hersteld." Hans Oldewarris (34) weet van uitgeven. In 1975 stond hij samen met Peter de Winter aan de wieg van het tijdschrift Utopia; het afgelopen jaar gaf hij bij de Rotterdamse Kunststichting een boek over Havenarchitectuur geschreven door o.a. Peter de Winter, een bouwplaten-serie van hoogtepunten van het Nieuwe Bouwen en een boek over de Kop van Zuid naar aanleiding van het Architectuurfestival uit.

Nu is hij met mede-Utopiabe-woner Peter de Winter een eigen Rotterdamse uitgeverij begonnen. Het eerste boek is al verschenen: "Architectuur en Planning," een handleiding over het bouwen in Nederland van het begin van de oorlog tot 1980. Naam van de splinternieuwe uitgeverij: 010.

"Een behoorlijke stad," zegt Oldewarris, "hoort behoorlijke uitgeverijen te hebben. Het geeft een weerspiegeling van het culturele leven. Het maakt zichtbaar wat die stad te bieden heeft." 010 is een uitgeverij die zich in hoofdzaak met architectuur en stedenbouw bezig zal houden.

Nieuwe projecten

Laat het eerste boek daar al geen twijfel over bestaan, ook de volgende producties geven die lijn weer. Nummer twee wordt "Het Rotterdamse Kaddeboek" met 505 foto's die de kades vastleggen van de Van Briene-noordbrug tot aan Hoek van Holland en van De Maasvlakte tot het eiland Van Brieneoord. Een

boek waarmee je thuis in de stoel de hele Nieuwe Maas en Waterweg kunt af- en op varen". Achtergrond van deze uitgave is het openstellen aan het eind van de zomer van de Eurogolf tussen Calais en Rotterdam voor scheppen van 70 voet. Het Gemeentelijk havenbedrijf wilde niet alleen danvoor aandacht, maar tegelijk voor de haven.

Peter de Winter: "Al die foto's geven een eerlijk beeld, niet alleen de hoogtepunten van de tocht langs de kaden, maar de vervelende stukken. Werlemann fotografeerde om het maar zo te zeggen de compleetheit."

in een stad als Rotterdam, dat je op grond daarvan een uitgeverij kunt beginnen. Zo stoten we Rotterdam op in de vaart der volkeren. Natuurlijk klinkt dat pretentieuze, maar anders gaat ieder in eigen beheer wat doen."

"Architectuur en Planning", de eerste titel, blijkt een doorzocht boek. De afdeling Beeldende Kunst Buiteland van het ministerie wilde een goed en overzichtelijk boek over het naoorlogse Nederland bouwen in de Engelse taal. Men ging daarom naar Electa in Milaan waar veel wordt uitgegeven op internationaal architectuurg gebied. Toen bleek dat het bouwen zoveel aandacht trok dat er ook een Neder-

landse editie mogelijk was kreeg 010 de kans om die uitgave te verzorgen.

Het tweemansbedrijfje deed daardoor meteen al internationale contacten op. In de toekomst zullen de Rotterdammers samen met Electa vertalingen van bijzondere architectuurboeken van de Milaanse uitgeverij in Nederland uitgeven. 010 zit in het profaanfiltergebouw, achter de oude watertoren. Hans Oldewarris: "Het blijkt nu al dat we een gat in de markt hebben gevonden. En als je dan eenmaal een paar boeken hebt uitgegeven, trek je vanzelf andere naar je toe. Dat geloven we."

Structurele subsidie gevraagd

Hal 4 heeft de politiek nodig

Rotterdam — De Stichting Hal 4 heeft de wethouder Kunstzaken, Joop Linthorst, schriftelijk een structurele subsidie van 200.000 gulden per jaar gevraagd en tevens de leden van de Commissie Kunstzaken, die de gemeenteraad van advies dient, uitgenodigd om naar het Utopia-terrein te komen teneinde de theater-accommodatie in ogenschouw te nemen.

De commissieleden zijn gaan kijken en dat heeft waarschijnlijk wel invloed op de prioriteitlijst. Hal 4 schrijft: "Aangezien er binnenkort op initiatief van Paul Mentzel (directeur Gemeentelijke Kunstgebouwen — red.) een inventarisatie gemaakt zal worden van de "kleine zalen" in Rotterdam, waartoe ook Hal 4 behoort, is de tijd nu gekomen om een beroep te doen op een door afdeling te creëren per Nieuw Beleid.

Rotterdam — De Stichting Hal 4 heeft de wethouder Kunstzaken, Joop Linthorst, schriftelijk een structurele subsidie van 200.000 gulden per jaar gevraagd en tevens de leden van de Commissie Kunstzaken, die de gemeenteraad van advies dient, uitgenodigd om naar het Utopia-terrein te komen teneinde de theater-accommodatie in ogenschouw te nemen.

meer is functioneert Hal 4 als tijdelijk onderkomen van het RO Theater; een vaste technicus voor de hal wordt bijna onontbeerlijk geacht. In de brief aan de wethouder worden punten genoemd die het beroep op de nieuwe beleidspolitiek van argumenten voorzien. Zo stelt men dat Hal 4 een nieuw initiatief is dat past in de ontwikkelingen van de privatisering van de kunst, dat er een nieuw publiek wordt aangegetrokken, en dat er door het hergebruik van een oud gebouw sprake is van lage ka-

pitalekosten. Bovendien valt Hal 4 een cultureel gat tussen de vrijblijvende open jongerencentra en de theaters in Rotterdam. Na vijf jaar functiesloos heeft de hal zijn bestaansrecht bewezen de lokale is goed bezwaar gelukkig voor het publiek.

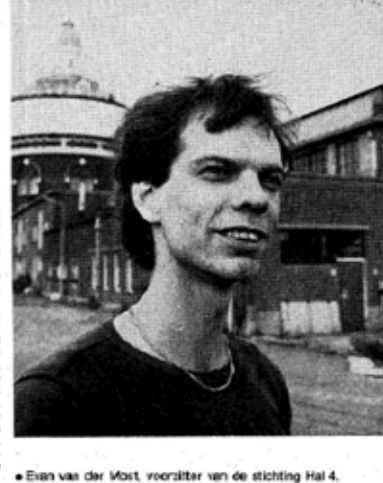
Eigen diagen

"Tweelonderdiagen per jaar wordt Hal 4 nu gevraagd door het RO Theater, in de overblijvende vijf organisaties voor een eigen diagen. Dat wilken we contrasteren als het RO Theater wig gis" zegt de voorzitter van de afdeling, Ewan van der Most. Zijn verzoek aan de gemeente is eigenlijks heel bescheiden: de door het RO Theater te gevraagd gegeneerde aan in het schouwburgse tijdspe-

techt een onderkomen te hebben is mogelijk gemaakt door een grote groep van Utopia-erwilingen.

"We willen als de nieuwe schouwburg er staat (1987) jaarlijks een jaar grote producties maken, maar ook andere activiteiten ontwikkelen, grote voorstellingen, film en video." De jongvulligen uit de beginstijl hebben zelfs afgehaakt men stelt nu verloop van tijd nu vooral de niet al te gekke en vroege tijd werk betaald te krijgen.

Twee de eerste toekomst zijn er voor plannen in uitvoering: een "Oude Auto-Dag" (Een echte sfeer, maar ongeveer als '50 en '60') en een serie van twee van Turk en Nederlanders onder de titel "Heropvoed Nederland". Dit jaars bij het nieuwe dan een optocht van de haterlanden", vindt Ewan.

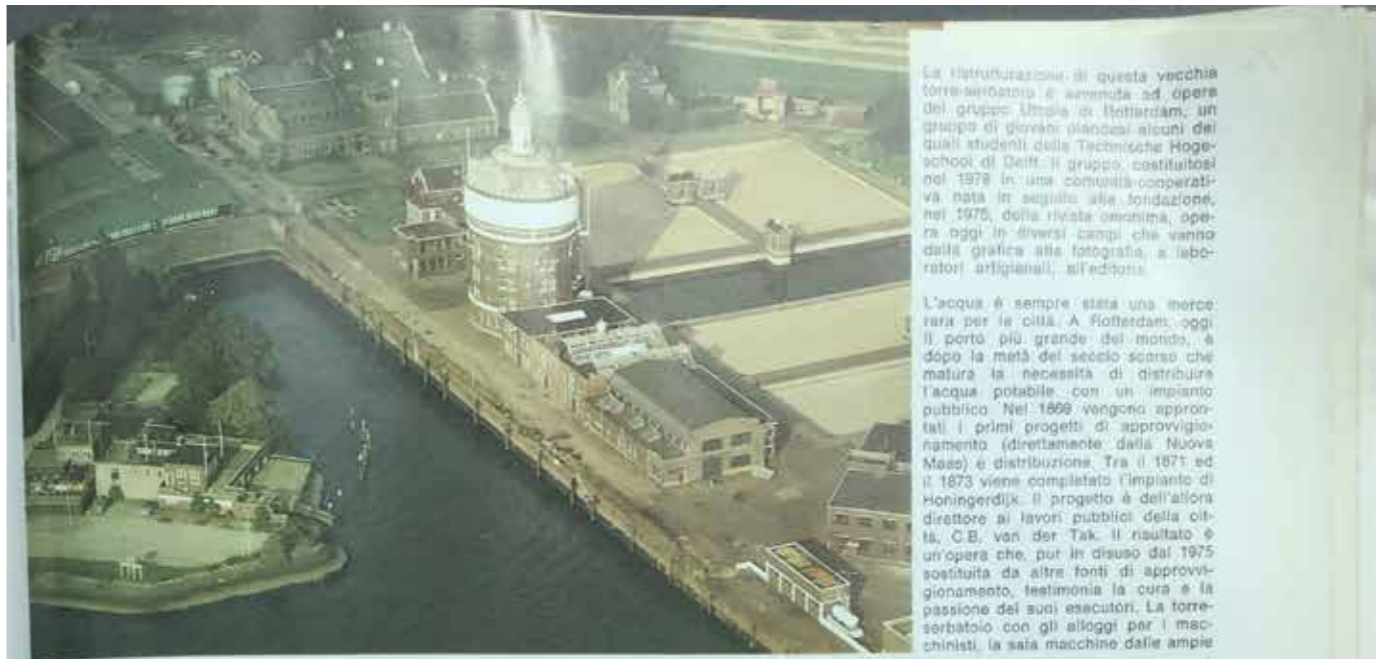
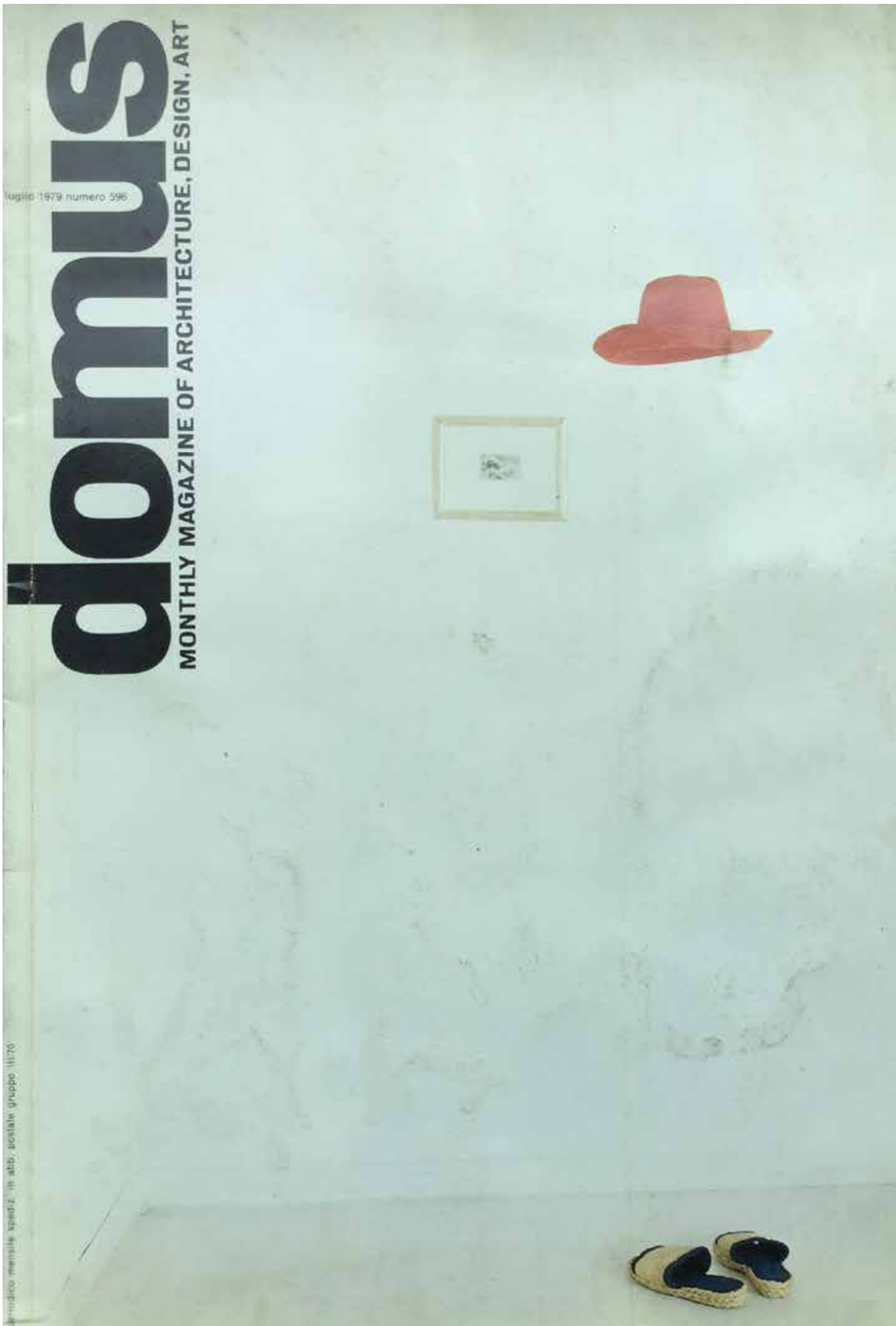

• Ewan van der Most, voorzitter van de stichting Hal 4.

RN, 16-4-85

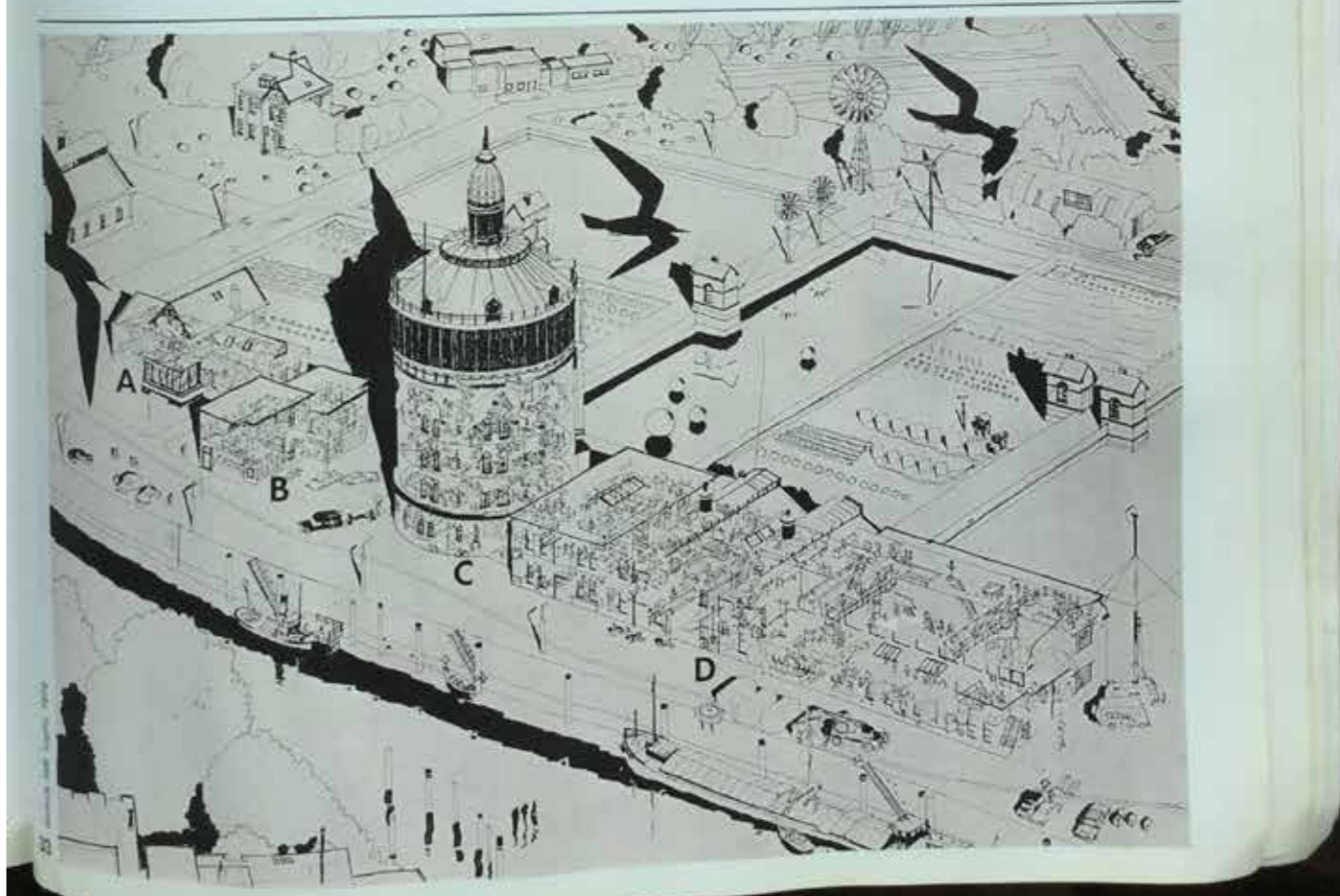

La ristrutturazione di questa vecchia torre-serbatoio è avvenuta ad opera del gruppo Utroba di Rotterdam, un gruppo di giovani olandesi alcuni dei quali studenti della Technische Hogeschool di Delft. Il gruppo, costituito nel 1978 in una comunità cooperativa nata in seguito alle fondazioni, nel 1975, della rivista omonima, opera oggi in diversi campi che vanno dalla grafica alla fotografia, ai laboratori artigianali, all'editoria.

L'acqua è sempre stata una merce rara per la città. A Rotterdam, oggi il porto più grande del mondo, è dopo la metà del secolo scorso che matura la necessità di distribuire l'acqua potabile con un impianto pubblico. Nel 1869 vengono approvati i primi progetti di approvvigionamento (direttamente dalla Nuova Maastricht) e distribuzione. Tra il 1871 ed il 1873 viene completato l'impianto di Honingerdijk. Il progetto è dell'allora direttore ai lavori pubblici della città, C.B. van der Tak. Il risultato è un'opera che, pur in disuso dal 1975 sostituita da altre fonti di approvvigionamento, testimonia la cura e la passione dei suoi esecutori. La torre-serbatoio con gli alloggi per i macchinisti, la sala macchine dalle ampie

LA RISTRUTTURAZIONE
DI UNA VECCHIA TORRE-SERBATOIO
THE CONVERSION OF AN OLD
WATER-TOWER
LE REAMENAGEMENT
D'UN VIEUX CHATEAU D'EAU

CENTO ANNI DI ACQUA POTABILE A ROTTERDAM

been pragmatically seized (from catalogues for exhibitions to design prototypes). In October 1978 an important opportunity for external practice and work occurred. With a commission from the Art Foundation of Rotterdam, the group celebrated the twenty-fifth year of the construction of the Lijnbaan (the famous pedestrian shopping street) by reproposing blownup images of Rotterdamers in tubular steel structures. At the international film festival held last February, a film by director Frans Zwartjes, entirely made at Honingerdijk, was presented.

«In a reality in which 10 per cent of the population is made up of immigrants, and 16 per cent by old people, the right conditions must be created to allow new tendencies and developments to take place», says Jan Riezenkamp, outgoing chairman of the Art Commission and currently councillor at Rotterdam's Port and Economic Affairs. «The Utopia group's other activities in the field of art and education through art, which express Rotterdam's desire to find a fresh, complete image which is not secondary to the culture of its port and its architecture.

Alla pagina accanto, i disegni per la ristrutturazione della torre e degli ambienti attigui; in questa pagina, dall'alto: la palazzina adibita a casa per gli ospiti; il locale della officina ora adibito a laboratorio; la torre; la scala in metallo; nella torre, che conduce alle nuove abitazioni; il laboratorio di architettura e design; un altro spazio abitato nella torre.

Front page: the drawings for the conversion of the lower and adjacent buildings. On this page, from the top: the building now used as a guest-house; the new building used as a workshop; the living room of the photographer, located in the lower part of the new dwellings; the architecture and design studio; another new living space in the tower.

Le réaménagement de ce vieux château d'eau a été fait par l'équipe «Utopia» de Rotterdam, formée de jeunes hollandais, dont certains sont étudiants à la Technische Hogeschool de Delft. L'équipe qui s'est constituée en 1978 en une communauté coopérative, née après la fondation en 1975 de la revue de même nom, travaille aujourd'hui dans plusieurs domaines qui vont du graphisme à la photo, de l'artisanat à l'édition. L'eau a toujours été une matière rare dans les villes. A Rotterdam, aujourd'hui le port le plus grand du monde, dès la deuxième moitié du siècle dernier, la nécessité s'est fait sentir d'une installation publique pour la distribution d'eau potable. D'ou, en 1869, les premiers projets d'approvisionnement (directement de la Nouvelle Maas) et de distribution. Entre 1871 et 1873, l'installation de Honingerdijk est portée à terme. Le projet est du directeur des travaux publics de la ville d'alors, C.B. van der Tak. Il s'agit d'une oeuvre qui, bien que ne servant plus depuis 1975, reste appréciée par d'autres systèmes d'approvisionnement, témoin de la passion et de la passion de ses réalisateurs. Le château d'eau fait partie des préposés aux machines, la salle des machines avec les grandes arçades en fonte, les bâtiments des analyses chimiques, les cuves de filtrage, tout se recompose en une unité «durable» de parours d'activités et de fonctions. Une «aquas felix» du XXe siècle pour la ville et les bateaux en partance. Un mélange de styles entre neo-roman et moderne qui culmine dans la grande ronde du château d'eau et qui fait de cette installation un monument récent de l'histoire de la ville. Depuis février 1978, avec l'approbation de la municipalité, Utopia a eu accès aux bâtiments de l'ex-installation d'eau potable de la ville de Rotterdam et l'équipe a commencé ainsi une nou-

velle étape de sa vie et travail collectif. Pour l'ensemble château d'eau — ateliers adjacents et les deux petits bâtiments destinés auparavant aux analyses chimiques, la coopérative a élaboré un projet comprenant plusieurs activités de l'expression et de la communication. Photographie, graphisme, édition, architecture, design, tissage, musique, audiovisuel qui trouvent une grande émulation dans cette concentration et influence réciproque constituent ici, à la place des activités et des machines des vieilles installations) un magnifique «atelier d'art». Chaque secteur, confié à un responsable de l'équipe, doit aussi contribuer à l'autofinancement du programme de la communauté. Un grand effort a été déployé jusqu'à présent pour mettre en place les structures nécessaires au fonctionnement des diverses initiatives et projets.

(suite à la page jaune VI)

In questa pagina, dall'alto: il montaggio delle figure installate al Lijnbaan; il laboratorio tessile con un cuscinetto sperimentale; il prototipo di una macchina per scrivere chimica per il concorso Braun; il prototipo di una macchina per stampare mantelli; lo scafo di una barca sperimentale in costruzione; il laboratorio di falegnameria e per la lavorazione dei metalli nell'ex sala-macchine.

On this page from the top: the installation of coloured figures in the Lijnbaan; the textile workshop with an experimental cushion; the prototype of a typewriter for a Braun competition; the prototype of a poster printing machine; the hull of an experimental concrete boat; the carpenter's and forging workshop located in the former engine-room.

Aan de Maas in Rotterdam, op het terrein van het voormalige waterleidingcomplex, staat een prachtige watertoren. De grote filterbakken en de zuiveringsgebouwen zijn niet meer in functie. Toch wordt er druk gewerkt in en om

Zeventien mensen wonen en werken in 'n

de watertoren. Het hele complex is namelijk woon- en werkterrein van zeventien jonge mensen die onder de naam Utopia een vereniging hebben opgericht. Een echte utopie is het niet meer: één voor één worden de dromen hier verwezenlijkt!

Tekst: Thecia Visser
Productie: Josée Veering
Foto's: Pieter Oudinken

w-a-t-e-r-t-o-r-e-n-f-l-a-t

• Van verre kun je de enorme watertoren met de diverse bijgebouwen al zien liggen. Op de voorgevel de grote filterbakken van het vroegere waterleidingbedrijf. De toren bestaat uit sta-

gas die elk in tweeën gedeeld zijn. Iedereen bewoont als het ware een „halve schijf“. Verwarming was er niet in het gebouw en de diverse ruimtes moesten vaak nog helemaal worden opgetrokken. Na een paar jaar hard werken hebben de Utopia-leden er een ideale woonwerkgemeenschap van gemaakt.

• Inzet: Het koffiehuys in de toren, dat gerund wordt door bewoonters zelf, is op werkdagen geopend van 12 tot 4 uur. Je kunt er goede andere fantastische lunchhapjes en eigenaardige taart bestellen.

De timmerwerkplaats is een van de bijgebouwen die erg groot en heeft een prachtig plafond van ronde bogen.

Er wordt nog steeds aan de woningen gewerkt. Hier het toekomstige huis van de zeefdrukker. De muurtjes worden opgetrokken van Duro gasbetonblokken.

Dit keukentje hoefde maar weinig verbouwd te worden. Een eenvoudig keukenblok was voldoende.

De tekenkamer (boven) bevindt zich in een grote hal.

W-a-t-e-r-t-o-r-e-n-f-l-a-t

Joke: „Nu, na twee jaar, ben ik redelijk tevreden bij Utopia.“

Van tevoren, aan de telefoon, was het al duidelijk geworden. „Je kan niet missen, de watertoren steekt overal als een grote taart bovenuit!“ Inderdaad, de vergelijking is niet slecht. Het is een pracht van een toren midden op een voormalig bedrijfsterrain. Met aan het hek een heuse portier, rechts de brede Maas, middenvoor de grote filterbakken vol vis en hier en der verspreid verschillende gebouwen. Hier woont en werkt Utopia aan. Peter de Winter, een van de initiatiefnemers van Utopia over de woon- en werkgemeenschap. „Utopia was vroeger de naam van ons tijdschrift voor wetenschappelijk amusement. Met dit tijdschrift wilden we laten zien hoe je de techniek ook positief kunt benaderen. En natuurlijk is 't ideaal als je naast het met elkaar werken ook samen kunt wonen. Deze leegstaande toren was een prima ruimte voor ons.“ In 1978 was het zo ver dat dit groepje de watertoren van de gemeente kon huren. Er werd een vereniging opgericht en er kon begonnen worden met het bouwen van woningen en werkplaatsen. Ieder lid heeft z'n eigen bedrijfje en is economisch zelfstandig. Zo is er bijvoorbeeld een tekenkamer, een drukkerij, een textielwerkplaats en een gratis werkplaats. Omdat de meeste leden een technische opleiding achter de rug hebben, kunnen ze elkaar met het werk helpen. Gezamenlijk werken alle leden aan projecten die in een grote hal, Hal 4, plaatsvinden, zoals tentoonstellingen, concerten en theatervoorstellingen.

Moelijke start

„Het idee om met een aantal mensen samen te wonen en werken heeft me altijd enorm aangesproken,“ vertelt Joke die

er nu twee jaar woont en werkt. „Toen ik in de wijkkrant dan ook over Utopia las, ben ik gaan kijken en ging meteen voor de bijl.“ Op dat moment was er nog niemand voor het kofiehuys dat nog op poten moest worden gezet en dus bood Joke zich hiervoor aan. „Ik had helemaal geen ervaring met dit soort werk. Ik kwam zo van de sociale academie af. Enige wat ik in m'n hoofd had was dat het kofiehuys een soort ontmoetingsplaats van de leden en de gasten moest worden. Ik heb het erg moeilijk gehad in het begin. Bij een gewone baan word je verteld wat je moet doen en wat er zoal van je verwacht wordt, of je wordt eventueel ingewerkt. Maar dat was hier helemaal niet zo. Ik moest alles zelf uitzoeken. Ik ben meteen met een schriftelijke cursus horeca begonnen, maar met dat diploma weet je nog niet hoe je een pilsje moet tappen of hoeveel flessen wijn en kratten pils je in huis moet halen als er duizend man naar een concert in de Hal komen. Ik wist echt van toeten noch blazen en ik heb wel tien keer op het punt gestaan te vertrekken. Nu, na twee jaar, ben ik redelijk tevreden over mezelf. Samen met Marja run ik ook nog het café en het gastenverblijf en sta ik achter de bar als er grote projecten in de Hal zijn. In het begin had ik meer het gevoel dat ik voor de vereniging werkte, maar dat is helemaal niet zo. Ik werk voor mezelf. Ik heb m'n eigen bedrijfje en ben eigen baas. Dat is op zich al een uitdaging voor mij! Maar dat ik hier een nieuw vak heb geleerd is niet 't enige. Ik heb ook zelf m'n woning verbouwd natuurlijk wel met hulp. En ik ben nu bezig — samen met de timmerman — een nieuwe bar in 't café te maken. Kijk, je leert hier juist zoveel omdat je in alle werkplaatsen

kunt komen. Je mag gereedschap van elkaar lenen en niemand is te beroerd je bijvoorbeeld wat over elektriciteit of lassen te leren.

„Het is natuurlijk ook zo dat je veel eerder tot dingen komt, omdat je zo dicht bij je werk woont. Zo ben ik ook 's avonds vaak bezig met m'n werk. Een van de afspraken van de vereniging is ook dat we in het weekeind werken aan gemeenschappelijke voorzieningen. Nu is dat bijvoorbeeld de verwarming. Dat was ook hard nodig, want we hebben 't twee jaar met een butagaskachelje in onze woningen moeten doen. Bepaald niet ideaal, maar met de verwarming gaat het gelukkig de goede kant op.

Ook zijn we bezig met het bouwen van woningen voor nieuwe leden. *Werken jullie eigenlijk niet-commercieel?* Zoveel mogelijk, maar helemaal niet-commercieel kan gewoon niet. We krijgen opdrachten en wat we maken verkopen we. We moeten wel commercieel werken omdat we geen subsidie hebben

Dat willen we ook niet, we willen zelfstandig blijven. Wel moesten we een lening bij de gemeente afsluiten voor de nodige materialen om de werkplaatsen en de woningen te bouwen. Die moeten we nog aflossen. Daarom betaalt ieder lid — we zijn met z'n zeventienen — rente, aflossing en huur aan de vereniging. Ook omdat niemand een vast loon heeft en geen sociale voorzieningen, moeten we er wel voor zorgen dat er genoeg geld binnenkomt. Als ik ziek ben, moet ik dat uit m'n eigen zak betalen en op dat moment verdienen ik geen rooie cent. Gelukkig bestaat er de mogelijkheid — zij het in beperkte mate — om buiten de toren te werken als je krap komt te zitten. Vooral in het begin kwam ik helemaal niet rond met m'n geld en toen ben ik een tijdje voor een uitzendbureau gaan werken.“

Meer vrouwen

„We proberen wel zoveel mogelijk niet-commercieel te denken. Dat uit zich in onze projecten. Zo hebben we een uitvindingscongres gehad en maakte een aantal mensen een drijvende tribune in de haven waarop concerten werden gegeven. Verder komen hier veel pop- en theatergroepen, waarvan de leden dan in ons gastenverblijf kunnen slapen. Met al deze projecten werken we veel samen. Er moeten bijvoorbeeld affiches worden ontworpen, gefotografeerd en gedrukt en het podium en de tribune moeten worden opgezet. Juist omdat we hier ook wonen praten we veel met elkaar over ons werk, vooral in het café. En daaruit komen dan al deze ideeën voort.“

Ik hoor allemaal voordelen van dit samen wonen en werken. Zijn er ook nadelen? „O jawel, maar er zijn toch veel minder nadelen.“

watertoren-flat

dan voordelen. Voor mij is het een nadeel dat ik nooit klaar ben. De bar moet nog af, m'n woning is nog niet helemaal opgeknapt, hier in de keuken van het koffiehuis moet nog het een en ander gebeuren, we moeten nog aan andere nallen werken, en ga zo maar door. Als ik daar aan denk, word ik al moe. De eerste romantiek is er voor mij wel een beetje vanat. Het is keihard werken! Aan de andere kant, ik heb net een weekje vakantie achter de rug en zit weer vol nieuwe plannen. Zo wil ik 's avonds in het café films draaien en af en toe een bandje uitnodigen. En verder is het natuurlijk altijd sjemel met het geld. Wat ik ook erg jammer vind is dat de verhouding hier zo scheef ligt. Van de zeventien leden zijn er maar drie vrouwen. Waarom dat zo is weet ik niet. Er zijn hier wel vrouwen die met een paar leden samenwonen, maar die werken buiten de toren. Toch zijn vrouwen hier van harte welkom, want we kunnen nog drie leden aannemen. Zo zitten we op dit moment te springen om een offset-drukker en een soort manager.

●●●●●

Af en toe alleen zijn

Ik loop met Joke naar boven, naar haar woning. Ze heeft een grote woonkamer, een slaapkamer, een zelfgebouwde keuken, douche en toilet. Op iedere verdieping is bovendien een gemeenschappelijke ruimte. Alle woningen zijn heel licht door de vele ramen en ze hebben ronde muren door de torenbouw. Joke: „Ik ben eigen-

lijk maar weinig hier. Omdat we zoveel met het werk bezig zijn, hebben we maar weinig vrije tijd. In feite ligt het natuurlijk wel aan jezelf hoe je je tijd indeelt. Ik heb bijvoorbeeld een slot op m'n deur en als ik 'ns zin heb om een avondje tv te kijken of vrienden te ontvangen, doe ik dat gewoon. Sommigen hier hebben geen slot op hun deur. Van mij hoeft het ook niet zo hoor, die scheiding tussen werk en privé, maar af en toe wil ik wel eens alleen zijn. Ik woonde al alleen voordat ik hier kwam. Maar om met een groep te werken en wonen leek me echt te gek. Nu woon ik ook alleen, maar dat is hier heel anders. Er lopen voortdurend mensen in en uit en soms koken we met een groepje samen. Je maakt veel meer contacten zo. Toch zijn we niet één hechte groep die alles samen doet. Nee, zoals overal 't geval is, zijn er mensen die je graag mag en minder graag. De basis van Utopia is ook het samen werken en niet het samen wonen. Misschien gaat het daarom wel zo goed, want op deze manier ben je niet gedwongen met mensen om te gaan die je niet liggen!”

●●●●●

Wie geïnteresseerd is in Utopia, kan misschien op een leuke manier kennis maken door eens naar het koffiehuis/café of een activiteit in Hal 4 te komen. 't Koffiehuis is op elke werkdag van 12 tot 4 uur open, het café op woensdag-, donderdag- en vrijdagavond. Het adres is: Honingerdijk 245, 3063 NA Rotterdam, tel. 010-333509.

36 Viva

• In het woonvertrek van Viktor komen de ronde vormen van de watertoren goed tot hun recht. Zo'n 'rond' vertrek vraagt om een andere inrichting dan gewone kamers. De kleine en mooi gevormde raampjes laten het licht maar spaarzaam toe, maar de witgeschilderde muren maken veel goed.

• De woning van Viktor, onderin de toren, is heel uitgeknipt verbouwd. De slaapverdieping die je hier ziet is zo gebouwd, dat je in de keuken beneden ook van de ramen boven kunt profiteren. Aan de andere zijde van de 'loopp plank' bevinden zich een open kledkast, wastafel en douche (niet op de foto).

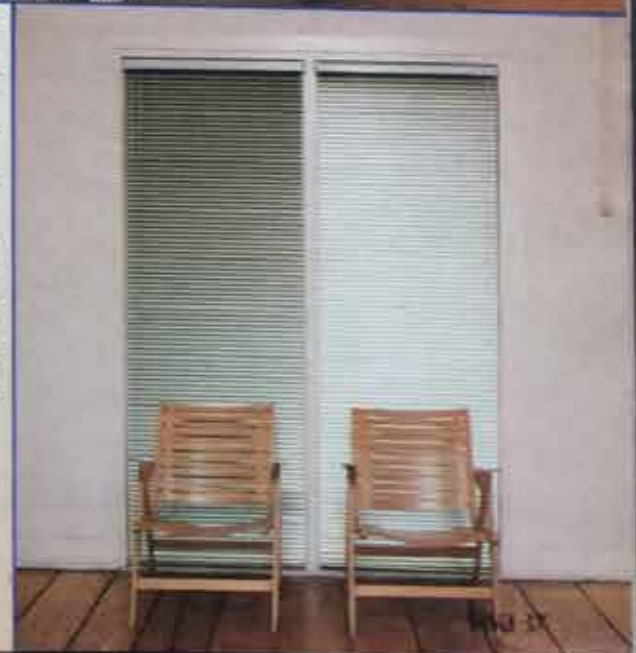
• Vanuit de lichte vertrekken van Peter en Viola heb je een schitterend uitzicht over de Maas en de rest van Rotterdam. De woonkamer en keuken (op de achtergrond) staan in open verbinding met elkaar en werden zo ruimtelijk mogelijk ingericht.

Bank en tafel werden schuin in de ruimte geplaatst, in een hoek van 90 graden ten opzichte van elkaar.

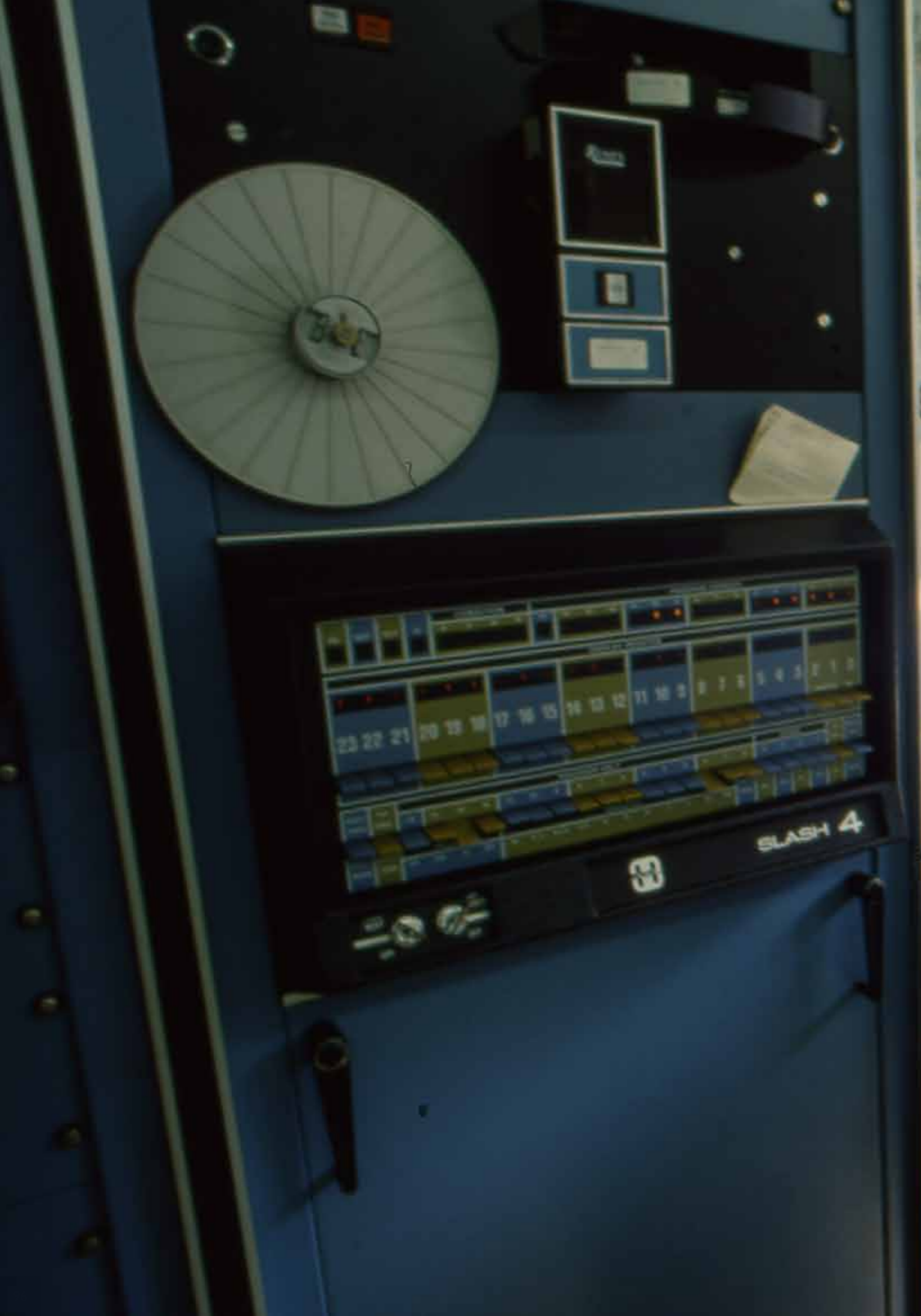

• Offa, dochter van Peter en Viola, voor haar slaapkamerdeur waarop haar naam in frans letters geschilderd werd. Ook hier komen de ronde bogen terug die in de watertoren te zien zijn.

• Rechts: In plaats van deuren kwam er luxallex voor deze twee speelgoedkasten van Offa. Je kunt ze dan ook gemakkelijk 'open' laten zonder last te hebben van deuren.

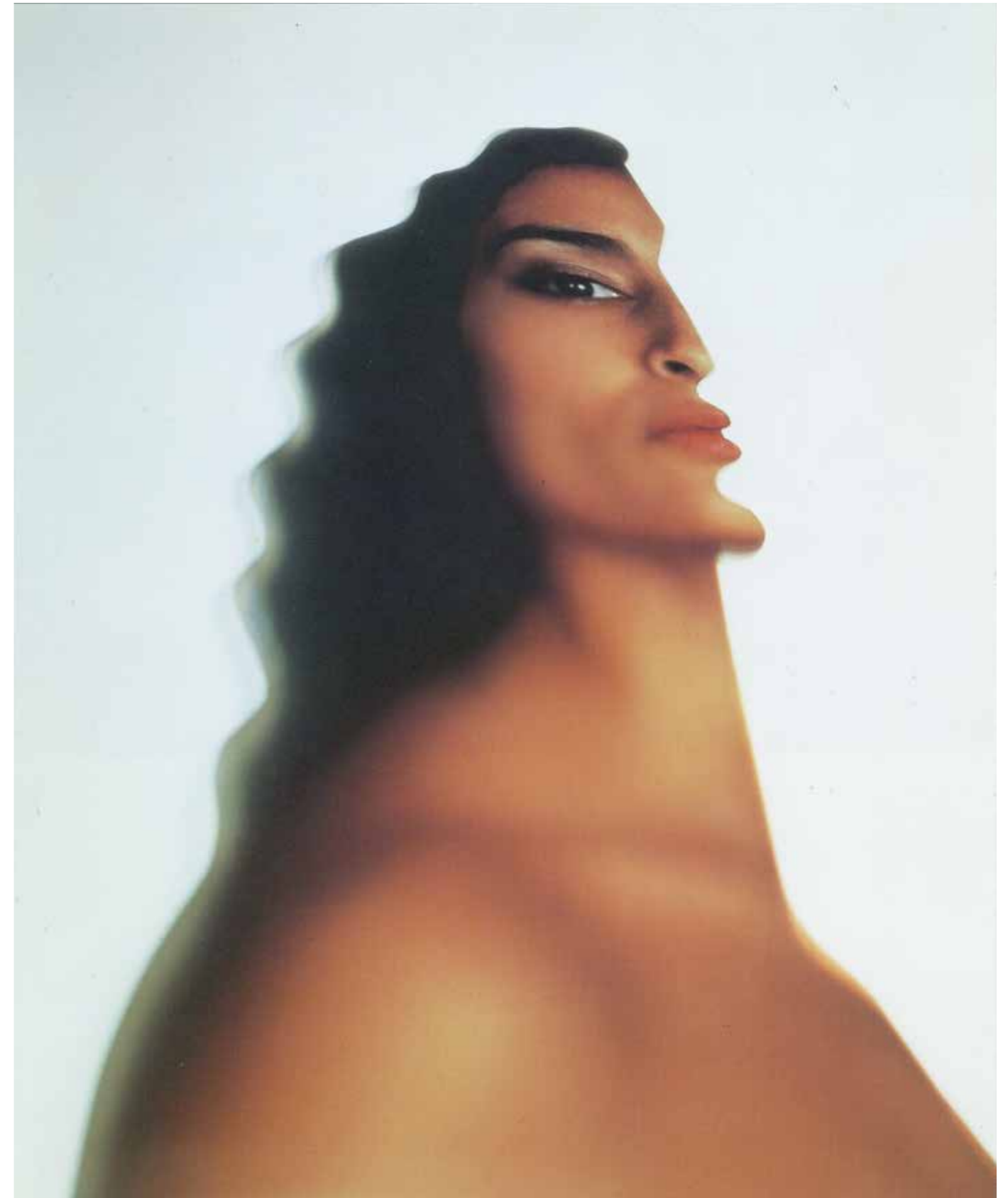

Mijn foto's gaan per definitie over fotografie, over wat men fotografie verwacht. Over de manier waarop mensen fotografie bekijken en de code, die mensen hanteren om het beeld te lezen. Elke foto vertelt daar een net weer ander verhaaltje over.

Ik ga uit van cliché's, omdat clichébeelden bij uitstek zaken zijn waarmee mensen vertrouwd zijn. Dat geeft mij de ruimte om iets heel anders te doen. Iets wat volkomen indruist tegen het verwachtingspatroon.

Het stilleren heeft een bepaalde traditie. Ik gebruik daar heel elementaire dingen uit: perspectief, werking, zwaartekracht, de suggestie van realiteit, de vorming ervan. Iedere foto gaat over het misbruik van deze conventies.

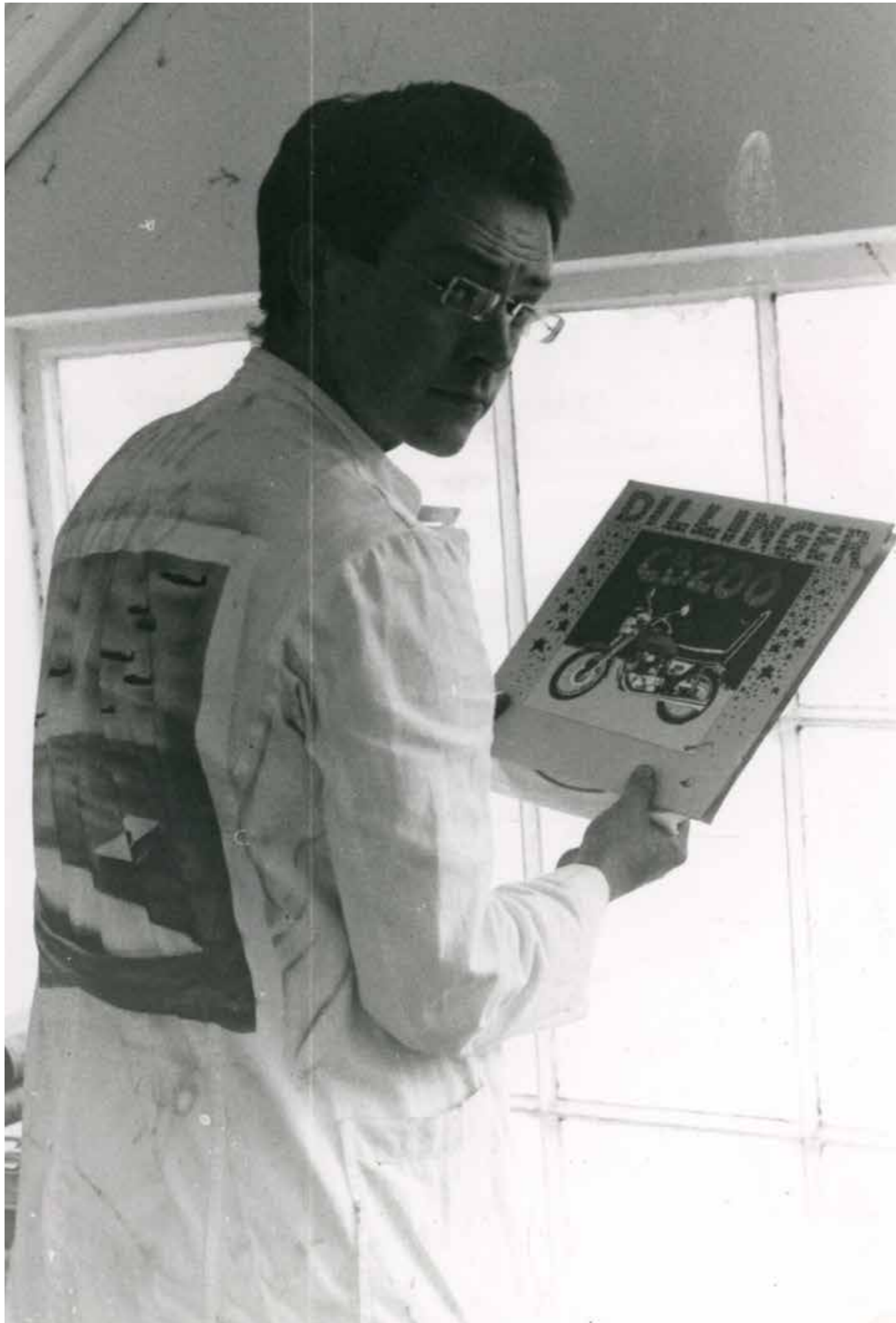

Ik geloof inderdaad dat er een autonome visuele taal bestaat die geen equivalent heeft in de gesproken taal. Ik denk dat alle geslaagde foto's daar iets van hebben. Alle belangrijke fotografen weten daar iets van vast te leggen, dat niet in woorden uitgelegd kan worden. Iedere fotograaf streeft ernaar dat magische moment onder controle te krijgen.

Ik vertel niet hoe mijn foto's tot stand komen, want daar gaan ze over. Als ik zou uitleggen hoe ik precies te werk ga, zou ik de realiteit van het beeld ontcrachten.

Ik probeer als fotograaf uit het beeld te verdwijnen. Tijds- en plaatsaanduiding ontbreken aan mijn foto's. You are only left with the image.

Alan David Tu, 1990

ANECDOTE 060683

Op zekere dag- ergens in 1983- werd er flink op de deuren van Hal3 gebonkt.

Daar waren we met een flinke ploeg van HansW en mezelf samen met mensen van OMA bezig een 3x4 meter grote en wetenschappelijk op de halve millimeter kloppende maquette te maken van een plan voor het park La Villette in Parijs. Het was een wedstrijdontwerp van Rem die vaak kwam kijken naar wat op dat moment een weliswaar bedacht maar nauwelijks aanstuurbaar project leek.

Het ontwerp werd gezien de drie weken termijn namelijk vaak aangepast aan wat maquette-technisch handig was. Het moet gezegd worden dat ons toen- ver voor het 3d-printen- maquette-technisch niets onmogelijk leek. Ik leerde bijvoorbeeld Xaveer de Geyter (niet voldoende verdunde) verf in draadjes te spuiten waardoor eigenaardige groen structuren en wand-afwerkingen ontstonden. Alex werkte aan een heuvel die alsmaar niet de goede en quasi-natuurlijke vorm aan wilde nemen. Bijna 24 uur per dag hoorden we het zware WOMP! geluid van de hompen klei die vanaf een zekere hoogte met kracht werden neergesmeten op het degelijke stalen lastafeltje dat we nog steeds hebben in Hal3. Na deze voorstudies is de heuvel uiteindelijk gerealiseerd met PUR schuim uit een spuitbus.

Na het gebonk op de deuren gingen we snel kijken- niemand wist van ons project- en openden de deur en lieten Rem en de burgemeester van Parijs binnen. De laatste was begrijpelijkerwijs nieuwsgierig geworden.

Net daarvoor hadden we al andere bezoekers: Gekke Willem de Wielrenner en een eveneens dakloze vriend. Willem had een mondharmonica en zijn vriend een mondharp. Willem beweerde altijd dat hij met zijn toverstaf altijd heel snel kon bepalen waar de energie was en dat was kennelijk in Hal3. Ook dit waren Hal 3 gasten maar we wisten ze te bewegen snel plaats te nemen in een enorme stalen kast die op dat moment in Hal3 stond. Zittend op een doos of kist moesten ze 't daar enige tijd kunnen uithouden.

In Hal3 stond op dat moment een bijproduct voor Bob Vissers film-project Plan Delta en dat was een filmkraan. Met de kraan konden de filmer en scherpsteller tot 6 meter hoog in een vloeiende beweging door een bepaalde set bewegen. De burgemeester werd buik beneden over de in aanbouw zijnde maquette gemaneuvreerd waar hij een soort voetgangers view kreeg via de enthoscoop—een apparaat dat normaliter werd gebruikt om de kwaliteit van in staal geboorde gaten te controleren en misschien voor deze taak onvoldoende dieptescherpte had.

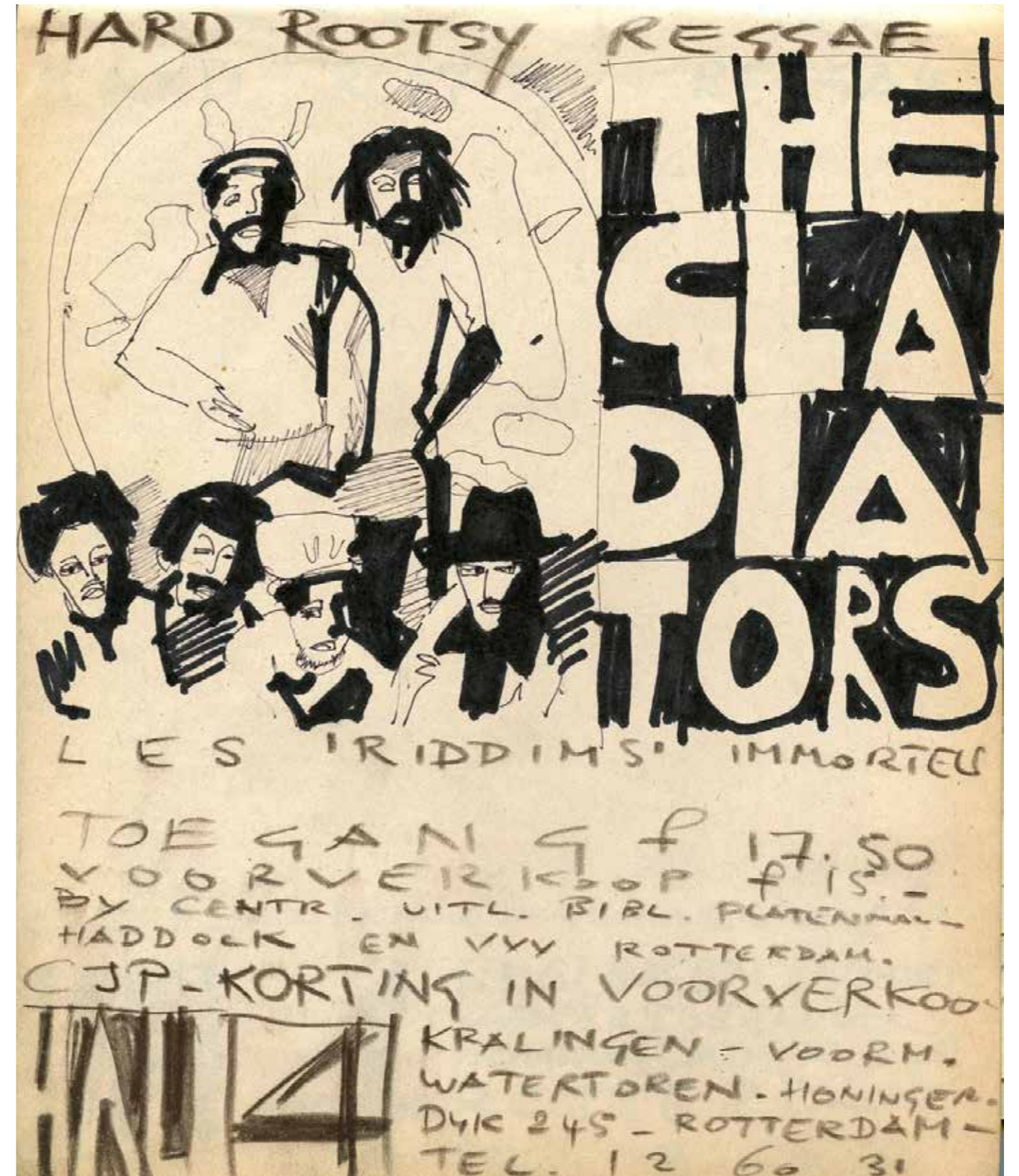
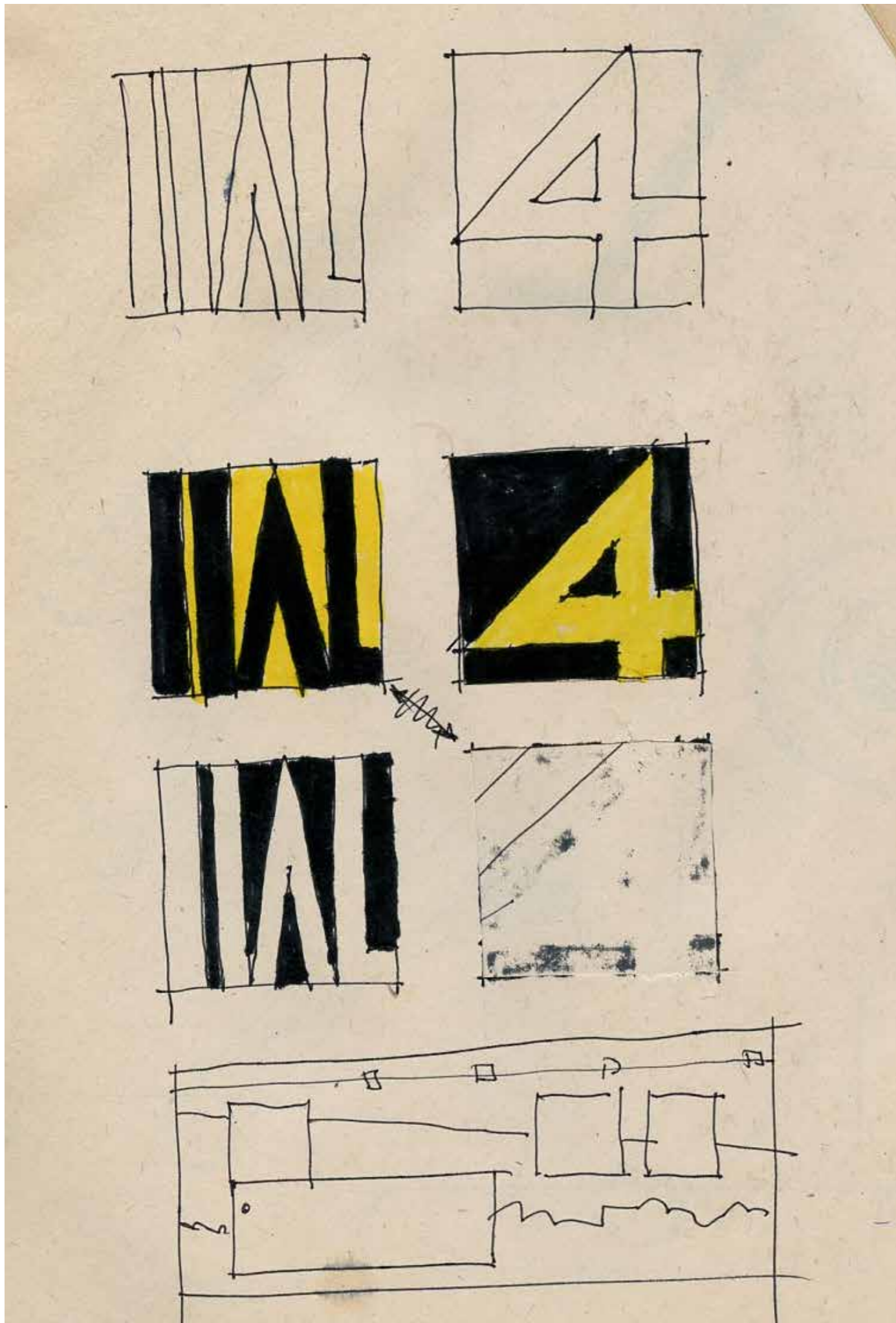
Op dit moment klonk heel langzame en klagelijke mondharp- en harmonica muziek uit de stalen kast. Hans en ik zetten gezicht of we net de radio aan hadden gezet en met genoeg luisterden naar deze muziek. Het was ons favoriete station.

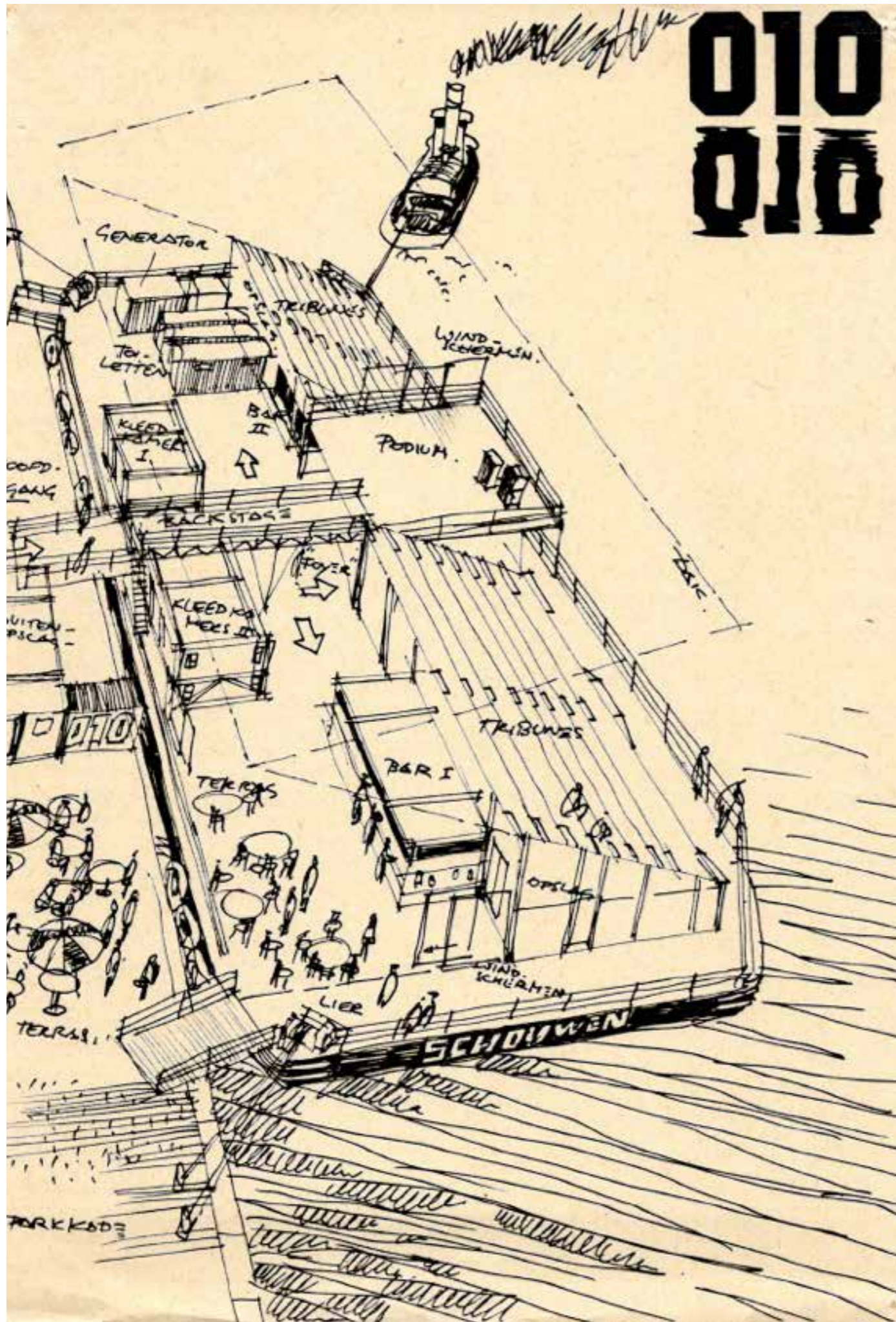
BENNGGGG.....BAAANNNGGGG

Dat klonk als een reeks ontploffingen van de kant van Hal4. Terwijl ik daarheen rende door de korte gang hoorde ik hijgend achter me Rem en de burgemeester. In Hal4 gearriveerd zag ik hoe Blixa Bargeld van Einsturzende Neubauten een stuk staal van vele kilo's voor de derde keer op het van plakmicrofoons voorziene podium gooide. Ik was blij dat het door Haiko en mijzelf geproduceerde podium deze aanval goed doorstond. Blixa leek met de derde poging tevreden.. dezelfde avond was het concert. Terug lopend naar de maquette hoorde ik Rem in goed Frans aan de burgemeester uitleggen dat dit cultureel gezien een erg interessante periode was voor Rotterdam.

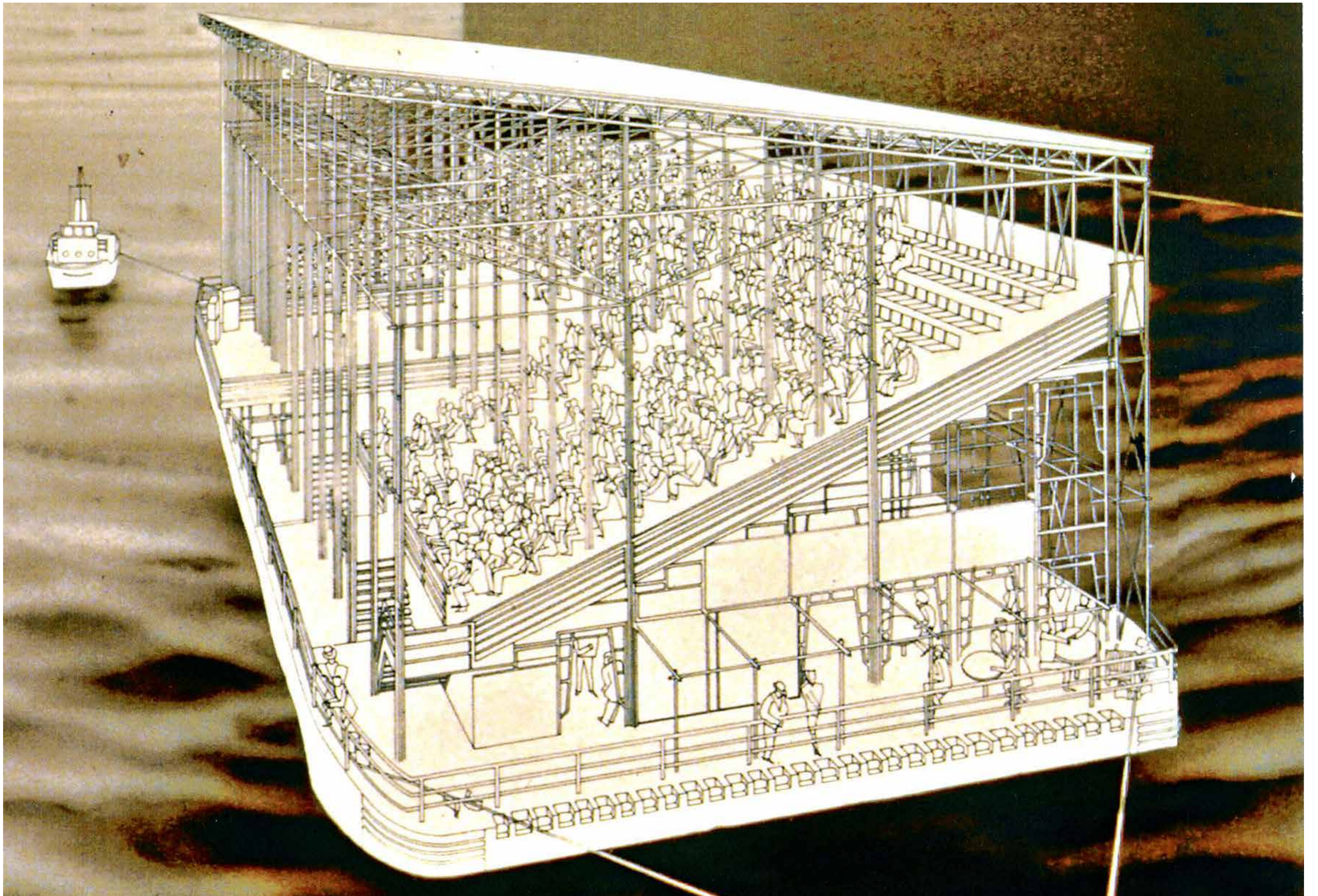
Misschien uit schuldgevoel leende HansW daarna een dure NIKON uit aan Willem.. we waren twee dagen daar mee in de weer en de camera werd weer-gevonden. Zo is het allemaal nog goed afgelopen gelukkig- wat dat betreft.

We waren in Parijs bij de presentatie en we waren totaal verbluft dat Tschumi winnaar werd. Daarbij was de overweging dat Tschumi post-modern was en ons ontwerp niet. Dat ons ontwerp een geen-ontwerp was of nog moderner: een nog-niet-ontwerp en dat een mooi beeld belangrijker is dan een leuk schema (dat toch nooit klopt) dat daalde pas veel later in bij de critici.

1 juli 1980
PONTON 010
 Rotterdamse vaart op de Maas
 1980

11 juli 1980
PONTON 010
 PONTON RITMO TROPICAL
 1980

1 augustus 1980
PONTON 010
 PONTON RITMO TROPICAL
 1980

PONTON
 PONTON 010 DRIJVENDE TRIBUNE PARKKADE TEL. 360660

the big Salsa party
CELIA CRUZ
 wo. 16 Nov.
 Rotterdam
HAL 4
 aanv. 20.30 uur.

JOSE ALBERTO 'EL CANARIO'
 kaarten á Fl.30 verkrijgbaar bij: Alle VVV Theaterbespreek-buro's

1988

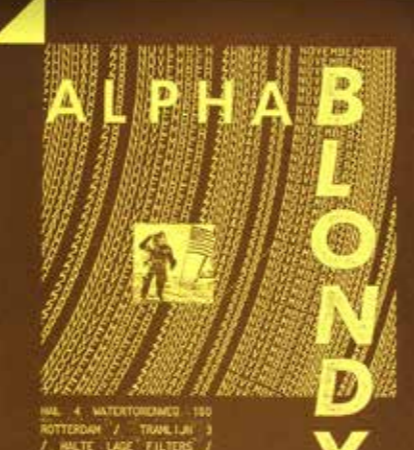
LES LIAISONS DANGEREUSES
 extra: DOJOJI
ZONDAG 24 OKT

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1982

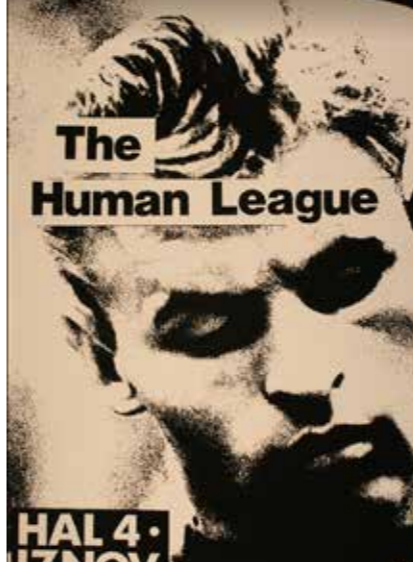
ALPHA BLONDY
HAL 4 • 17 NOV

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1987

The Human League
HAL 4 • 17 NOV

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1980

REGGAE
 CREATION • KEBEL
HAL 4 • 7 NOV

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1980

MUST DANCE
 again
 DJ ALEX
 CHUCK LONELY
 DANCE EXPLOSION
 RADICAL ROLLERS
Hal 4 • 22 nov

RECORDED DANCE MUSIC
 REGGAE • SOUL • DISCO • SKA
 HAL 4 UTOPIA HONINGERDIJK ROTTERDAM • EINDPUNT LIJN 1

1980

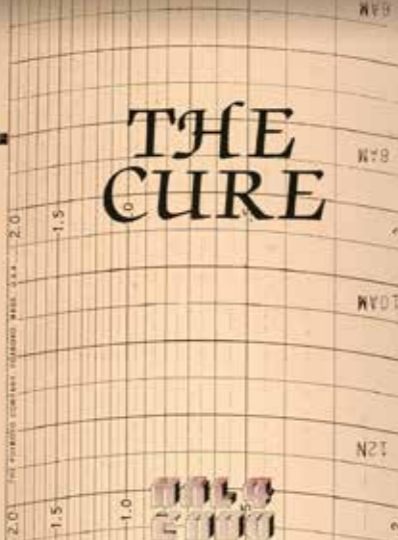
NINA SIMONE
 IN CONCERT
ZATERDAG 28 MEI

CONCERT KOMT TOEGANG IN 4
 HAL 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1988

THE CURE
HAL 4 • 25 MEI

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1980

GARLAND JEFFREYS
 SUPPORT ACT
LANCEE
 DINSDAG 27 MEI
 20.30 UUR
'HAL 4' UTOPIA

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1980

CULTURE
 3-MANS REGGAE UIT JAMAICA MET
JOSEPH HILL
28 NOV

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1982

TAPPER ZUKI & The Warriors
HAL 4
Zat 5 Febr

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1983

THE GLADIATORS
 LES 'RIDDIMS' IMMORTELS
TOEGANG F. 17.50

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1983

SCREAMIN' JAY HAWKINS
 AND HIS CHICKEN HAWKS
DONDERDAG 12 MEI
 (HEMELVAARTSDAG)

CONCERT KOMT TOEGANG IN 4
 HAL 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1988

DR. JOHN
 (solo)
ZONDAG 10 APRIL
 TOEGANG F. 15,-

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1988

ARNO HINTJENS
BURNING SPEAR
YOUSSOU N'DOUR & LE SUPER ETOILE DE DAKAR
THE FEELIES
THIONE SECK

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1988

ALAN VEGA
HAL 4 • 16 MEI
 FL. 15,-

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1982

FACTORY RECORDS
CERTAIN RATIO
HAL 4
OCT 30

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

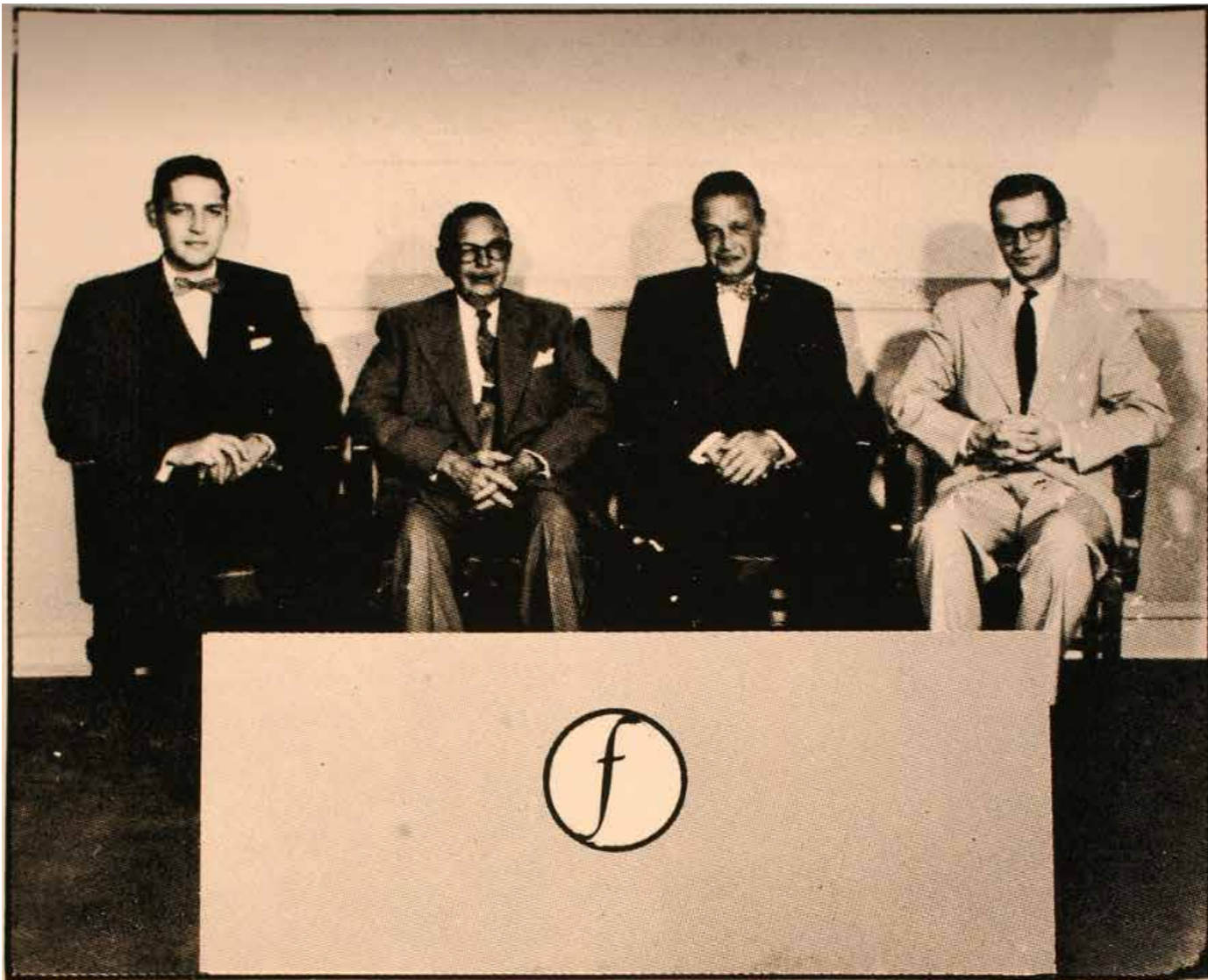
1980

BirthDay party
SUPPORT: HET LAATSTE
14 OKT

hal 4 • WATERTOREN 180 ROTTERDAM / TRAMLIJN 3 / HALTE LAGE FILTERS / VOORVERKOOP: BIJ A.G.R. EN BIJ 'NIT' RECORDS OP DAG VAN CONCERT: KASSA ZAAL OPEN: 14.00 UUR ZAAL OPEN: 20.00 UUR AANVANG CONCERT: 21.30 UUR TOEGANGSPRIJS: F. 20,00,-

1982

NEW ORDER

Op de avond van Zaterdag 13 December
 hal 4 9uur New Order + Minny Pops
 voorverkoop Rotterdams Nieuwsblad - f 15
 hal 4 Utopia Honingerdijk Rotterdam

BY ORDER
Hal 4

Rostry is a profitable enter-
 prise on the Overland farm

CAPTAIN BEEFHEART

Voorverkoop vanaf 20 Oct bij het Rotterdams Nieuwsblad - f 15
 on the door - f 17.50 mits voorradig - aanvang 21.00 - open 20.30
 HAL 4 Utopia Honingerdijk Rotterdam eindpunt lijn - 1

3 NOV

Datum activiteiten Hal 4

22-09-79 Openingsfeest 'Lijn 1 Hal 4 Half 9' met oa Fad Gadget, Scritti Politti

28-09-79 Sleperspop
27-05-80 "Garland Jeffreys, Lancee"
07-06-80 De Uitvinder aan het Woord
14-06-80 "Fischer Z, Frozen Frog"
21-06-80 "Young Marble Giants, Vice Versa, Last Pogo in Paris"
05-07-80 Rotterdam Must Dance met Mighty Observer, Spliff Sounds
10-08-80 "Portoricaans Feest"
21-08-80 Circus Oz
01-09-80 "Skaten"
12-09-80 Pottendag in kader van Flipofes
26-09-80 Furious Pig, Foreign Bodies, Circuz Oz
30-10-80 A Certain Ratio, Durutti Column, Section 25
02-11-80 The Cure, Torpedos
03-11-80 Captain Beefheart, Suspect

07-11-80 Creation Rebel, Medium Medium
08-11-80 Motorsportclub Rotterdam
17-11-80 The Human League, Zef
22-11-80 Rotterdam Must Dance Again met Chuck Lonely, Alex Only
29-11-80 Bauhaus + Zef, Pierre en Rick
13-12-80 New Order + Minny Pops
01-09-81 STIR, Op Hoop van Zegen
30-11-81 Rock and Roll Show door De Voorziening
08-02-82 Tuinbeurs
16-04-82 Jajaja, Alex Allez, Sorry door Academie voor Beeldende Kunst
19-04-82 Woyzeck door STIR
16-05-82 Alan Vega + Honey Hush

28-05-82 Theater of Hate, Torpedos
19-06-82 Kiss
21-06-82 Palais Schaumburg, De Div
23-06-82 Chaoz
01-09-82 Skaten
15-09-82 Modern English, Piu Piu
26-09-82 "Lavvi Ebbe, Eric Random and the Bed Lamites"
10-10-82 "Wirtschaftswunder, Nieuw Hip Stilen"
14-10-82 "Birthday Party (Nick Cave), Mambo's"
16-10-82 "Videoweekend met Tuxedo Moon"
24-10-82 "Liaisons Dangereuses + Dojoji"
13-11-82 "Abwärts, 39 Clocks"
20-11-82 "Cassetmarkt"
28-11-82 "Culture"
17-12-82 "The Meteors + Corridor des Affairs"
10-01-83 "Notorische Reflexe"
11-01-83 "The Gladiators (gecanceled)"
30-01-83 Dennis Brown (afgelast)
05-02-83 "Tapper Zukie"
05-03-83 "Einsturzende Neubauten"
01-05-83 Radeis met Echafaudages
01-07-83 Hittegolffest met Mark Stewart & the Maffia, dj Alex
29-07-83 "Hittegolffest met Shaka Walla Night, Master Blaster, President C"

15-08-83 "Bewoners DWL-terrein"
24-08-83 RO Theater met De Vliegen
03-09-83 Orkater met Ballast
23-09-83 "Alex and the Remix, Big Party the Ghetto"
02-10-83 "Historische Autodag"
23-10-83 "Lazare Kenmengué"
25-10-83 De Zwarte Hand met Piccolo Paradiso, repetitie
10-11-83 "Bewonersvergadering DWL-terrein"
02-12-83 Die Zimmermannen, Dansfabriek, dj Haha
10-12-83 "Pop van Buiten"
27-01-84 The Armoury Show, Rotterdam Must Dance III, dj Haha
04-02-84 "Exit's Rott en Roll, Gene Servance"
04-02-84 RO Theater met Opera van Smyrna
29-02-84 "SSR, Margriet Eshuysband"
16-03-84 "Schlaflose Nachte, Creme de la Creme"
30-03-84 "Portion Control, Creme de la Creme"
31-03-84 Exit, Blue Grass Band, Piano Man, Rataplan
12-04-84 "Studenten vereniging Laurentius"
12-04-84 "Bouwmij Wilma"
19-05-84 Dwaas aan de Maas met Mute, District 26, Spot the Loony door Exit

24-05-84 "Circle Ensemble en Kodo"
01-07-84 "Skaten"
06-10-84 Palais Schaumburg, Jules Deelder, de Zwit, Mammoet, the Schismatics, Buba, Caesare, 5 jaar Hal 4

08-10-84 RO Theater, God, locatieproject
23-10-84 Blue Murder, Talk Talk
01-01-85 plans
01-01-85 survival
04-03-85 RO Theater, Mieke Mom, locatieproject
01-04-85 Eelco Brinkman, Ministerie van WVC, Hal 3 subsidie gevraagd
16-04-85 "Ali Janse Producties, Levend Rotterdam" verbouwing (datering is schatting)
17-06-85 Paleis van Boem, repetitie
29-06-85 "Blaine Reininger, Sunset Sunrise Party"
01-07-85 RO Theater, Merlijn, locatieproject
15-09-85 Grafesta, schildermachine, Kunstmarkt
19-10-85 "Grafesta, grafische vormgeving"
28-10-85 RO Theater, Diederik, Kind uit Blik, repetitie
02-12-85 RO Theater & Onafhankelijk Toneel, Affaire B, voorstelling
09-12-85 RO Theater, Diederik, Kind uit Blik, repetitie
26-12-85 Griftheater, Op de Rand van een Vrouw, voorstelling
27-01-86 Onafhankelijk Toneel, Affaire B, voorstelling
11-02-86 Pentatheater, Kleine Oefeningen om er achter te komen, voorstelling

24-02-86 Fact, Zonder Betekenis, repetitie
07-04-86 Tuinman van Toulouse, voorstelling
18-04-86 RO Theater, Cas in het Paleis van Boem, voorstelling
15-05-86 Teatro Roma Pralipe, Oedipus, voorstelling
18-05-86 Griftheater, Nadir, voorstelling
06-06-86 "Circle Ensemble, Keiko Abe"
09-06-86 Werk in Uitvoering, Wie niet wondert waait weg, voorstelling

28-07-86 RO Theater, Pravda, locatieproject
15-12-86 "Rotterdam Films, City Life"
12-01-87 RO Theater, De Oorlog, locatieproject
29-06-87 Mickery, Cerceau, voorstelling
01-07-87 verbouwing tbv Mickery
23-07-87 RO Theater, Vuur in de Sneeuw, repetitie
20-08-87 A Field in the Sky, repetitie
21-08-87 "Paleis van Boem, Kunstmarkt"
14-09-87 Studio Al Porto, Dust, voorstelling
21-09-87 RO Theater, Masterclass, repetitie
29-11-87 "Alpha Blondy"
18-12-87 Just Ice en Moonrunners
22-12-87 "3 Mustapha's 3"
10-01-88 "Ted Hawkins"
22-01-88 "The Nits & Mam"
24-01-88 "RO Theater, afscheidsfeest"
19-02-88 "The Bhundu Boys"
03-03-88 "SSR, De Dijk"
06-03-88 "Alex Chilton & Ziffels"
08-03-88 "Internationale Vrouwendag"
12-03-88 De Onderneming, Ayckborn Project, repetitie
17-03-88 "VPRO, Gasthof"
10-04-88 "Dr. John"
11-04-88 De Schreeuw, Carmen, locatieproject
06-05-88 "Herman Brood"
08-05-88 "Italiaan in de Tram"
12-05-88 "Screaming Jay Hawkins"
27-05-88 "Steve Hackett"
28-05-88 "Nina Simone"

25-06-88 "Arno Hintjies"
28-06-88 "Burning Spear"
13-07-88 "Youssou N'Dour"
15-07-88 "The Feelies"
23-07-88 "Thione Seck & Le Raam Daan"
29-10-88 Mickytheater, History of Theatre Part II, locatieproject
11-11-88 "Hockeyclub Leonidas"
13-11-88 "Modsalon modeshow"
16-11-88 "Celia Cruz & Jose El Canario Alberto"
18-11-88 "Irakere"

27-02-89 De Maasstadspelers, Interiors, voorstelling
11-03-89 "Studentenvereniging Alcazar"
17-04-89 RO Theater, Op Hoop van Zegen, repetitie
24-04-89 Blauw, L'Ecole des Femmes, voorstelling
14-05-89 "Dozenproject"
01-06-89 "Ineke Smits, Monasplen"
10-06-89 "Kring Industrieel Ontwerpers"
04-08-89 "Peter Greenaway, Dood aan de Seine"
31-08-89 "Ineke Smits, Monasplen"
26-09-89 "Meatball"
26-09-89 "Landmark"
24-11-89 "RKS, Confrontaties met Haags Slagwerkgroep"
27-11-89 RO Theater, Ratteplan, repetitie
17-12-89 "Rotterdams Kunstkanaal, Rotterdam Shuffle"
15-01-90 "Humanistisch Verbond, Paul de Mol"
06-02-90 "Frank den Oudsten, Jules Deelder tbv Stadstimmeren"
07-02-90 Internationale Nieuwe Scene, Narrenschip, voorstelling
28-02-90 "De Zwarte Hand, De Zee"
01-03-90 plan van aanpak om te komen tot een beeldstudio STOA
12-03-90 RO Theater, Mac Beth, repetitie
15-03-90 Fact, Aquarius, repetitie
09-04-90 Carrousel, De Vliegenier, repetitie
19-04-90 Stephen Petronio, Michel Anne de Mey, Jean Francois Duroure, Herve Robbe, Spring Dance Festival, voorstelling

12-05-90 Maasstadspelers, Rijen, voorstelling
23-05-90 RO Theater, Teatro Fantastico, voorstelling
19-06-90 Kuub 3, King Lear, voorstelling
29-06-90 Modeacademie van Riel, modeshow
01-08-90 RO Theater, The Family I, voorstelling
17-09-90 RO Theater, Parsifal, voorstelling
25-10-90 voorlopig ontwerp verbouwing door Chiel van der Stelt
07-11-90 Blauw Prospero
20-11-90 RO Theater, The Family III, voorstelling
10-12-90 RO Theater, Matilda, repetitie
22-12-90 "Academie van Beeldende Kunsten"
22-02-91 "RKS, Festival Stemgebruik"
03-03-91 "OMA, ZKM Karlsruhe"
08-03-91 Laurentius, Tres Sombreros de Copa, voorstelling
13-03-91 De Maasstadspelers, A Lie of the Mind, voorstelling
16-03-91 Slagwerkgroep Den Haag Slagwerk in Kleur
12-05-91 "VPRO, Moordtv"
23-05-91 "RKS, Kronos Quartet"
01-06-91 "Bureau voor Rechtshulp"
14-06-91 "RKS, Exotiek"
08-09-91 "Slagwerkgroep Den Haag, concert met cd-opnames"
27-09-91 "Landmark"
05-10-91 "Harmoniekapel Excelsior en St. Michael Thorn"
12-10-91 "VPRO, Prima Vista"
14-10-91 Bart Stuyf, Spiegels, repetitie
16-11-91 "Academie van Beeldende Kunsten"
02-12-91 De Zwarte Hand, Orkest een Verhaal, voorstelling
24-01-92 "Slagwerkgroep Den Haag Irony, concert met cd-opnamen"
27-01-92 RO Theater, Gouda's Glorie, voorstelling
25-06-92 "SKVR, kindermuziekmanifestatie"
21-08-92 RO Theater, Semmelweis, voorstelling
01-10-92 De Studio, het Podium
29-10-92 "Alejandro Agresti, The Act in Question"
26-11-92 "Humanistische Omroepstichting, So Long, Goodby, Farewell, Auf Wiedersehn"
08-12-92 Mutua Amicitia, De Knecht van twee Meesters, voorstelling

11-12-92	hinderwetvergunning	31-12-96	Dansend hart, De Engel en ik, voorstelling	06-11-98	"Ode Ik heb een dode David lief"		dramaturgie Mark Walraven - muziek Sherlock Telgt - kostuums	
31-12-92	Emmy Weustink	01-01-97	"Arhur D. Little, Key Account Party"	10-11-98	Made in da Shade, Voodoo, voorstelling		Merel Nip - licht Aram Visser - productie Jennifer Verbeek"	
01-01-93	Het Rotterdam Film Bureau	01-01-97	1997/1998 Over de Grens 1, producent Bob van der Lugt - regie Marielle vd Griendt	01-01-99	"Verbouwing 1998/2002, sponsoring"	22-11-01	"Act 2001"	
22-02-93	Ro Theater, Global News, voorstelling	26-01-97	"Dodorama, Brian Wilson Extravaganza"	29-01-99	"Circus Rotjeknor"	30-11-01	"Made in da Shade, Diggydotcom"	
28-02-93	"vergunning problemen en av-studioplannen"	31-01-97	Het Waterhuis, Scheppingskabaal, voorstelling	17-02-99	"bezoek dagelijks bestuur, deelgemeente kracro"	01-01-02	"centrum voor jongeren cultuur"	
12-04-93	Ro Theater, Undine Gaat, voorstelling	31-01-97	De Meekers, Alfabetsoep, voorstelling	19-03-99	"Ode Judas/Jezus"	16-02-02	"Rotterdams Lef, 2002/2003 Seven Sins, première 16 februari 2002 Lantaren Venster, regie Elike Koster & Sahr Ngaujah - choreografie Ruben Solognier - muziek Ben Elshout - kostuums Merel Nip - lichtontwerp Aram Visser - visuals Ruud Lanfermeijer - productie Jennifer Verbeek - uitvoerenden: Camie Bongers, Sharon Bouma, Elcon Fleur, Melvin van Gennip, Eline Jansen, Sara Lima, Mike Latina, Tjon A Tsien, Ruben Solognier, tour Suriname mei 2002"	
17-05-93	"Ro Theater, Uitzicht"	15-02-97	"Herman Meijer, verjaardag"	17-04-99	"Jongerentheatredag"			
18-06-93	"Ro Theater, seizoensafsluting"	22-02-97	SKVR, Fassbinder, voorstelling	24-04-99	"Slagwerkgroep Den Haag, Orenwasserette"			
20-06-93	"Max Wagener"	28-02-97	"Meatball, De Koning en de Zot"	17-05-99	De Meekers, Opblaashelden, voorstelling			
24-06-93	"SKVR, kindermuziekmanifestatie"	28-02-97	Jam, Peking Opera, voorstelling	31-05-99	De Meekers, God Guys / Bad Guys, voorstelling			
31-07-93	"Geert vd Camp & Andre Dekker, Pied a Terre"	28-02-97	Het Waterhuis, Scheppingskabaal, voorstelling	12-06-99	Zodiac, Getekend door Verlangen, voorstelling			
16-08-93	Ro Theater, Gegijzeld, repetitie	28-02-97	"RBA"	01-08-99	"Digital Playground, 1999-2000, locatie Hal 4"			
30-11-93	"P.C. Basisschool De Watertoren, kerstviering"	28-02-97	"Ketelbinkie, afsluiting lesbian volleyball tournament"	18-10-99	"Rotterdams lef 1999/2000 Scoren, première onbekend, producent Evan van der Most - regie Marjet Roerink - script Dave Schwab - choreografie John Wooter - uitvoerenden Abdel el Kahali, Aisa Winter, Bibine Smink, Carole van Ditzhuizen, Valentino Ursule, Rose Klaver, Sarah Lima (bezoek Willem Alexander)"	11-05-02	"Djoj"	
31-12-93	"oudejaarsfeest"	31-03-97	RSC/M&T, Drei Groschen Oper, voorstelling			11-05-02	"Act Brian Green en Nita Liem workshop"	
30-01-94	"IFFR, Film in Rotterdam"	31-03-97	De Meekers, Kop eraf, voorstelling			22-05-02	Made in da Shade., Powerplay, voorstelling	
31-01-94	Waardenberg en De Jong, Naggelwauz, repetitie	31-03-97	Gnaffel, Als ik kon toveren, voorstelling			22-05-02	"verbouwing, uitbreiding en herinrichting"	
21-02-94	De Zwarte Hand, Molens, repetitie	31-03-97	RSC/M&T, Drei Groschen Oper, voorstelling			24-05-02	S. Pahladsingh, bruiloft	
28-02-94	Waardenberg en De Jong, Naggelwauz, repetitie	31-03-97	"NRC Handelsblad"			25-05-02	Made in da Shade., Powerplay, voorstelling	
15-03-94	Ro Theater, Afwachten, repetitie	06-04-97	"SKVR, Sgt Pepper"			01-06-02	"Ministerie van Binnenlandse zaken"	
02-05-94	Ro Theater, Afwezig, voorstelling	09-04-97	Peter Zegveld, Net Echt, voorstelling			06-06-02	"Opendag Hal 4"	
23-05-94	"Rotterdams Conservatorium, afstuderen Michel Grens"	11-04-97	Ode, Altijd November, voorstelling			15-06-02	"PvdA fractie"	
31-05-94	Basiseducatie Leiden, Pyr Sultan Abul, voorstelling	18-04-97	Laurentius/De Troupe, De Ingebeelde Zieke, voorstelling			20-06-02	"Sint Franciscus Gasthuis"	
16-06-94	RSC, De Koning Drinkt, voorstelling	28-04-97	"Trio Hasjee, cd-presentatie"			29-06-02	"Gerard Peet"	
03-07-94	"Rabo Vastgoed, Gerhard Lentink en House of Circle's"	30-04-97	"van der Linde Party Service, And Mapping"			02-07-02	"Zomercarnaval"	
04-07-94	"KRO, Keimpe de Jong met Helden"	30-04-97	"Maakoepel, marktdagen woningcorporaties"			01-08-02	Digital Playground, 2002-2003, locatie Imax (opening staatssecretaris Kees van Leeuwen), free style vr en za 6 sept/5 oktober	
25-07-94	Studio Hinderik, Regen, voorstelling	09-05-97	Het Nationale Toneel, Het uur waarop wij niet van elkaar wisten, locatieproject					
29-08-94	Feniks, The Wedding House Party, locatieproject	31-05-97	"SKVR, oriëntatiedagen"			01-09-02	"nieuwe website en huisstijl"	
26-10-94	Academie St. Joost, Photo St. Joost, tentoonstelling	31-05-97	John Buijsman, Dodo, voorstelling			01-09-02	"Rotterdams Lef, 2002/2003 algemeen"	
05-11-94	Eigenwijze Mode modeshow	31-05-97	SKVR, Vrienden, voorstelling			09-09-02	"Vlug Adviseurs"	
14-11-94	Orkater, Natte Sneeuw, voorstelling	31-05-97	"SKVR, kindermuziekmanifestatie"			11-09-02	"Rotterdams Lef, 2002/2003 Seven Sins herneming, première (herneming) 11 september 2002, regie Jolanda Spoel, Sahr Ngaujah - choreografie Ruben Solognier - muziek Ben Elshout - kostuums Merel Nip - lichtontwerp Peter Budwilowitz - visuals Ruud Lanfermeijer - productie Henca Maduro - uitvoerenden: Laise Aerts, Nasrdin Dchar, Marjolien Frantzen, Eline Jansen, Naro Jurles, Mike Latina, Celestia Lima, Tjon A Tsien, Romeo Schotsborg, Ruben Solognier"	
28-11-94	SBAY, Ik wil werk, seminar	31-05-97	"City & Emmaus College, Music Award"				"directeurenoverleg kunstinstellingen"	
30-11-94	"CEA: Besparen op licht in huis, Besparen op licht in huis"	31-05-97	Jacobus Wieman, Reuzenavontuur, voorstelling			11-09-02	"Opening: Hal 4"	
30-11-94	Handtheater, De Man de Stad en het Boek, voorstelling	31-08-97	John de Winter, Bezoek uit een boek, voorstelling			16-09-02	"Organisatiebureau Rood, introductie nieuwe Renault"	
05-12-94	"Marc Verhoeven door Rotterdams Conservatorium"	31-08-97	"Witte de With"			19-09-02	MTE receptie	
11-12-94	"Rotterdams Symfonisch Blaasorkest, In Amerika"	31-08-97	RSJ, jeugdhulpverlening, congres			20-09-02	"Joke Ellenkamp"	
21-12-94	Raad van State vernietigt milieuvergunning	31-08-97	Eventives, congres			20-09-02	"Autodesk bv"	
01-01-95	Koerdische bijeenkomst	31-08-97	"van der Linde Party Service, Eurotax"			21-09-02	"Rotterdamse Opera"	
03-03-95	Raad van State vernietigt milieuvergunning	30-09-97	COC, The Pink Society, voorstelling			26-09-02	"Rotterdam Marketing, rondleiding"	
03-06-95	"Rob Beekenkamp, 40 jaar"	01-10-97	Agnes en Axel, Maccus, voorstelling			02-10-02	ACTA, congres	
22-06-95	"SKVR, kindermuziekmanifestatie"	11-10-97	"Rotterdams Symfonisch Blaasorkest"			04-10-02	"Bijl Partners"	
24-06-95	"Rotterdams Symfonisch Blaasorkest, RSB in Parijs"	31-10-97	SKVR, Theatraal Diner, voorstelling			09-10-02	Act, auditie	
01-07-95	"Sol Film Producties, De Andere Kant van de Tunnel"	31-10-97	Rijnmond Theater Producties, The Pajama game, voorstelling			12-10-02	"de heer Felix"	
26-07-95	bijeenkomst deelgemeente Kralingen Crooswijk	31-10-97	Radostan, voorstelling			14-10-02	"Club 25"	
26-08-95	Heineken Jazz & Blues Festival, Roest, repetitie	31-10-97	"van der Linde Party Service, Maasvlakte Olie Terminals"			26-10-02	"Skin Tight"	
28-10-95	"Olivier van Noortgroep, 50 jarig jubileum"	26-11-97	"Ongelooflijke Grote Klapband, tienjarigbestaan"			30-10-02	"Act repetitie"	
31-10-95	Onafhankelijk Toneel, De Beschaving mijn Moeder, voorstelling	30-11-97	"Made in da Shade Angel"			01-11-02	"Hoogheemraadschap Schieland"	
19-11-95	"Stichting Paraplu, Od Koren Kornese"	30-11-97	Jeugdtheaterschool Zuid Holland, De Rode Ballon, voorstelling			02-11-02	"Djoj"	
25-11-95	"Houten Kelen, Nederlands oudste feministisch vrouwenkoor"	30-11-97	Fraternidad			04-11-02	"Kei conferentie"	
27-11-95	Beleid, toekomst en ambities, Hans Kombrink	30-11-97	SKVR, Muziek aan een Draadje, voorstelling			09-11-02	"Rotterdams Symfonisch Blaasorkest"	
16-12-95	"Ketelbinkie, Rotterdammerung-feest"	30-11-97	"Basisschool De Esch, kerstsamenzang"			11-11-02	"ACTA congres"	
31-12-95	"Boombastic, Trubus"	30-11-97	Ode, Vier keer Hosea, voorstelling			13-11-02	"NPS"	
25-01-96	"County car, introductie Voyager III"	30-11-97	Regentes, Stoom, voorstelling			16-11-02	Stichting Formaat, repetitie	
27-01-96	"Max Models, 5 jaar"	12-12-97	"Slagwerkgroep Den Haag, Holland"			17-11-02	Stichting Formaat, workshop	
17-03-96	"Bruggenloop Rotterdam"	20-12-97	SKVR, De Hoeksteen, voorstelling			18-11-02	Het Kruis van Bourgondie, De Bende van Venlo, locatieproject	
02-04-96	"Spring Colors, modeshow"	31-12-97	"Tropical Planet, oudejaarsfeest"			23-11-02	"Clubmad"	
04-04-96	Rotterdams Opera Gezelschap, Mooi Katendrecht, repetitie	24-01-98	Circus Rotjeknor, 5 jaar, voorstelling			27-11-02	"St Cur wegwaterbouw sector"	
07-04-96	"Ro Theater repetitie"	01-02-98	Verbouwing 1998/2002, presentatie			29-11-02	"Erasmus Universiteit"	
18-04-96	De Troupe, Orestes, voorstelling	13-02-98	"Dodorama, Requiem Euthenasia"			30-11-02	"Henk Bent"	
24-04-96	RSC, Een Meeuw Later, voorstelling	12-03-98	"Kunstkijken"			30-11-02	Marijke van Tijn en Phyllis Derolur, bruiloft	
27-04-96	"Algemeen Dagblad, 50 jaar"	14-03-98	"Slagwerkgroep Den Haag, Oost-West"			02-12-02	"SBAV"	
30-04-96	De Troupe, Fluweel, voorstelling	16-03-98	"Rotterdams Conservatorium, Caothnos"			06-12-02	Theater Hollands Diep, Rotterdams Conservatorium, voorstelling	
09-05-96	Maasstadspelers, De Bruiloft, voorstelling	23-03-98	"st-West"				deelgemeente Kralingen Crooswijk, vergadering	
02-06-96	"Rotterdams Symfonisch Blaasorkest, Een tropische Verrasing"	14-05-98	"anderhalve ton voor renovatie hal 4"				"NPS"	
24-06-96	SKVR, Interiors, voorstelling	18-05-98	"Rotterdams lef 1998/1999 Over de Grens 2, première 15 oktober 1998 Theater Hal 4, producent Evan van der Most - regie Mariëlle van der Griendt, Jolanda Spoel (herneming) - script Dave Schwab - choreografie John Wooter - lichtontwerp Andy Krijgsman - uitvoerenden Bibine Smink, Bianca Slagveer, Philip van de Dijkgraaf, Romeo Schotsborg, Ikram Nonuh, Abdel el Kahali, Clayton van Frederici, Carole van Ditzhuizen, Valentino Ursule, Sara Lima, Urdley Foe, Aisa Winter, Melvin Rein en Rose Klaver"				21-12-02	"Men at Work"
29-06-96	Rotterdamse Studenten Muziek- en Tooneelvereniging, burgerlijk Gebral, voorstelling						10-01-03	"Luzac College, gala"
30-06-96	"Arthur D. Little, 10 jaar"						20-01-03	"Autodesk bv congres"
14-09-96	"DWL Revisited"						23-01-03	RO Theater, Harde Polaroids, voorstelling
01-10-96	Theater Terra, Torenhoog, iov SKVR							
08-10-96	"Nenette et les Zezettes"							
11-11-96	"Anne-Marie B., Anne-Marie B. zing E. Piaf"							
16-11-96	"Politie Rotterdam-Rijnmond"							
17-11-96	"Gesang der Geister uber den Wassern"							
22-11-96	Made in da Shade, Booyaka Booyaka, voorstelling							
24-12-96	"Deelgemeente Kralingen Crooswijk, oudejaarsreceptie"							
31-12-96	"Boem Boem New Years Party"							
31-12-96	Het Waterhuis, Scheppingskabaal, voorstelling							

07-02-03 Made in da Shade, Diggydotcom, voorstelling
 17-02-03 Meekers, Banana Biz, voorstelling
 03-03-03 "Rotterdams Lef, 2002/2003 Shorties Overbelast & Zoals ik ben, première onbekend – Overbelast, producent Evan van der Most – regie Sahr Ngajuh – spel/tekst Nasrdin Dchar, Mike Latina, Tjon A Tsien – tekstcoach Vanessa Beks – visuals Office International – lichtontwerp Peter Budwilowitz en Mirjam Scholten – decor Vincent Petit, – Zoals ik ben producent Evan van der Most – regie Julien Antonetti – choreografie Ruben Solognier – concept Ruben Solognier en Ignaro Petronilia – visuals Office International – muziek Chris Beemster – lichtontwerp Peter Budwilowitz en Mirjam Scholten – decor Vincent Petit – uitvoerenden Ignaro Petronilia, Ruben Solognier, Cilecia Lima en Romeo Schotsborg"
 13-03-03 "Studievereniging ID"
 20-03-03 "Waterlife Waterkasteel"
 21-03-03 "De Nationale Toekomstprijs"
 24-03-03 "Faktor congres"
 29-03-03 "Circus Rotjeknor"
 03-04-03 Ministerie OC&W, receptie
 05-04-03 "Krijn van Laar"
 10-04-03 "Rotjong, Friends will be Friends"
 19-04-03 "Circus Rotjeknor"
 02-05-03 Albert van Dijk & Susan de Vree, bruiloft
 03-05-03 "R. Yuce, Turks concert en expositie"
 08-05-03 Made in da Shade, The Mothership Connection, voorstelling
 15-05-03 "Nationale Evenementenprijs"
 21-05-03 RSC, Cruel Intentions, voorstelling
 24-05-03 "Lars van der Zijl"
 27-05-03 "Theateradviesdag"
 31-05-03 "Kees Vrijdag, Mixed Nuts"
 21-06-03 "Maarten van Cleef, Bacardi"
 24-06-03 "Coty"
 27-06-03 Richard Post & Danielle Stuijver, bruiloft
 01-08-03 Digital Playground, 2003-2004, locatie Las Palmas
 08-08-03 Den Arend en Schuurmans, bruiloft
 25-08-03 "Waterpop"
 01-09-03 "Rotterdams Lef, 2003/2004 algemeen"
 01-09-03 "Theaterkapitaal"
 04-09-03 "Stadstoezicht"
 06-09-03 "Sodexho"

06-09-03 "Ahrend"
 15-09-03 "Rotterdams Lef, 2004/2005 What's Going On, première 15 september 2003 Theater Hal 4, producent Evan van der Most - regie Freddie Hendricks - co-regie Hans Lein script Shirley Gast - productie Sigmar Vriesde - choreografie Ruben Solognier - kostuums Sheila Backus – decorontwerp Vincent Petit - lichtontwerp Andy Krijgsman - muziek Willem-Bernhard Philipse & Jornt-Jan Bras uitvoerenden Marjolein Franzen, Laise Aerts, Nasrdin Dchar, Ignaro Petronilia, Miqueas Latina, Cilésia Lima, Rewan Pocornie, Gary Mendes Borges en Ruby Soliman"
 23-09-03 "Agatos Thuiszorg"
 25-09-03 "netwerkborrel Hal 4"
 26-09-03 Marieke van Zanten, bruiloft
 27-09-03 "Lunapark"
 30-09-03 "Maetis Arbo"
 01-10-03 "Rotterdams Lef, 2000/2001 Staalkaarten Ik blijf, première onbekend, – Ik blijf, Tjon A Tsien, Melvin van Gennip – begeleiding Mark Walraven en Milouskha Birge"
 01-10-03 "Rotterdams Lef, 2000/2001 Staalkaarten Mijn tante is zo, première 8 maart 2001 Nighttown, – Mijn tante is zo, Carole van Ditzhuyzen, Sara Lima – begeleiding Jolanda Spoel en Mark Walraven"
 03-10-03 "A. Verwey"
 03-10-03 "Libanoncollege"
 03-10-03 No Apology, Paul Selwyn Norton, Luxury Item, voorstelling
 04-10-03 "Rotjong"
 09-10-03 TG Grens, voorstelling
 10-10-03 "Per BoerfijnVekama"
 15-10-03 "Flexus"
 23-10-03 "TCP Projects"
 24-10-03 "Theatergroep Patchidamon voorstelling"
 01-11-03 "Stichting YCU Caraïbisch songfestival voor jongeren"
 04-11-03 "Egmond Film"
 06-11-03 "EUR Faculteit der Sociale Wetenschappen"
 17-11-03 "Act 03, Don Campbell Boogoloo Sam Solomon"
 19-11-03 "Van der Linden, Intergon"
 20-11-03 "Bestuursdienst Rotterdam"
 21-11-03 "Medische Faculteitsvereniging"
 26-11-03 "The Vision Web"
 28-11-03 "Cultuurplan 2005/2008"
 29-11-03 "Nationale Jeugdraad"
 03-12-03 "Nederland Kennisland, congres"
 08-12-03 "VSB-Fonds, diner"
 12-12-03 "Snelbo Interieur"
 13-12-03 "Hans van den Elzen"
 15-12-03 "NPS, Top 2000"
 02-02-04 Meekers, Guts/Kicks, voorstelling
 20-02-04 De Ontbranding, Less Than Zero, voorstelling
 27-02-04 "Tasha's World, Rotterdams Lef"
 05-03-04 "The Story Untold"
 01-04-04 "Weska, klantendag"
 11-05-04 Rotjong, Straat, voorstelling
 26-05-04 "Move On Up"
 15-06-04 "Voetbal in Hal 4"
 01-08-04 Digital Playground, 2004-2005, locatie start permanent in kelder Cinerama
 28-08-04 "Ruben Solognier"
 24-09-04 "25 jaar Hal 4"
 02-10-04 "Meekers, Guts/Kicks"
 21-10-04 Aya, @ngst, voorstelling
 30-10-04 "Geen Daden Maar Woorden, MC Battle 2004"
 18-11-04 Act, The Smiley Gang
 09-12-04 "Made in da Shade, Scarfaced voorstelling"
 11-12-04 "Supasweet Party"
 12-12-04 "Rotterdams Symfonisch Blaasorkest"
 01-01-05 "P.C. Basisschool De Watertoren, Jaarverslag 2005"
 14-01-05 ISH, Freestylish, voorstelling
 27-01-05 "Poetry Plus"
 02-02-05 Meekers, Guts/Kicks, voorstelling
 12-02-05 "Totall Call Out, National Breakdance Battles"
 01-03-05 "Oh No, Stones Throw"
 07-04-05 Rotterdams Lef, 2005/2006 Studio Lef De Vriendenclub van Maja, presentatie 7 april 2005
 07-04-05 Likeminds, de Kleine Man, voorstelling
 17-04-05 "Epitome Entertainment, Talent2star"
 18-04-05 Fresh Force, The History of Hip Hop, voorstelling
 26-05-05 "Kajamel Howell, The Kneel Masterclass"

27-05-05 "NK Breakdance, voorronde Zuid Holland/Utrecht"
 08-06-05 "Sanneke Bos en Karlien Pijnenborg, Dus"
 06-07-05 "deelaad op bres"
 01-08-05 Digital Playground, 2005-2006, introductie Shop4media
 14-08-05 "bruiloft"
 01-09-05 "Rotterdams Lef, 2005/2006 algemeen, voorstelling op scholen"
 22-09-05 "Rotterdams Lef, 2005/2006 Afgerost, première 22 september 2005 Theater Hal 4, producent Evan van der Most – regie Jolanda Spoel – script Stephan Sanders – decorontwerp Jan Neggers – muziek John Grutterswijk, Ulrich Tjonatsien – video Mike Redman en Victor Vroegindewij – uitvoerenden Achmed Akkabi, Gary Kendal M. Borges, Lotte Lammers, Remco Koning, Sara Lima, Sandro Lima"
 25-09-05 "Tim (VSOP), releaseparty"
 12-10-05 Fresh Force, The History of Hip Hop, voorstelling
 13-10-05 Aya, Dubbelbloed, voorstelling
 20-10-05 "The Mini Movement, urban playground in Theater Hal 4"
 03-11-05 Made in da Shade, Kings, voorstelling
 06-11-05 Bint en Bintje, 3 kilo avontuur alsjeblieft, voorstelling
 11-11-05 Jongeren Theater 020, Theater Bites, voorstelling
 24-11-05 "Koninklijke Luchtmacht, Verschil = Chill?"
 08-12-05 Made in da Shade, Kings, voorstelling
 22-12-05 "Cameretten voorstelling"
 20-01-06 "winnaar CKV Topper Award Provincie ZH"
 31-01-06 "Dromen van een Metropool"
 01-02-06 "Publicatie Publieksprofiel bezoekers Hal 4"
 14-04-06 "De Beat nr. 1, aan informateur Piet Boekhoud"
 19-04-06 "Romeo Delta, Rotterdam Centraal"
 10-05-06 "Rotterdams Lef, 2005/2006 Shorties Two of a Kind Nomads & Strijders, première 10 mei 2006 Hal 3, Nomads, producent Evan van der Most – regie Gery Mendes - productie Sewan Mumcuyan - decorontwerp Vincent Petit - lichtontwerp Alex Potijk – uitvoerenden Gery Mendes en Menzi Biyela. Strijders producent Evan van der Most – script Achmed Akkabi – regie Fahd Larhzaoui – productie Sewan Mumcuyan – uitvoerenden Fahd Larhzaoui en Remco Koning."
 06-06-06 "Deelgemeente Kralingen Crooswijk, Behandeling begroting 2007"
 09-06-06 Illac, Summertime, voorstelling
 01-08-06 "Digital Playground, 2006-2007"
 26-09-06 Atalanta, voorstelling
 01-10-06 "Rotterdams Lef, 2005/2006 Djinx 1 & 2, première onbekend, voorstelling op scholen"
 14-10-06 "Rotterdams Lef, 2006/2007 Kwaadbloed, première: 14 oktober 2006 Rotterdamse Schouwburg, producent Evan van der Most – regie Jolanda Spoel – concept/regie advies Roel Twijnstra – script Kees van Loenen - kostuums Maria Koren - decor Jan Neggers - muziek Gery Mendes, Uitvoerenden: Wendy Hoogendijk, Werner Kolf, Remco Koning, Fahd Larhzaoui, Lotte Lammers, Sandro Lima, Fleur Vermeer en Adison dos Reis."
 02-11-06 "Alba, Boom uit de Tropen"
 21-11-06 Ish, W*ISH, voorstelling
 07-12-06 urban high school Thorbecke
 14-02-07 "Cameretten voorstelling"
 16-02-07 "Codarts, Rotterdam Symphonic Jazz Orchestra"
 05-03-07 Rotterdams Lef 2006/2007 Ondertekening artistiek instituut
 23-03-07 "Rollerdisco, iedere vrijdag"
 30-03-07 Made in da Shade, Kung Fu Hossel, voorstelling
 06-05-07 "Rotterdams Lef, 2006/2007 Studio Lef Showcase, presentatie 6 mei 2007 Theater Hal 4, fysiek spel Roel Twijnstra – Skatedance Lotte Lamers – dans Urban Dance"
 24-05-07 "Rotterdams Lef, Kwaadbloed"
 13-07-07 "ontwerp restyling"
 31-08-07 "Hal 4 ontvangt meeste CKV-bonnen"
 01-09-07 "Rotterdams Lef, 2007/2008 algemeen"
 15-10-07 "RZPKT, Daggoedays"
 31-10-07 Dox, De Grote Voelshow, voorstelling
 31-10-07 De Beat nr. 2, projectvoorstel, gemeente rotterdam
 07-11-07 "Business event Kralingen Crooswijk"
 17-11-07 Klein podium, Zauberflote, voorstelling
 30-11-07 Hal 4, Cultuurplan 2009-2012, gemeente rotterdam
 01-12-07 "Kunstkoppen, Gemeente Rotterdam"
 11-12-07 "Rotterdams Lef, 2007/2008 De Brandgrens, première 27 september 2007 Theater Hal 4"
 20-12-07 "Politie Rotterdam-Rijnmond"

20-12-07 "kerstviering"
 20-12-07 "Politie"
 01-02-08 Aya, Hartstocht, voorstelling
 07-02-08 De Ontbranding, In Tha Zone, voorstelling
 20-02-08 Junior Ish, Stylish, voorstelling
 22-02-08 "Rollerdisco, wekelijks"
 15-03-08 Cosmic Theater & Made in da Shade, Skills, voorstelling
 15-03-08 "Circus Rotjeknor"
 01-04-08 Aya, Drijfzand, voorstelling
 03-04-08 Cameretten, voorstelling
 04-04-08 Aya, Drijfzand, voorstelling
 19-04-08 Circus Rotjeknor, 15 jarig bestaan, voorstelling
 07-05-08 Jongeren theater 020, Yasmine vs Khalid, voorstelling
 01-08-08 Digital Playground, 2008-2009, feest 10 jarig bestaan
 15-09-08 "Hal 4, openhuis na restyling"
 26-09-08 "bekendmaking subsidies cultuurplan 2009-2012, geen cent voor h4"
 30-09-08 "hoorzitting Commissie Jugd, Onderwijs en Cultuur"
 30-09-08 "start ondertekenen petitie, 1259 ondertekenaars"
 08-10-08 "De Beat nr. 3, Buurt op niveau in het Baankwartier"
 14-10-08 Bekijkt, Strada, voorstelling
 05-11-08 Don't Hit Mama, Go Big Or Go Home, voorstelling
 10-11-08 ZEP, Rome & Juli's Posse, voorstelling
 19-11-08 Aya, Dubbelbloed, voorstelling
 20-11-08 "behandeling cultuurplan in gemeenteraad, motie huursubsidie"
 04-12-08 Zep, Rome & Juli's Posse, voorstelling
 09-12-08 MC, Goal 16+, voorstelling
 19-12-08 "AKD, Kerstfeest"
 21-12-08 "Ojee, popkoor"
 15-01-09 "Eneco, Eneco Energy Trade"
 19-01-09 Het Waterhuis/Eager Artists, It's A Mans World, voorstelling
 24-01-09 "L&M Beurs"
 12-02-09 "Interart, Creative Citizens 13"
 28-02-09 "SKVR, Pendragon"
 28-02-09 "Melojustice, cd-presentatie"
 04-03-09 Dox, Fasten Your Seatbelts, voorstelling
 21-04-09 Gato Bizar, Backstage, voorstelling
 13-05-09 De Ontbranding, Lov Ya, voorstelling
 27-05-09 Aya, Ziel, voorstelling
 01-06-09 "Stichting Hal 4 sluit de deuren"

Hal 4

(ADVER

TENTIE)

concerten

CASSETTE 1

Kant A :
 Daritti Column 30/10/80
 Circus Oz 21/09/80
 Captain Beefheart 03/11/80
 Ditch Band no.1 12/09/80
 Mighty Observer 05/07/80
 Vice Versa 29/06/80
 Young Marble Giants 29/06/80
 Human League 17/11/80
 Zev 17/11/80

Kant B :
 Bauhaus 29/11/80
 Last Pogo in Paris 29/06/80
 Medium Medium 07/11/80
 Creation Rebel 07/11/80
 Section 25 30/10/80

CASSETTE 2

Kant A :
 Daritti Column 30/10/80
 Section 25 30/10/80
 A Certain Ratio 30/10/80
 Medium Medium 07/11/80
 Scritti Politti 22/09/79
 Zev 17/11/80

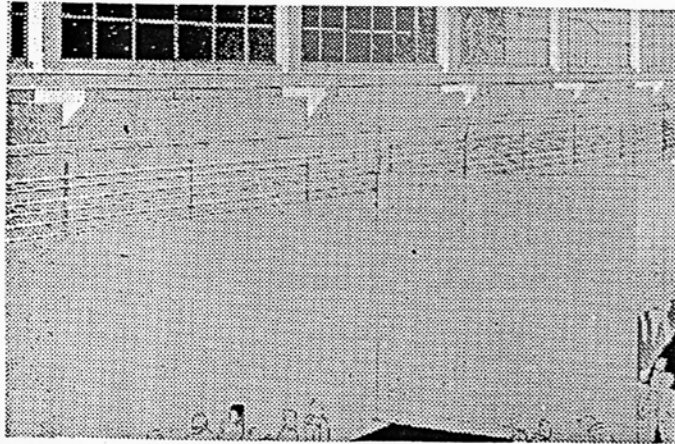
Kant B :
 Zev 17/11/80
 Scritti & This Ho 22/09/79
 Captain Beefheart 03/11/80
 Vice Versa 29/06/80
 Young Marble Gian 29/06/80
 Creation Rebel 07/11/80
 Ditch Band no.1 12/09/80

CASSETTE 3

Kant A :
 Allez Allez 16/04/82
 JaJaJa 16/04/82
 Honey Rush 16/05/82
 Alan Vega 16/05/82

Kant B :
 Theatre of Hate 28/05/82
 Palais Schaumburg 21/03/82

3cassettes
 & box F 25,-

BV DE TOEKOMST

présente
 ZOMERMUZIEK

ZATERDAG 21 juni AANVANG 21 UUR

YOUNG MARBLE GIANTS

VICE VERSA
 LAST POGO IN PARIS

UTOPIA

ERWIN

VORVERKOOP: 17,50 AAN DE ZAAL: 110,-

1 Inchecken - Incheckkaart
 2 Incheck - v. Incheckkaart
 3 plekreservering - oude incheckkaart
 4 plekreservering - oude incheckkaart
 5 v. Incheck - Incheckkaart
 6 Incheck - v. Incheckkaart
 7 v. Incheck - Incheckkaart
 8 Incheck - Incheckkaart

TRAM - EINDPUNT LIJN 1 - KRALINGEN
 HONINGERDIJK 245

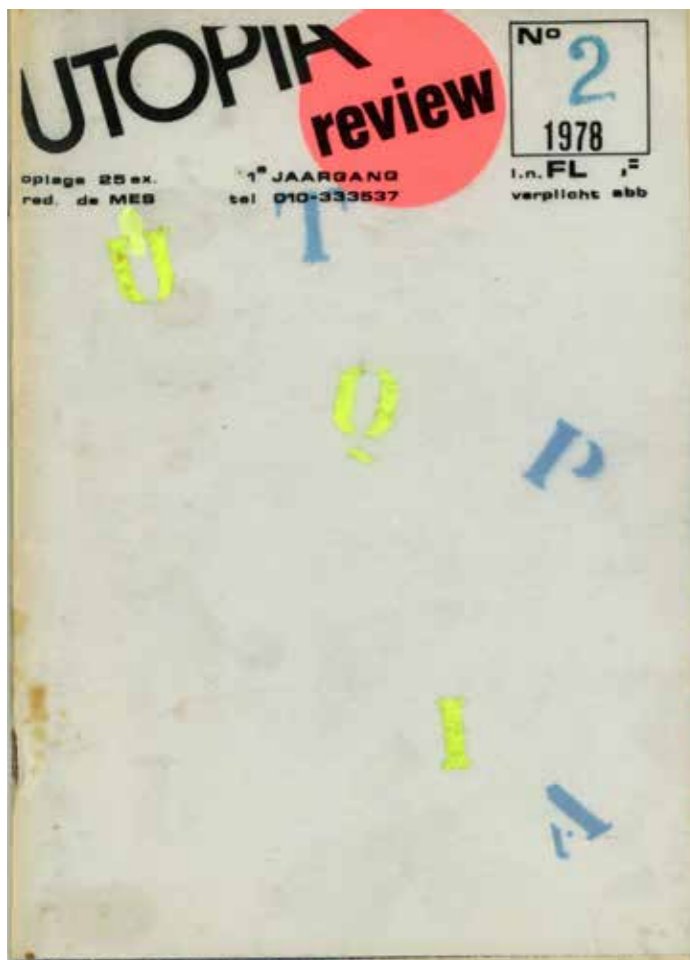
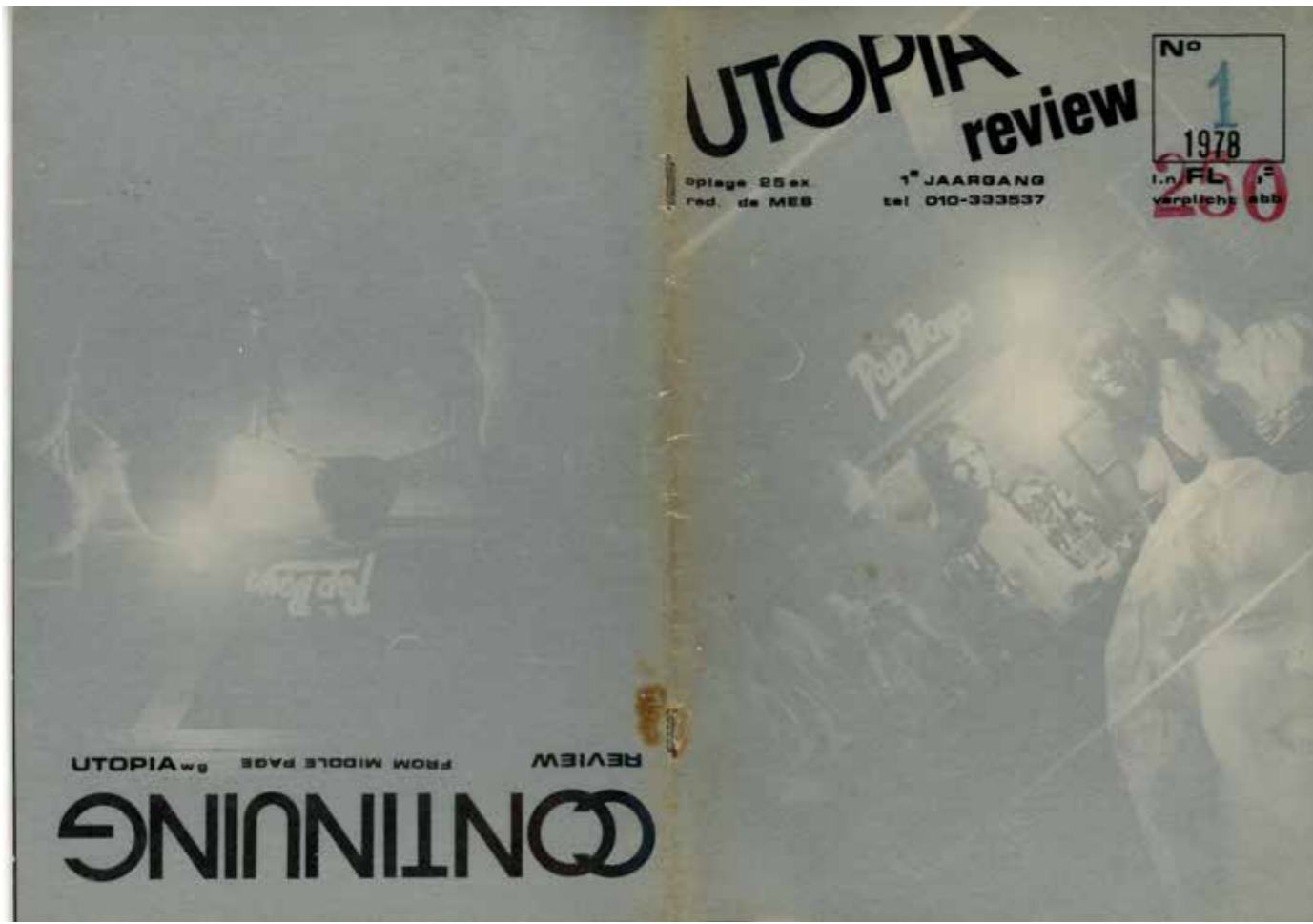
ROTTERDAM HAL VIER

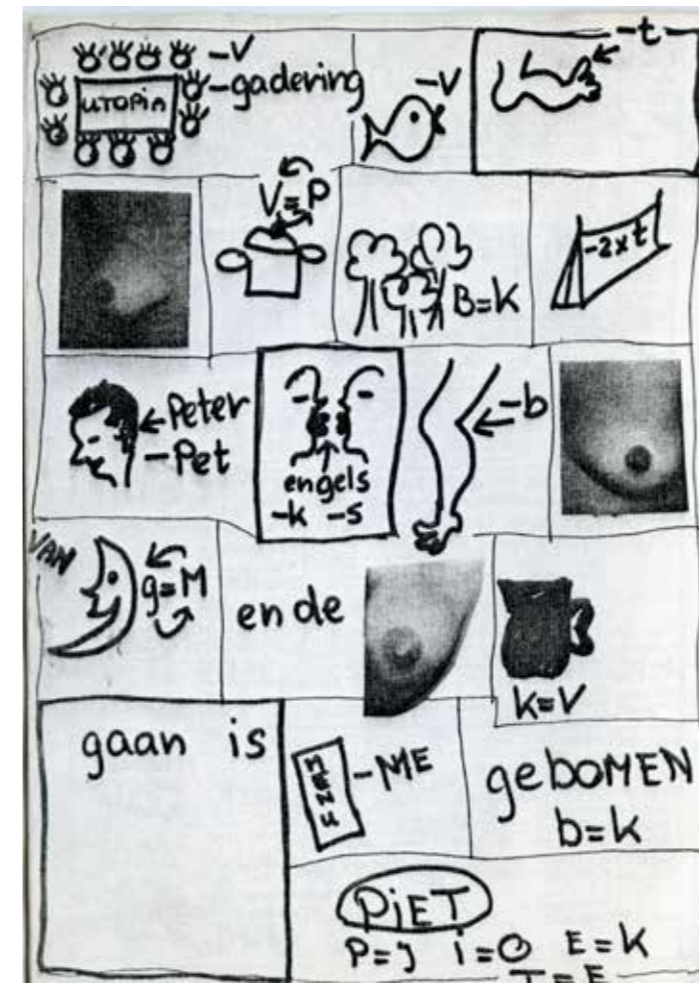
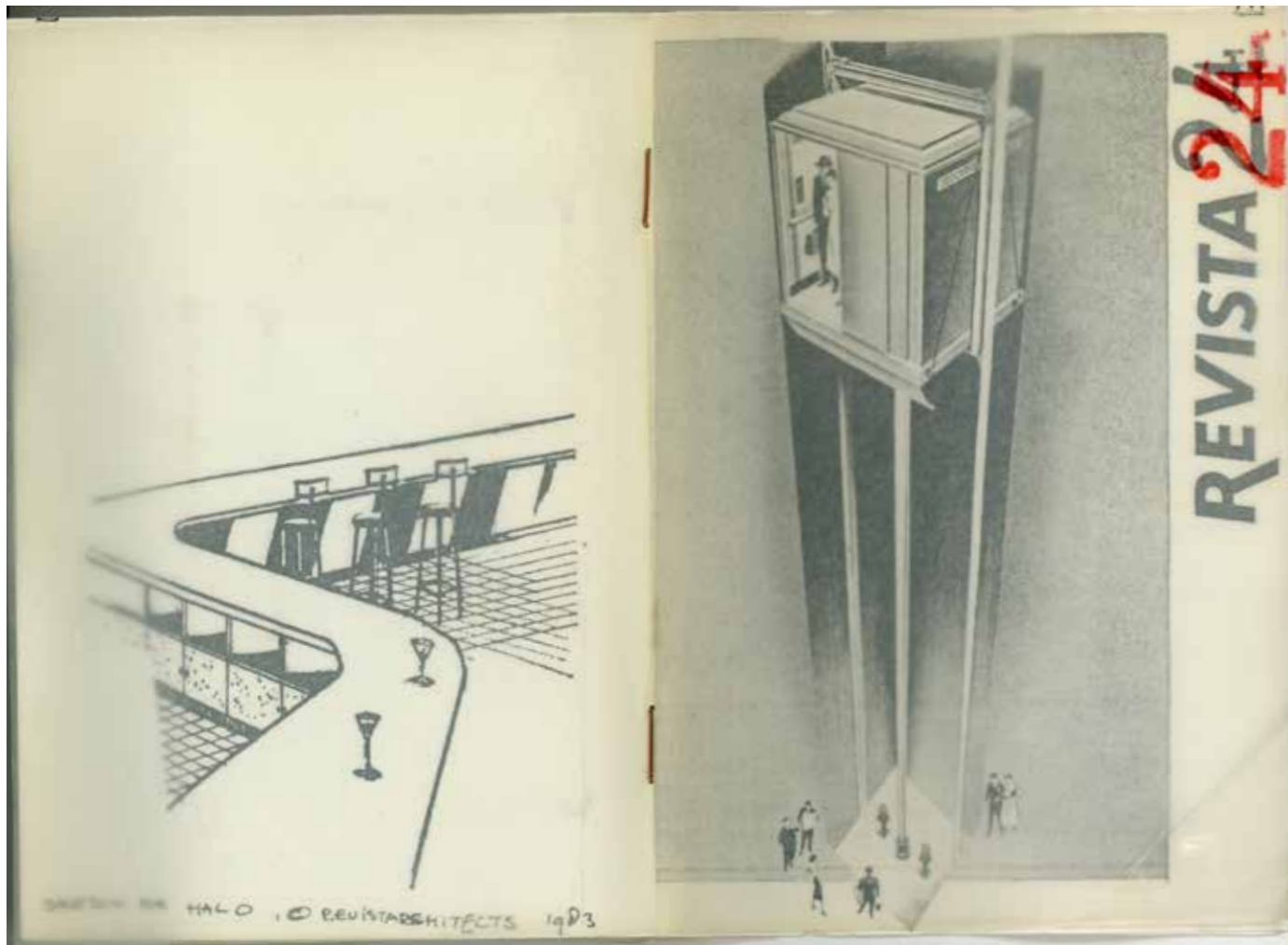

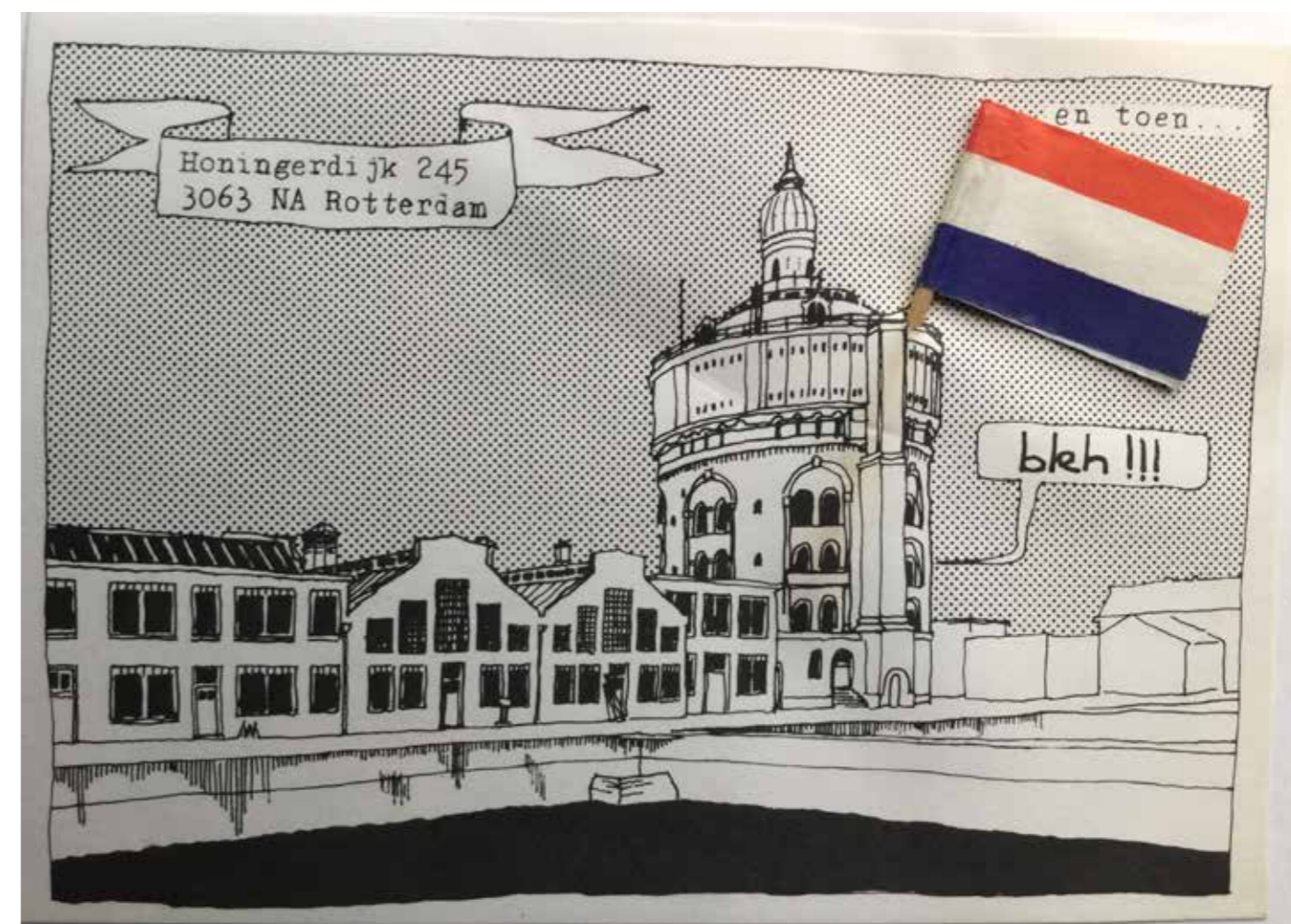
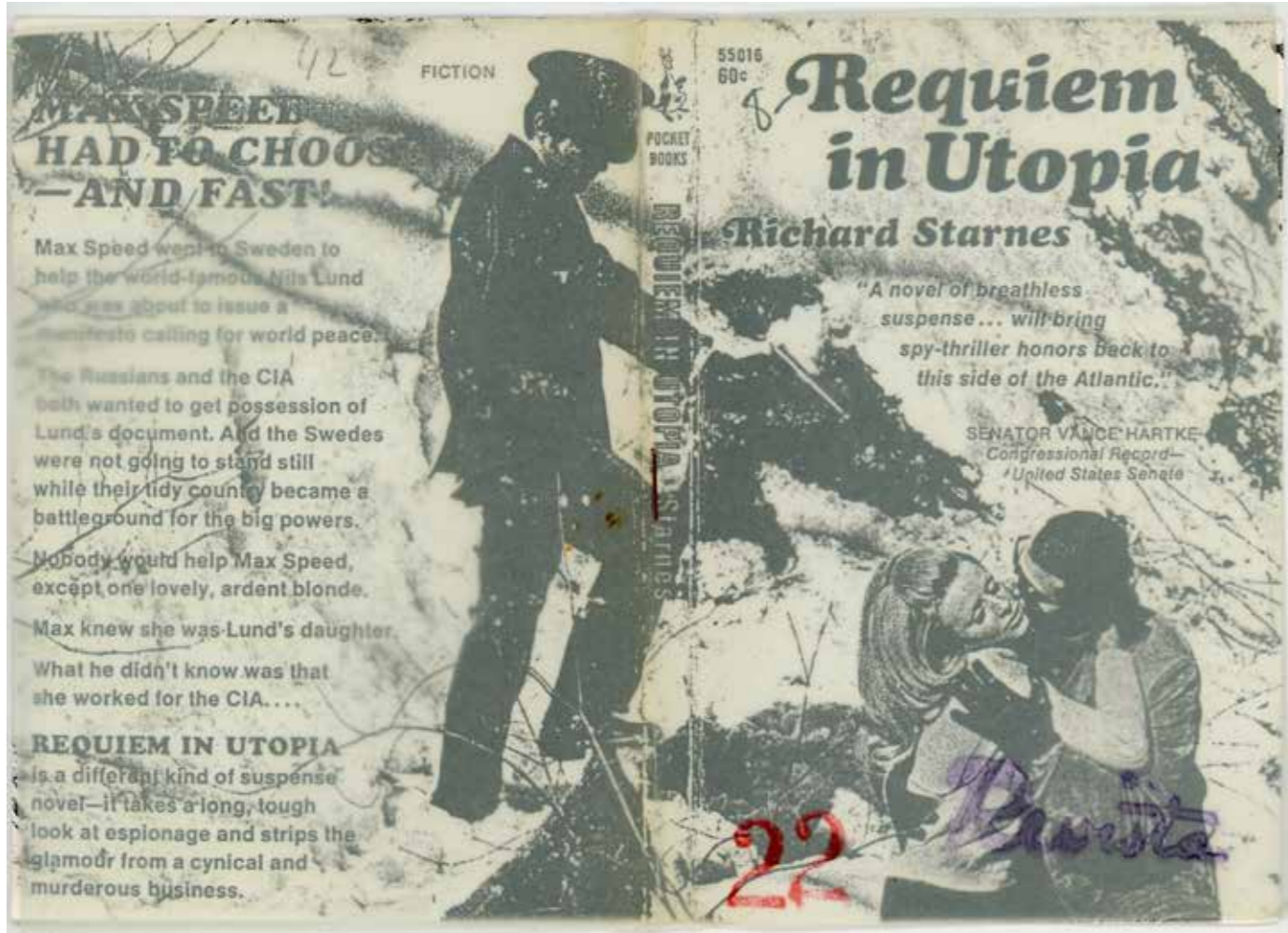

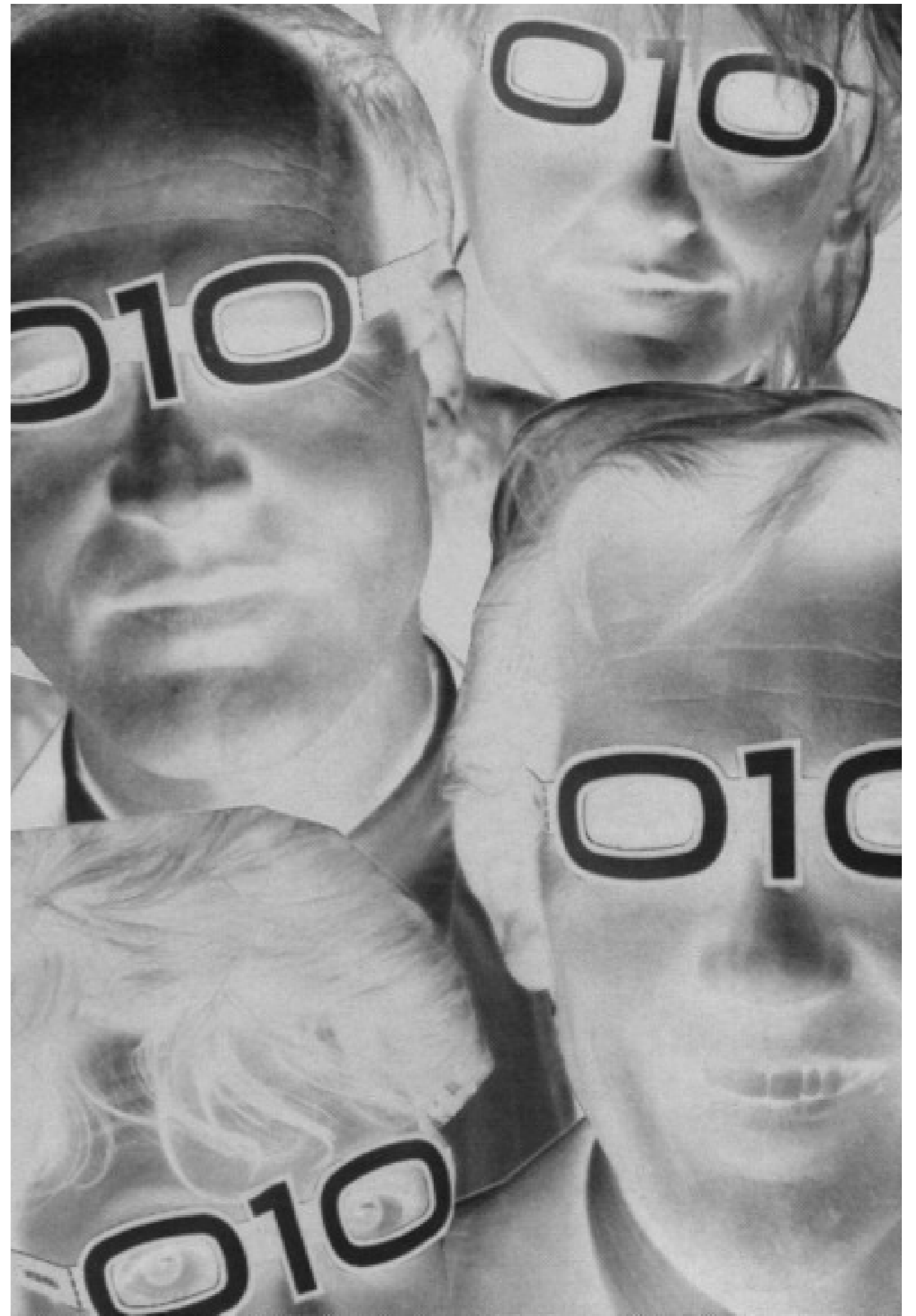
HET KOFFIEHUIS

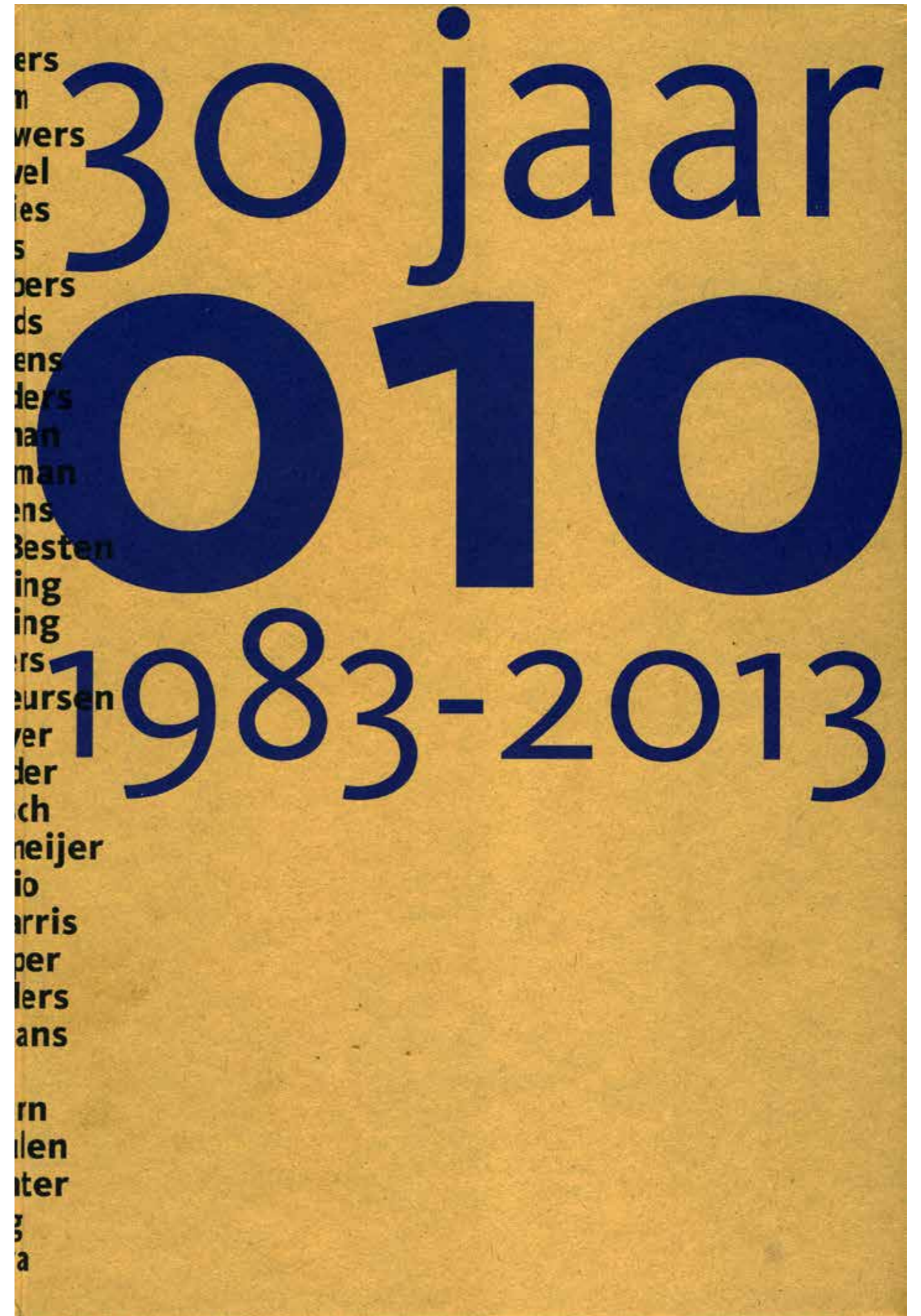
Zoals de meesten al weten, heb ik 2 maanden ingevallen voor Joke, in de bar en het koffiehuis. Het bevalt me hier prima, en ik wil dan ook graag Joke's taak als lid van Utopia overnemen, en meld me dus bij deze aan. Een 2e en even belangrijke reden voor mij om lid te worden, is het feit, dat de werkvorm van Utopia, mij al jaren enorm aanspreekt. De 2 maanden zie ik voor mezelf dan ook als een tijd, waarin ik heb kunnen kijken of ik inderdaad op Utopia aan de slag zou willen gaan. Welnu, wat mij betreft graag. Hoewel het moeilijk te omschrijven is, wat ik precies van de bar & het koffiehuis zou willen maken, wil ik toch 'n poging doen. Voor mij is het een uitdaging om het koffiehuis een eigentijds karakter te geven, waar je bijv. naast goeie kwaliteit voor goedkope prijzen, zo af en toe ook koffieconcerten of poëzie-middagen zou kunnen meemaken, terwijl het 's avonds in combinatie met de bar voor optredens, films of themagebeurens gebruikt zou kunnen worden. Op wat voor termijn dit zou kunnen gebeuren, weet ik nog niet, want er moet eerst nog veel prakties aangepakt worden, voordat het aan de voorwaarde voldoet, om een plaats te zijn, waar wat activiteiten kunnen plaatsvinden. Maar zoals ik al zei, het is voor mij een uitdaging. Aan jullie nu de keuze om met mij verder te gaan.

Walter Vincent
Walter Vincent

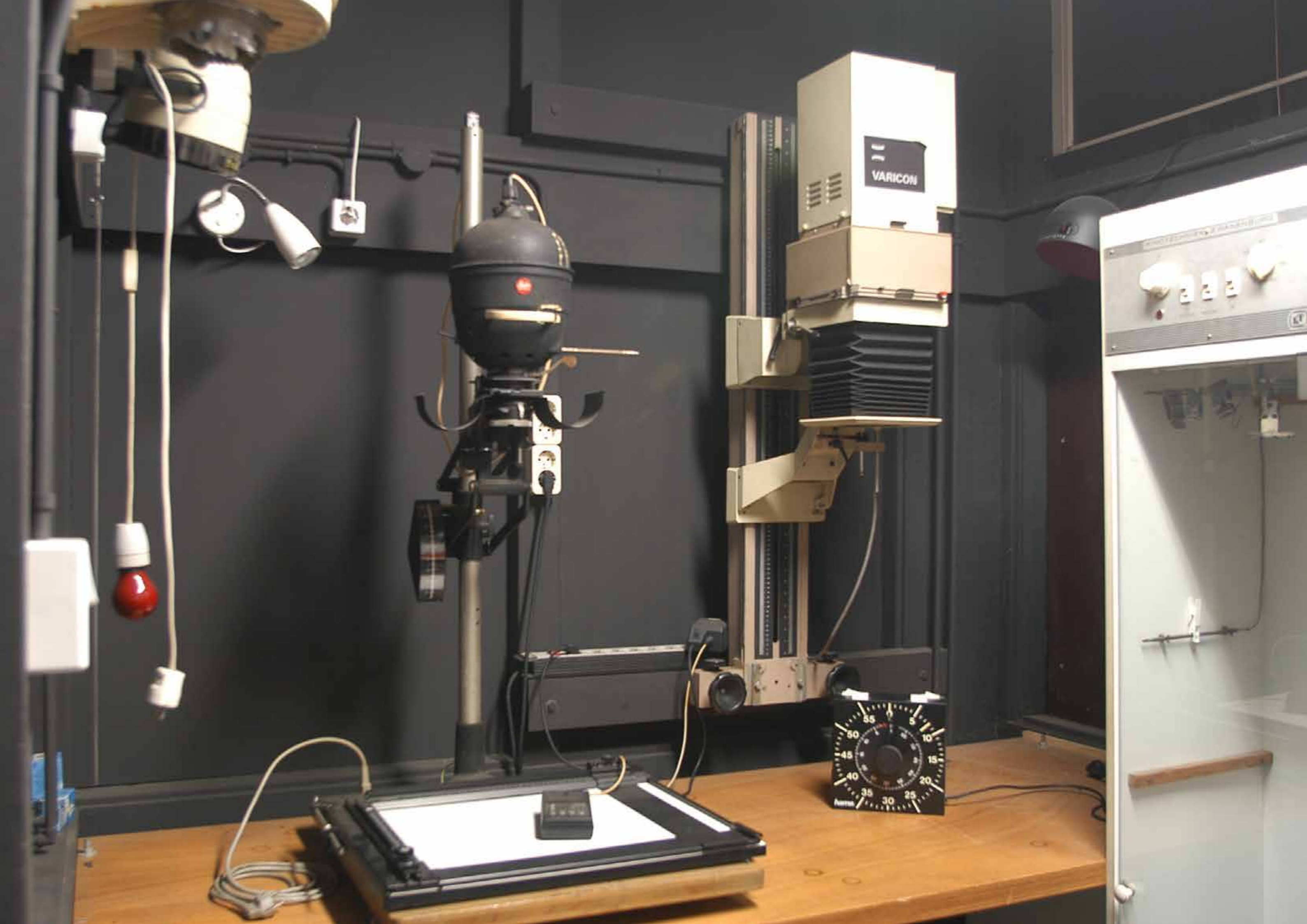

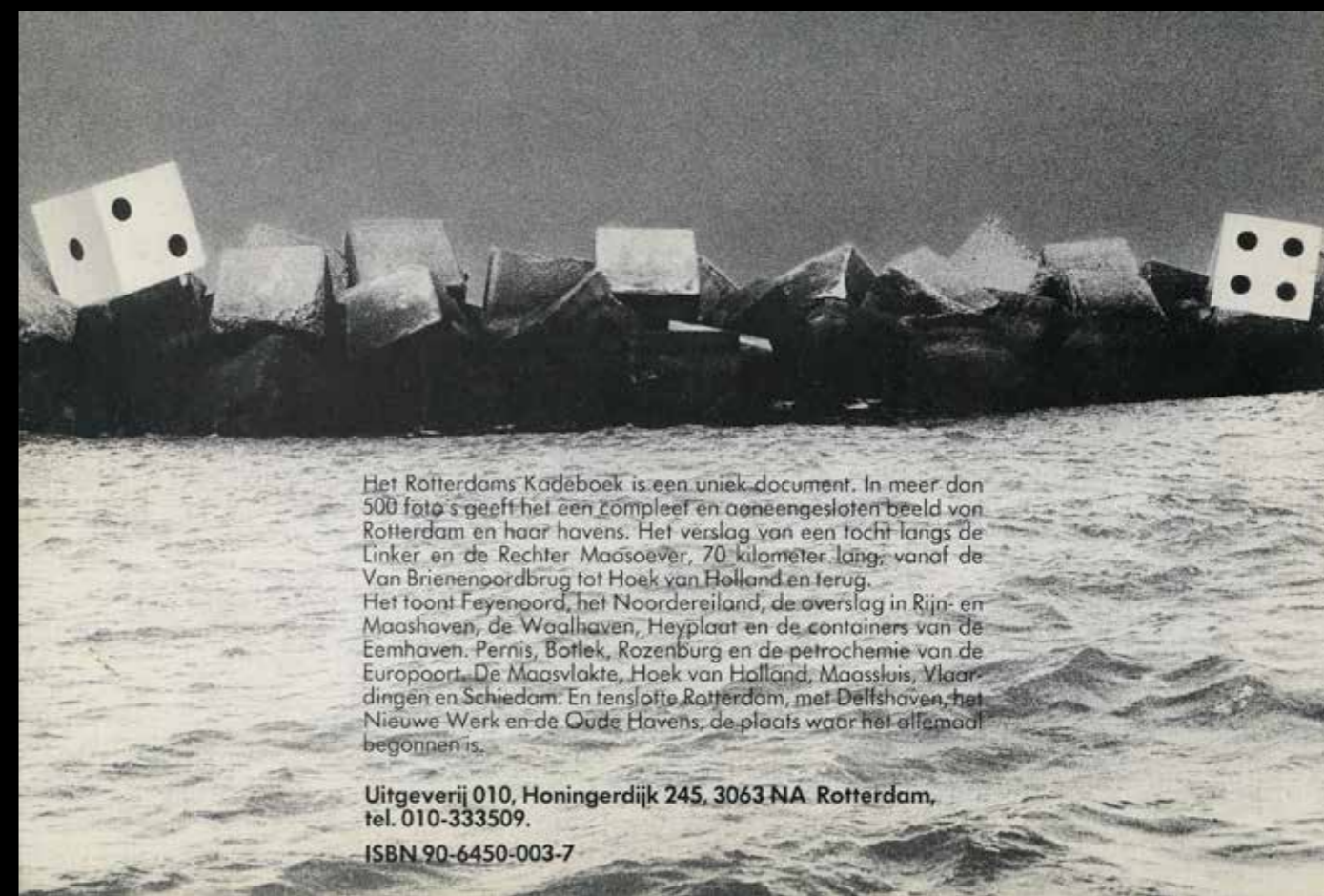

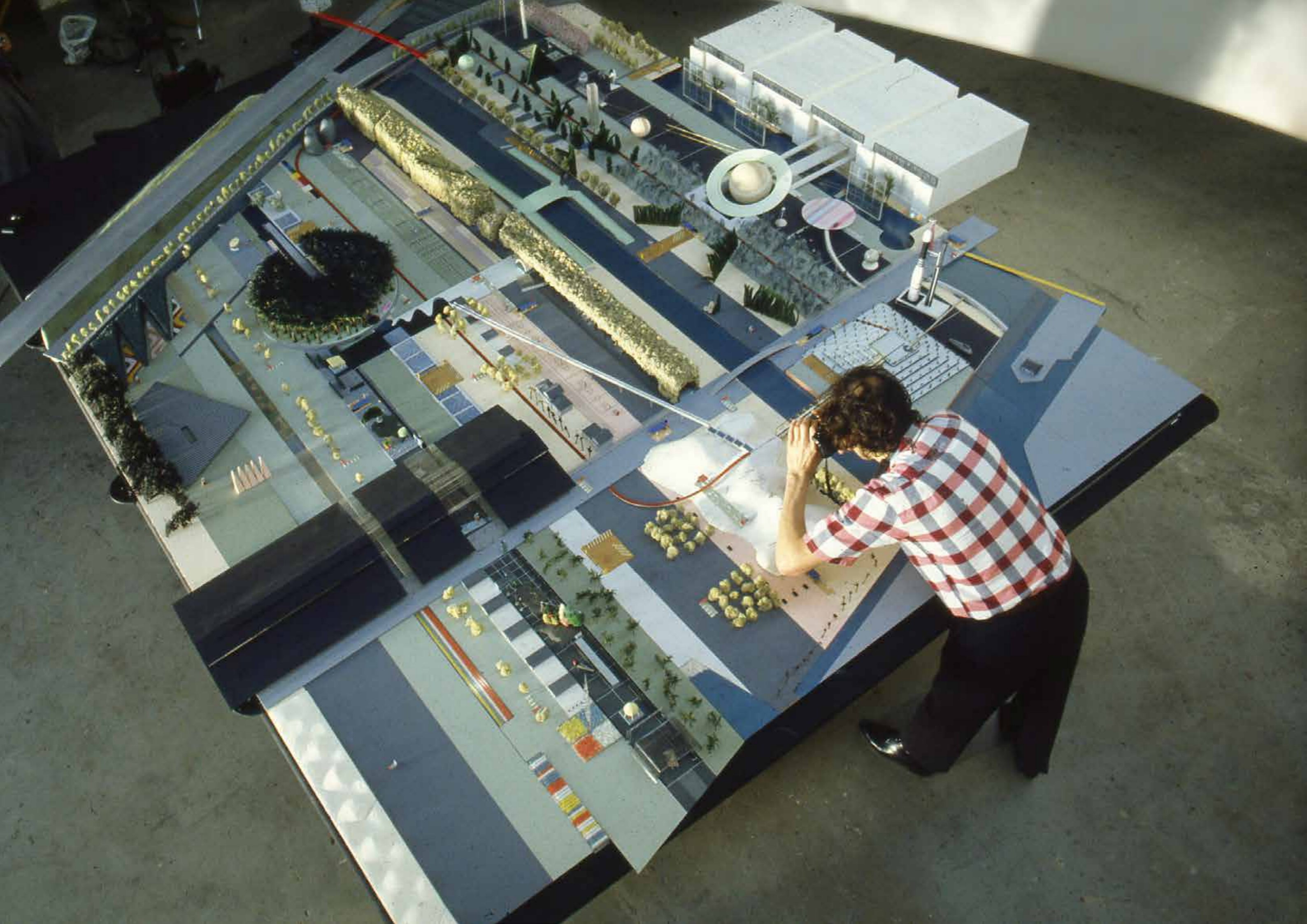

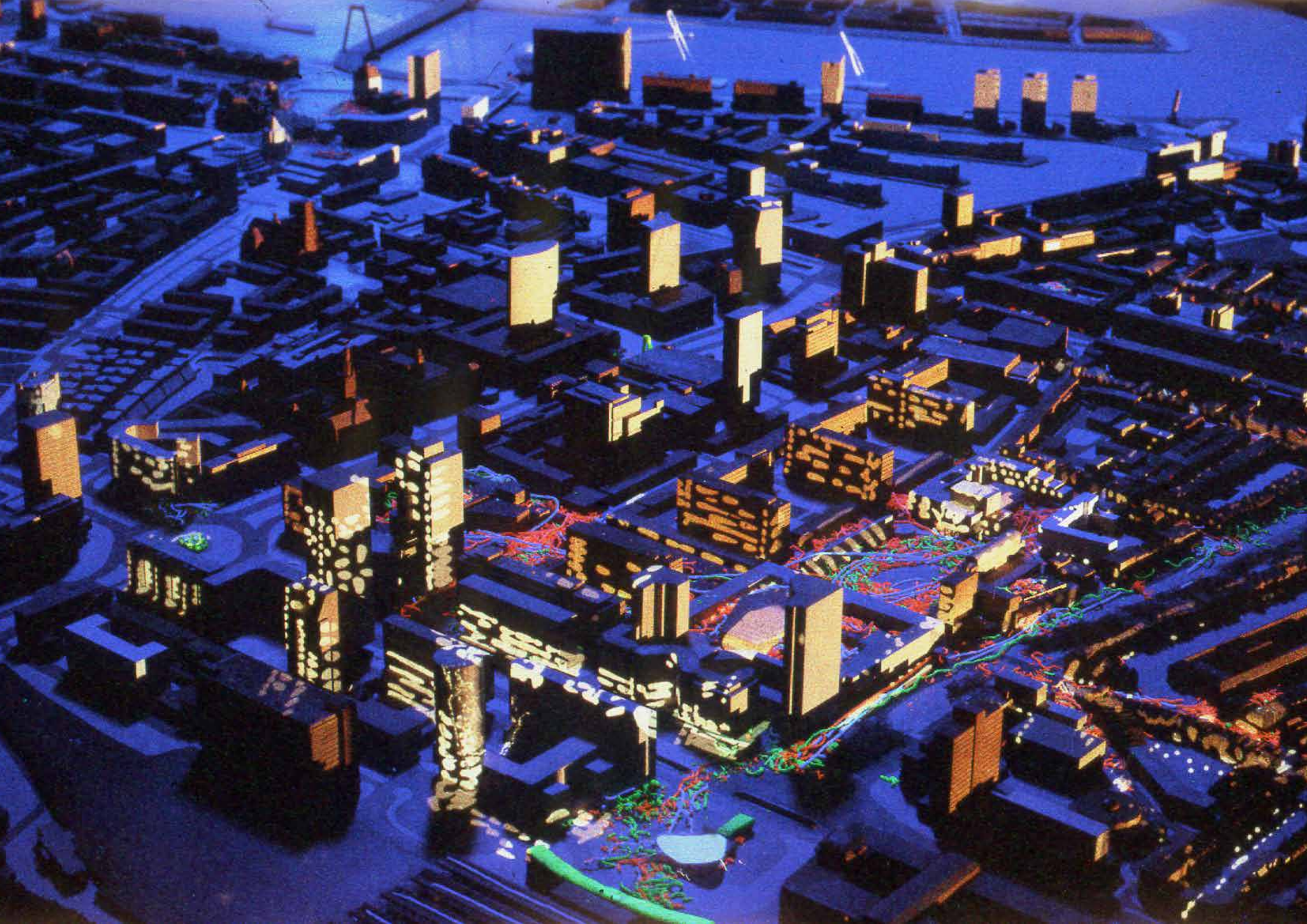

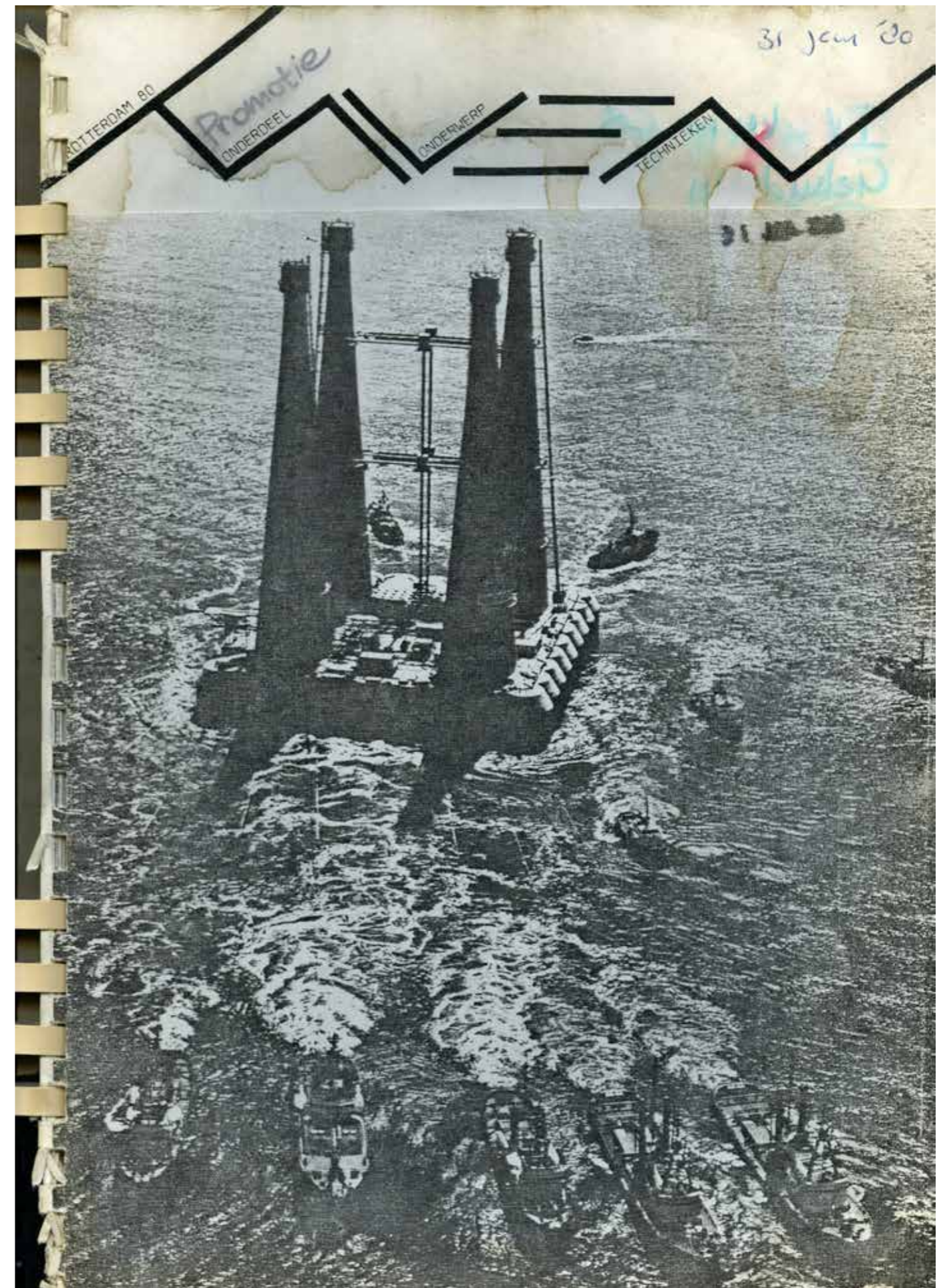
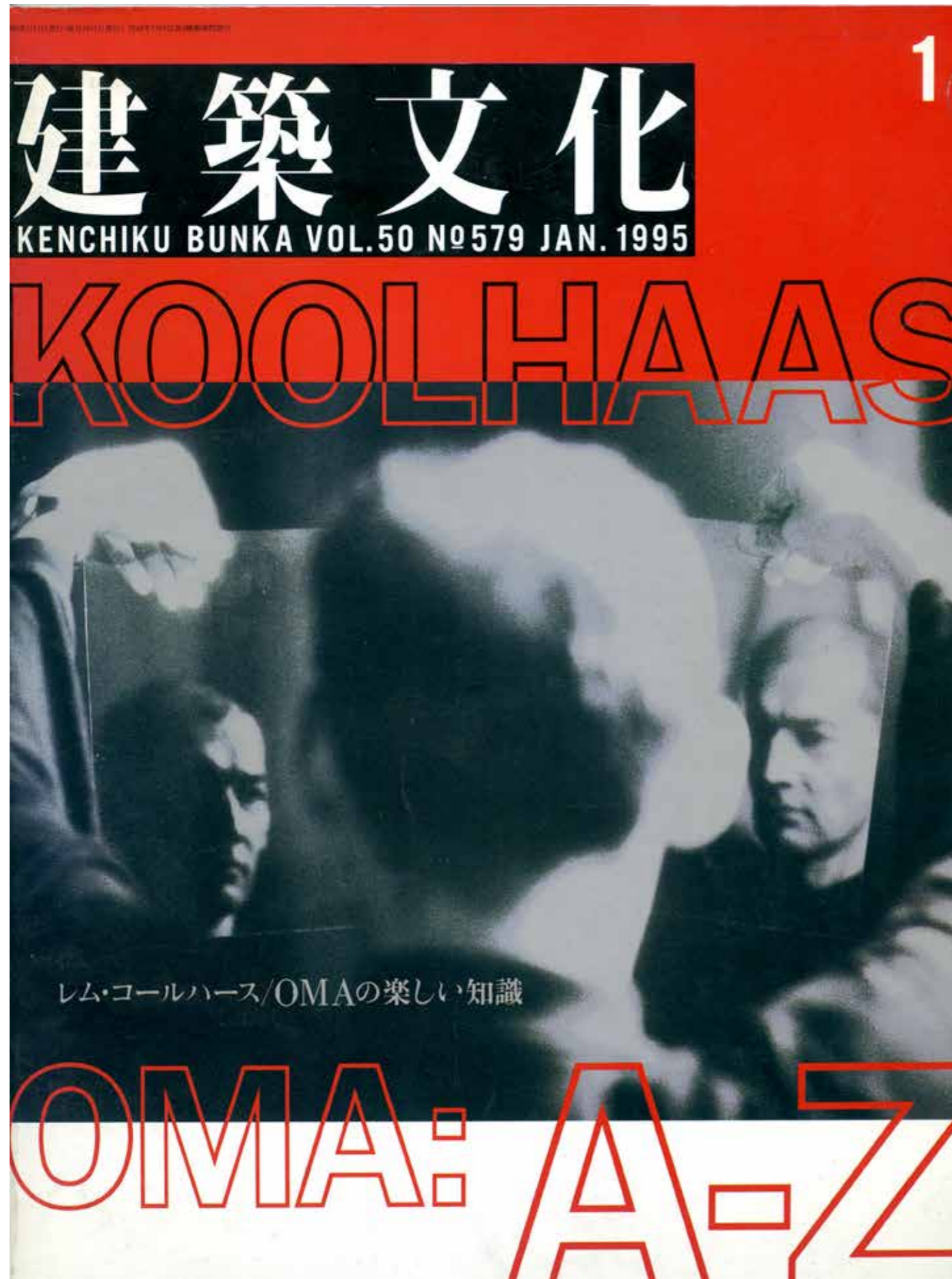

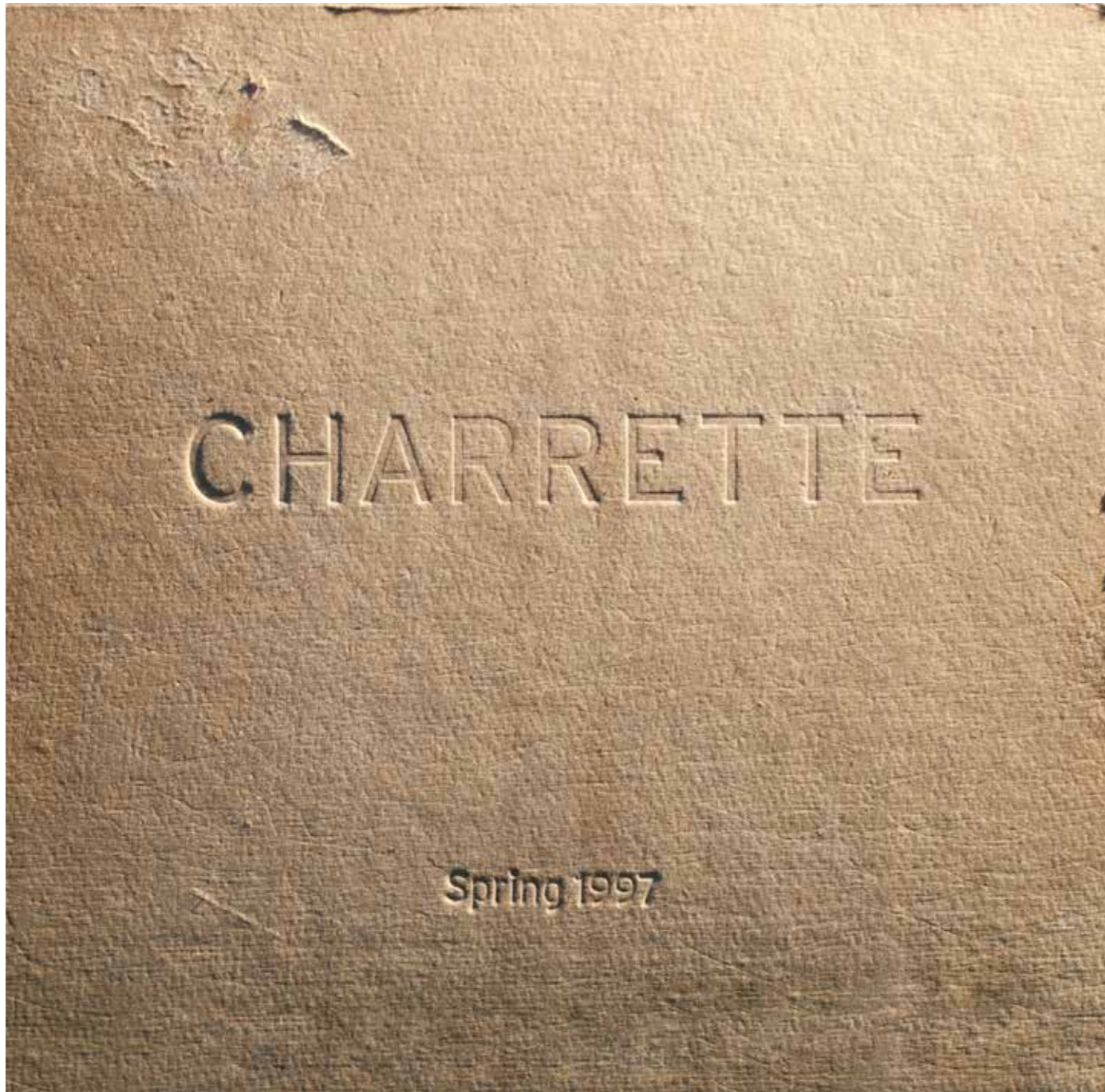

This massive book is a novel about architecture. Conceived by Rem Koolhaas – author of *Delirious New York* – and Bruce Mau – designer of Zone – as a free-fall in the space of the typographic imagination, the book's title, **Small, Medium, Large, Extra-Large**, is also its framework: projects and essays are arranged according to scale. The book combines essays, manifestoes, diaries, fairy tales, travelogues, a cycle of meditations on the contemporary city, with work produced by Koolhaas's Office for Metropolitan Architecture over the past twenty years. This accumulation of words and images illuminates the condition of architecture today – its splendors and miseries – exploring and revealing the corrosive impact of politics, context, the economy, globalization – the world.

S, M, L, XL

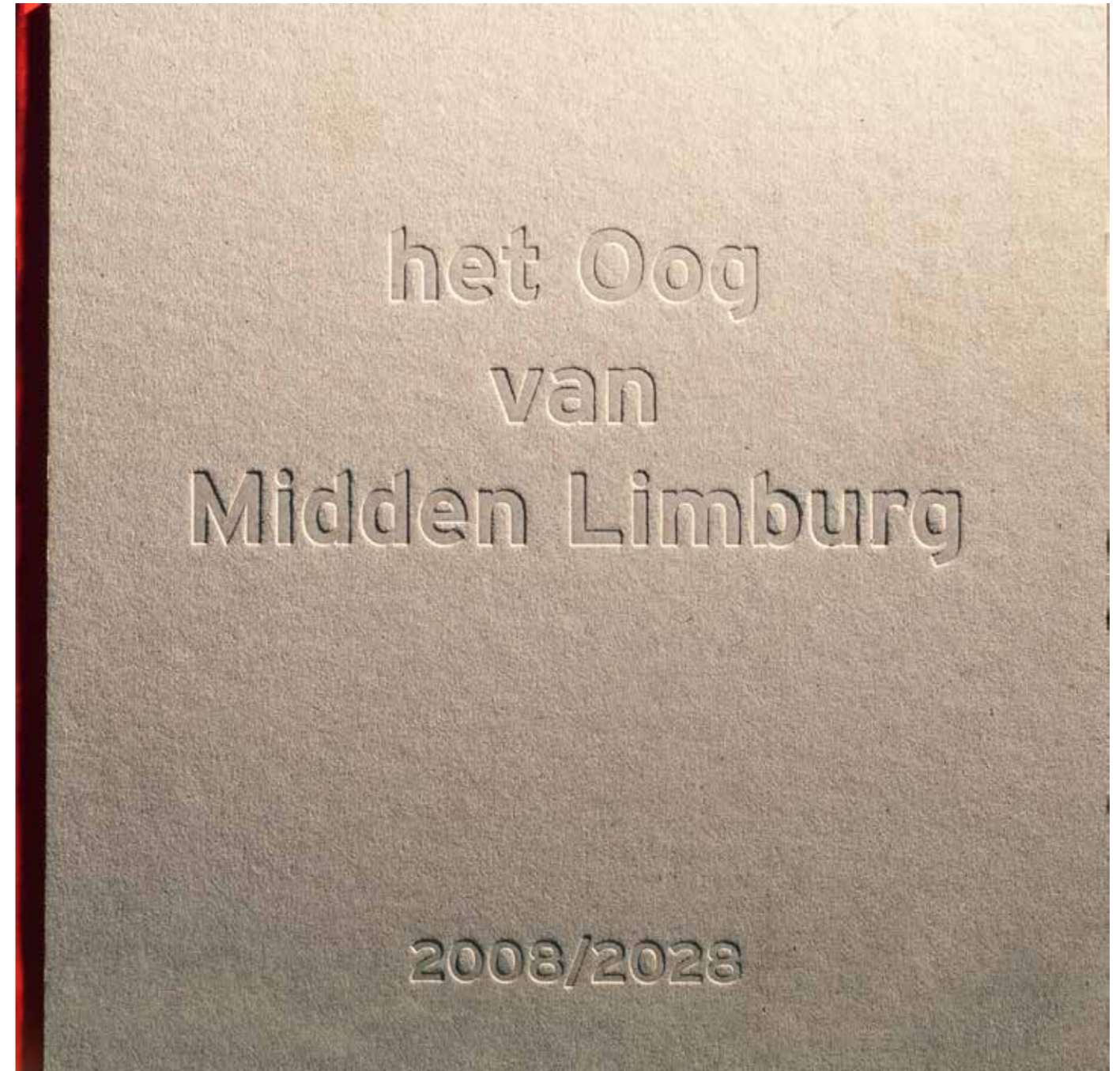
O.M.A.
Rem Koolhaas
and **Bruce Mau**

010 Publishers

CHARRETTE

Spring 1997

het Oog
van
Midden Limburg

2008/2028

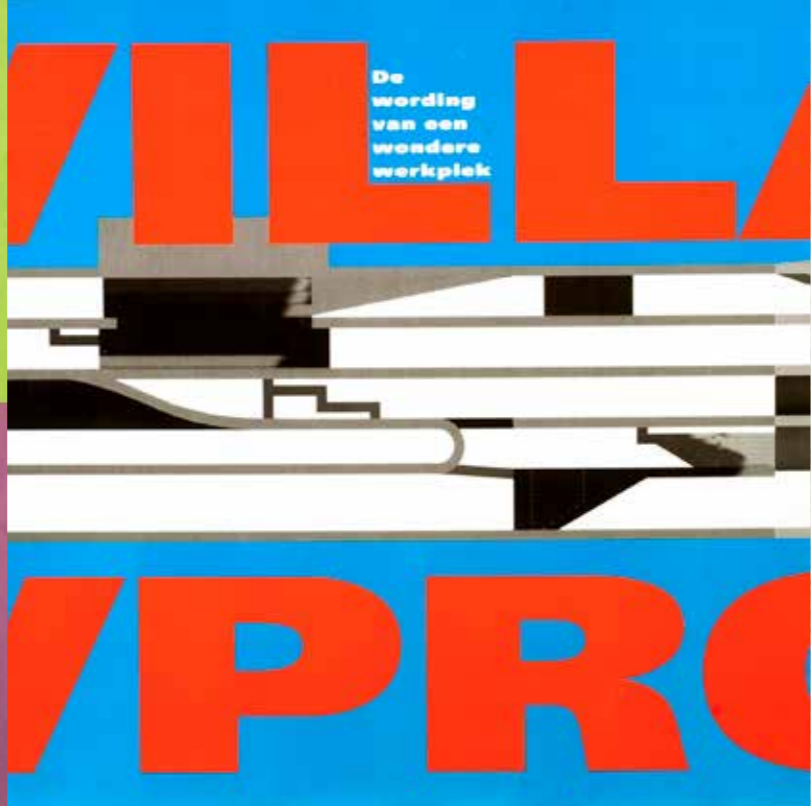

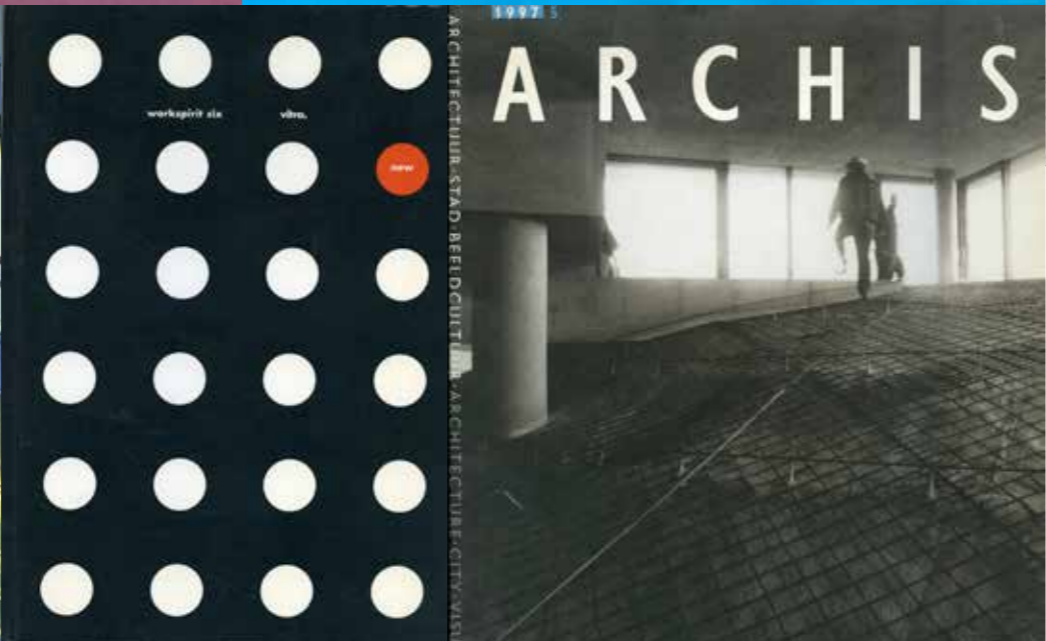
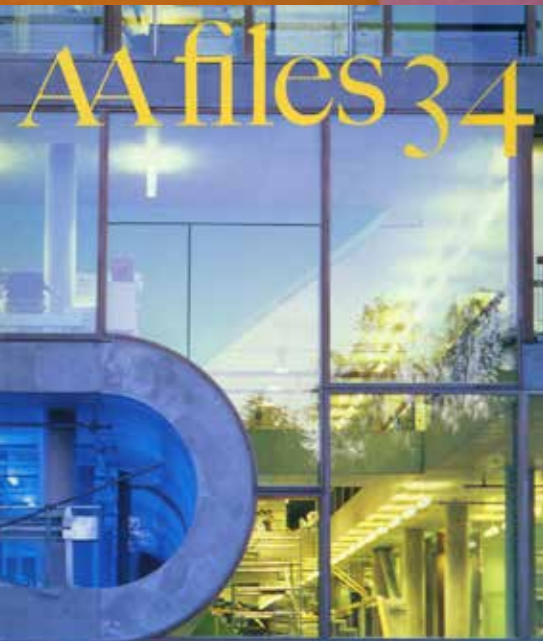

Rotterdam
 open stad
 open city
 gebiedsontwikkeling
 urban area development
 in de praktijk

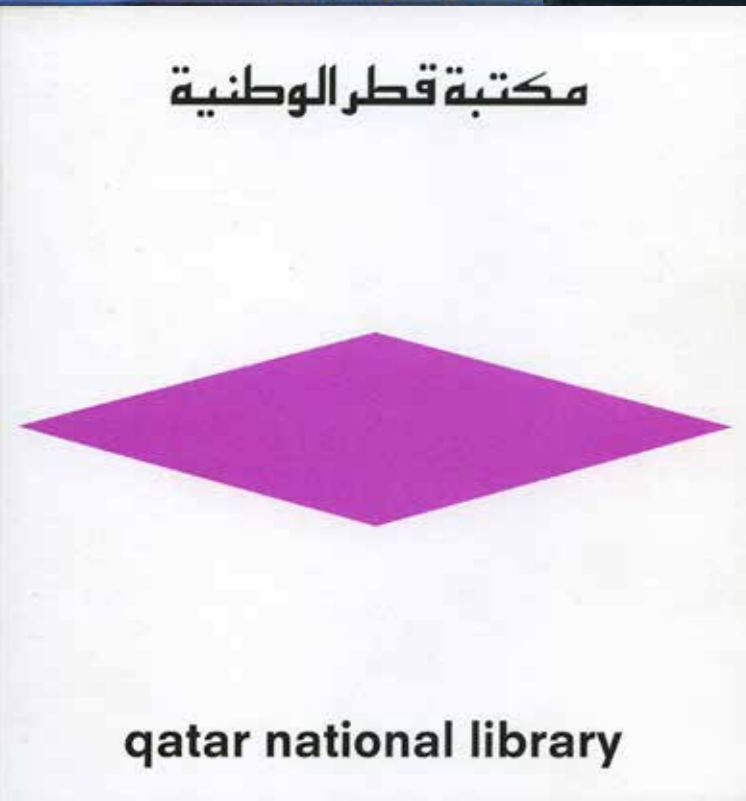

Simon Franke Allard Jolles Piet Vollaard

NAI Uitgevers/Publishers

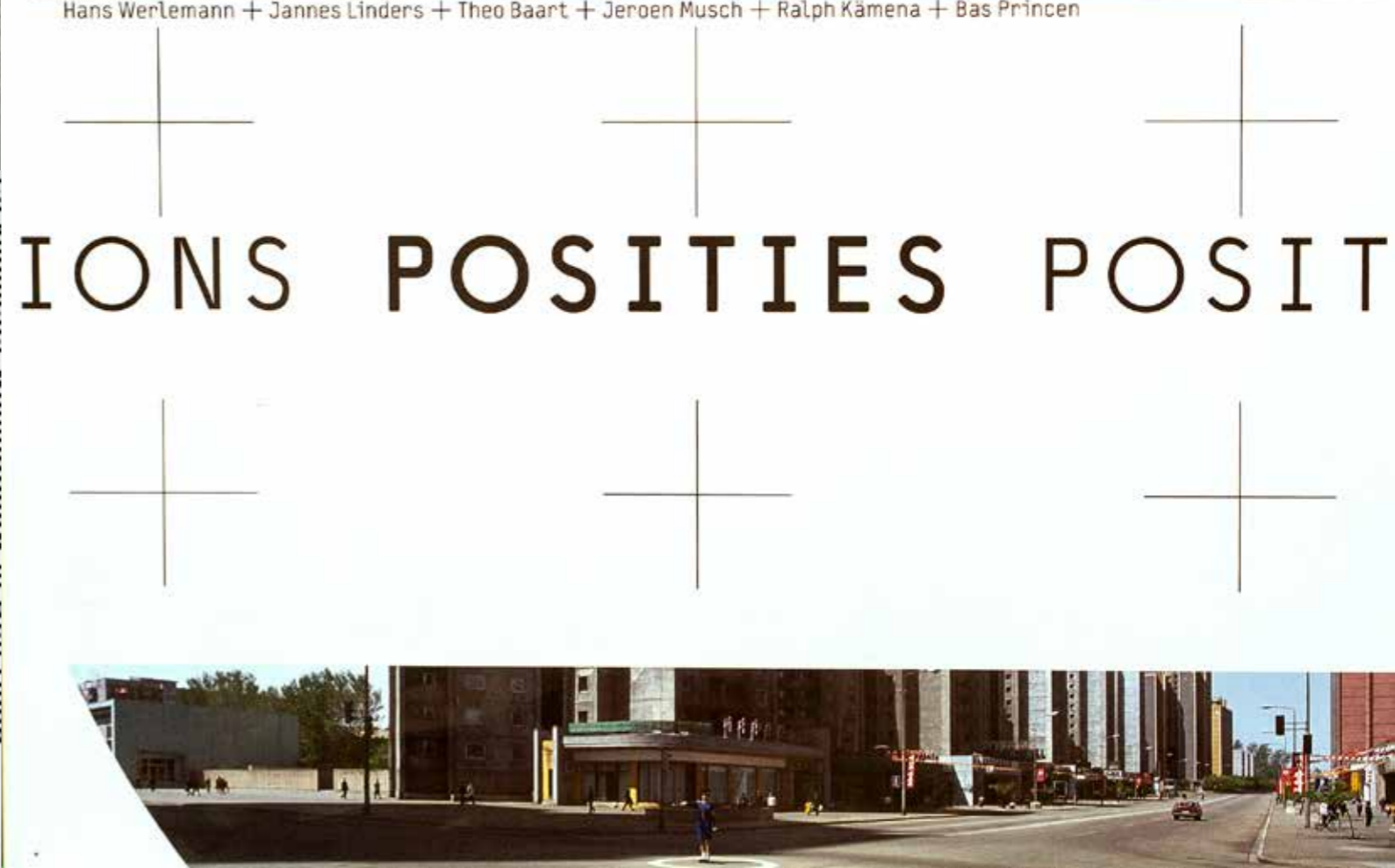
Nederlandse fotografie van architectuur, stad en landschap
 Photography of Architecture, City and Landscape in the Netherlands

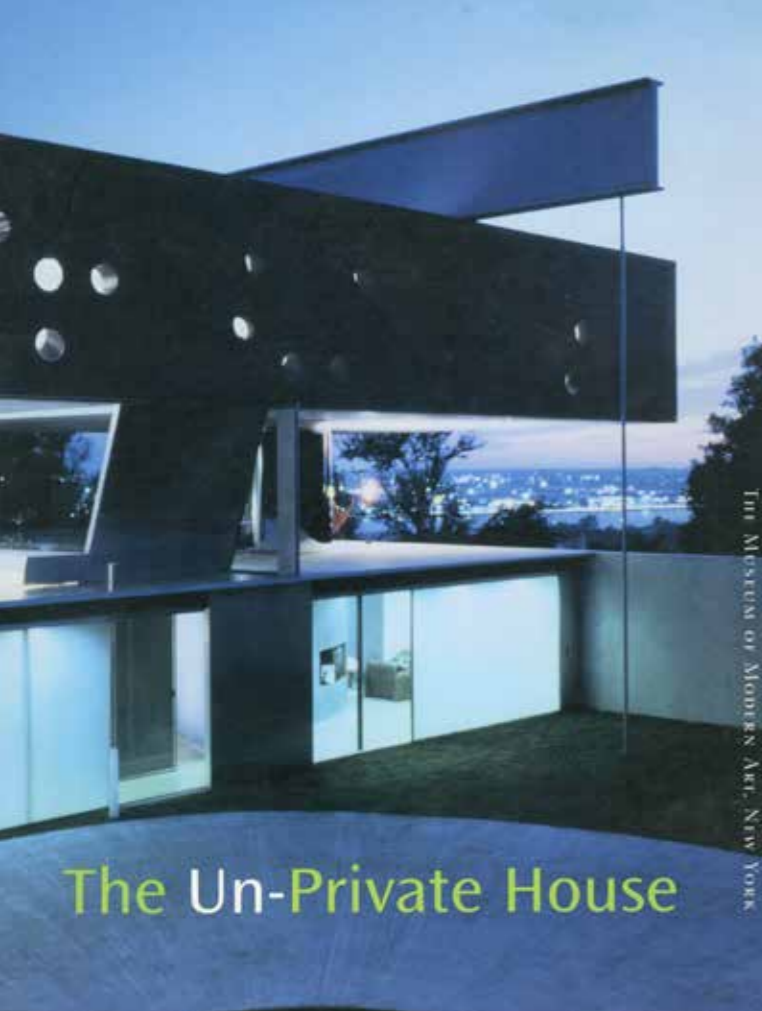
Hans Werlemann + Jannes Linders + Theo Baart + Jeroen Musch + Ralph Kämena + Bas Princen

STRIP

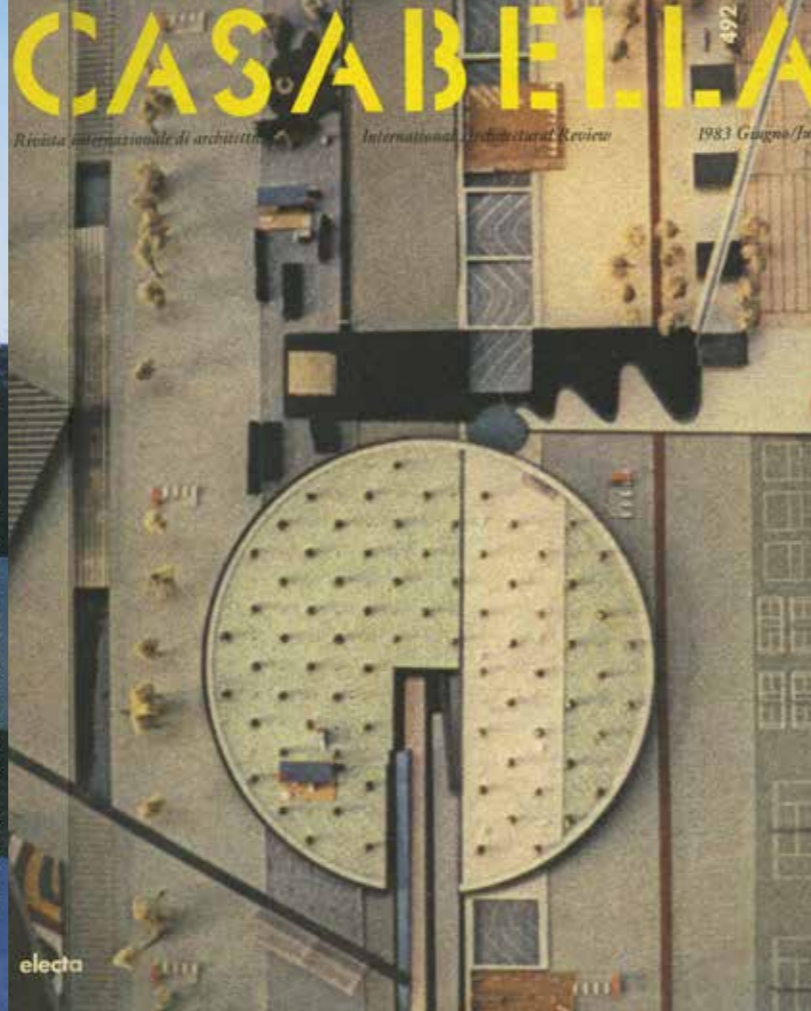
1 Kings Roorde architecten	2 Oosterhuis.nl	3 Mecano architecten	4 DRV Architecten	5a Gala Architectenburo
5b SCALA Architecten	5c Astar PRO architecten	5d Tel Metzelaar	5e MVRDV	5f Jansen Huijings architect
5g Spleeter Architecten	5h Architectenbureau Victor Mann	5i Arcondo architecten	5j Architectenbureau i. Joos Aerts	5k Geurt & Scholte architecten
5l •	6a Henri Ciriani Architecte	6b •	7a Franklin D. Israel Design Associates	7b MACK Architects
7c Hariri & Hariri	7d Steven Hall Architects	8a Stefano de Martino	8b Andrew MacNair	9 Vera Yanovitchinsky architect
10 Groep S van der Ven	11 Chiel van der Stelt	12 Archipelontwerpers	14 Van Hek & De Kleijn Architecten	15 Geurt & Scholte architecten
16 de Architecten Cie.	17-18 Engel und Ziflich Architekten	19 Franklin D. Israel Design Associates	20 MAP Architects	21 Stéphane Beel Architecten
22 •	23 Edith Girard Architects	24 •	25 Ruin Deelenersherweg Melle Stokelaan Office for Metropolitan Architecture (OMA)	26 Drechtpleintussen Architectenburo Jos M. Westra
25 Kees Christiaanse Architectenbureau Art Zeeijer	26 Architectenbureau Marlies Rohmer	27 Henri Ciriani Architecte	28 Anipartonica	29 Ruif Schoonhuijs Architecten

The Un-Private House

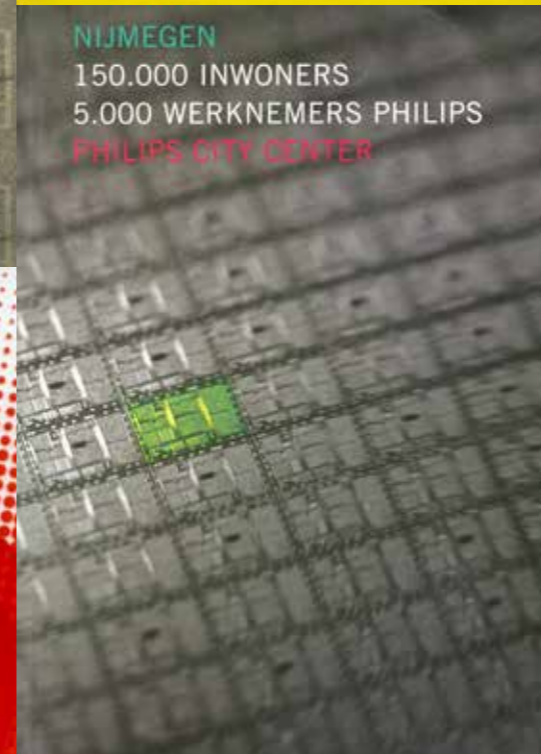
THE MUSEUM OF MODERN ART, NEW YORK

electa

CASABELLA 492
Rivista internazionale di architettura / International Architectural Review / 1983 Giugno/Juni

VIJFTIG EEN JAAR
GESCHIEDENIS
WEDER VAN OPBOUW
TOEKOMSTVISIES
ROTTERDAM

NIJMEGEN
150.000 INWONERS
5.000 WERKNEMERS PHILIPS
PHILIPS CITY CENTER

Pleidooi voor de Openbare Ruimte
De opgave verkend

Riek Bakker
RUIMTE voor VERBEELDING

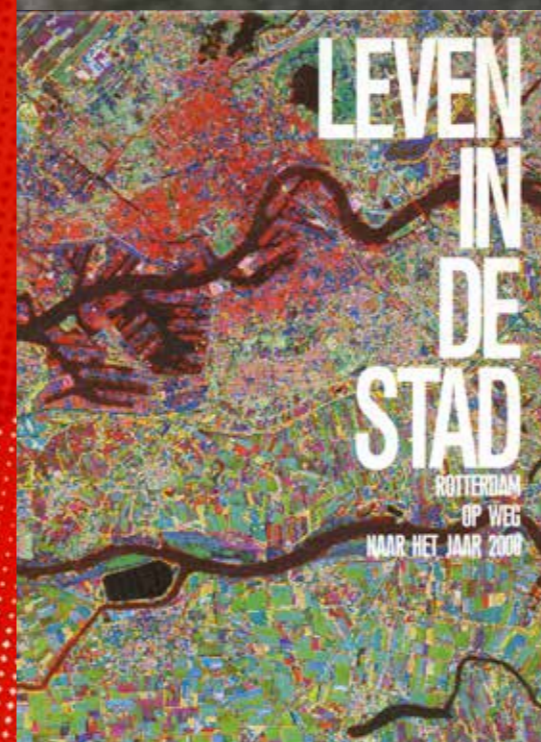
MOBILITEIT ALS UITDAGING
EEN INTEGRALE BENADERING

Mary Geertings / Wilj Hofkamp / Gerard Peters

Milgoverij 010

BVR
NL

RUIMTE
EN REGIE

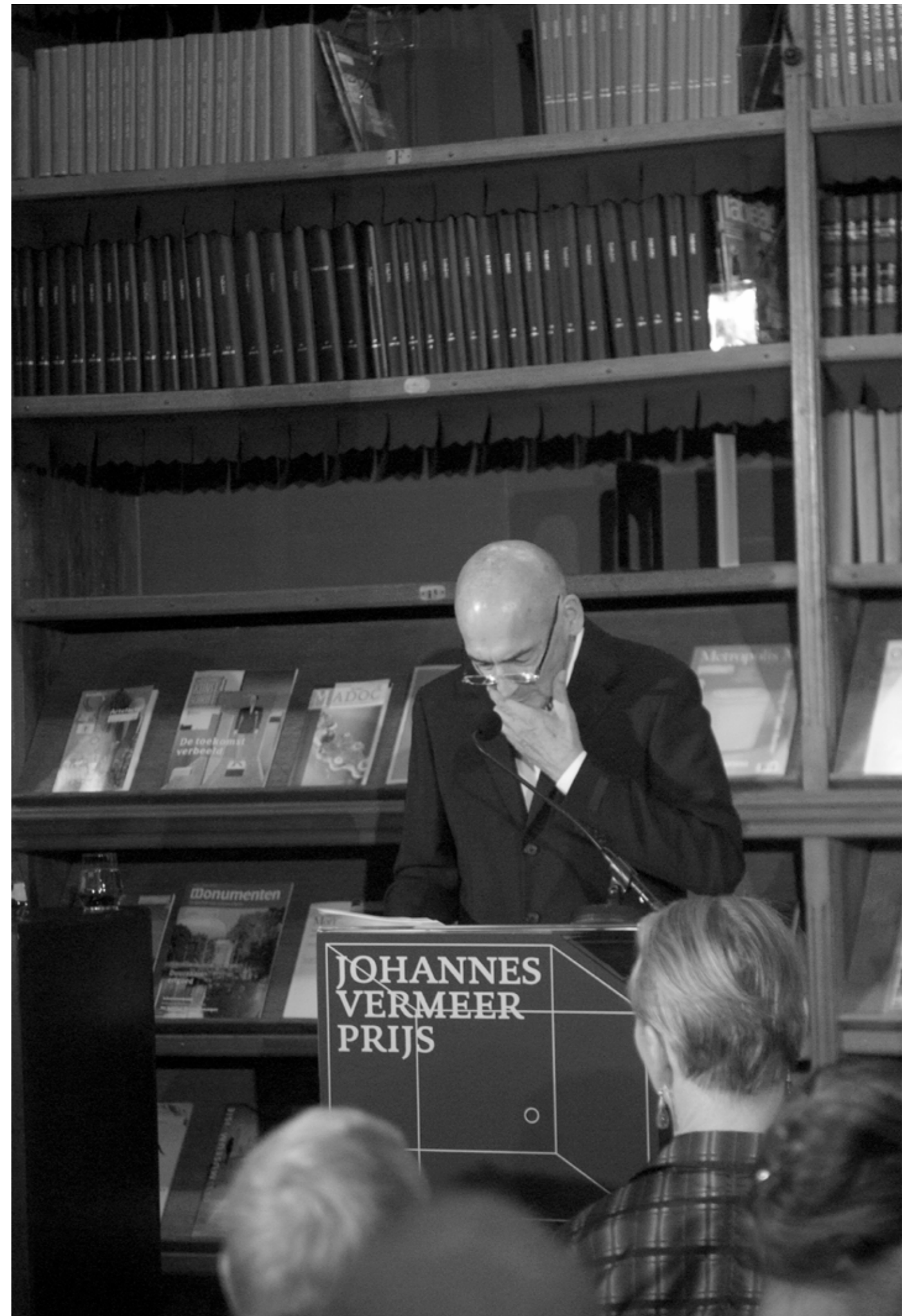
LEVEN IN DE STAD
ROTTERDAM OP WEG NAAR HET JAAR 2000

AA
ARCHITECTURE & ALIQUOT 100

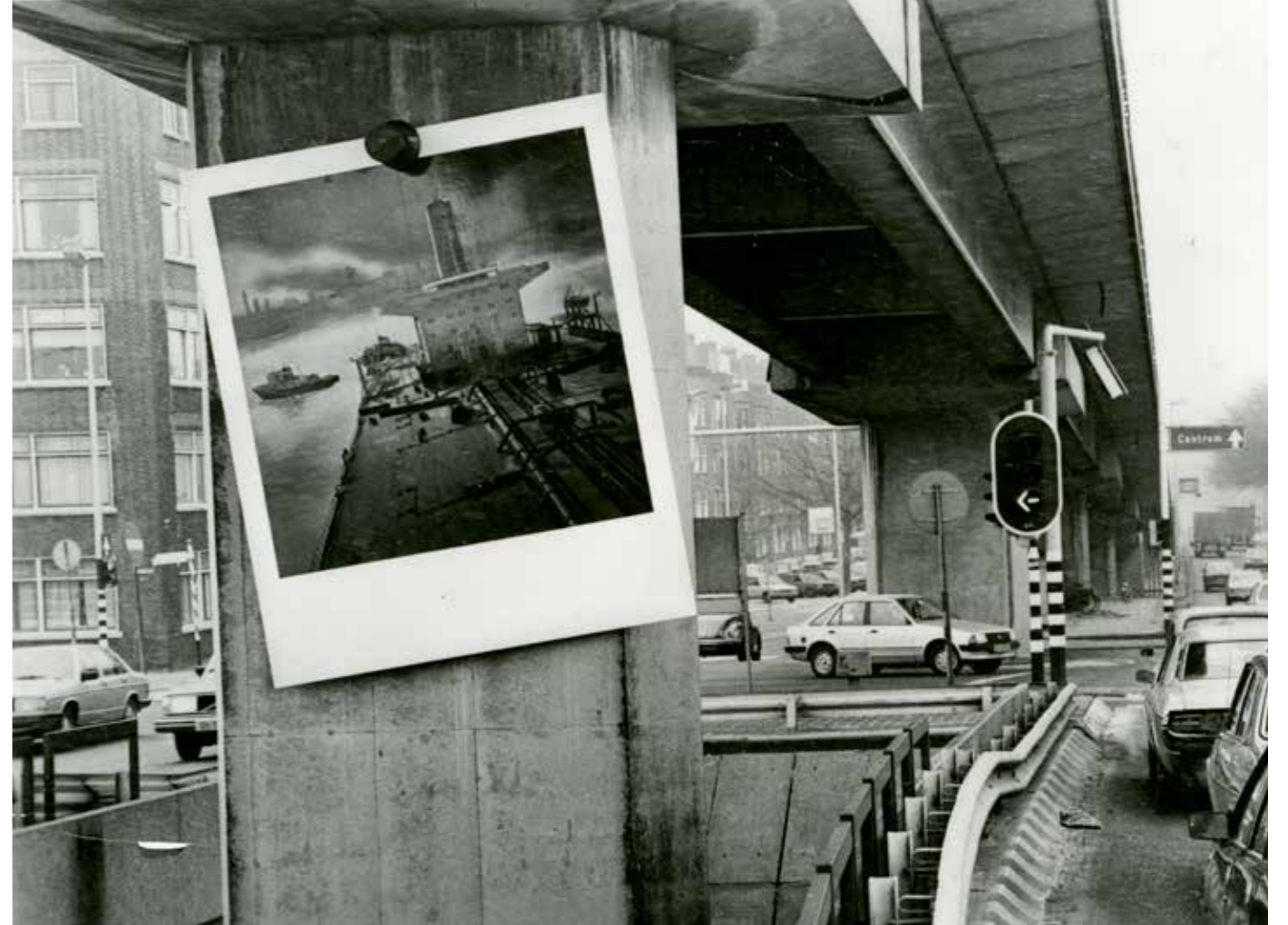
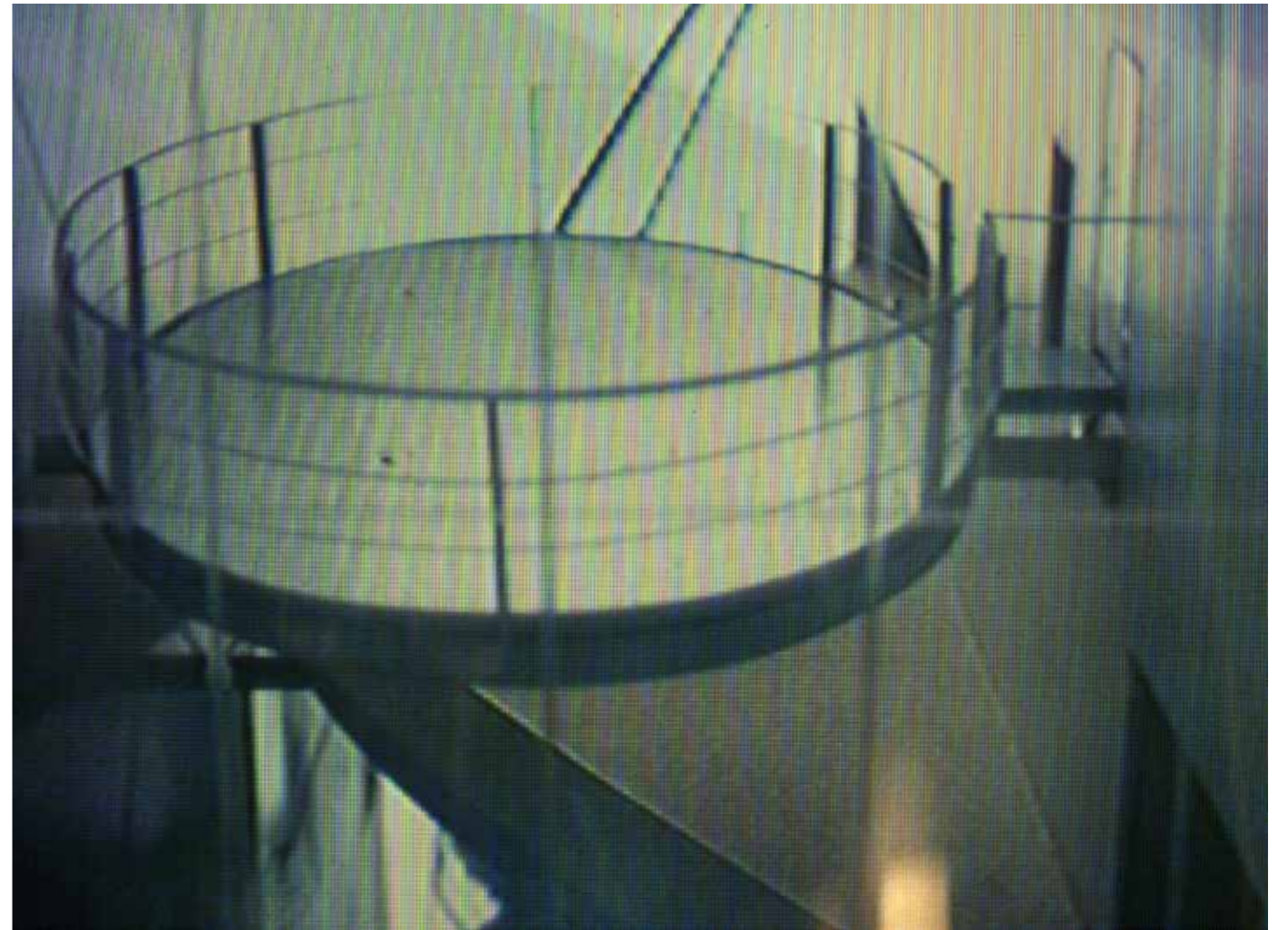

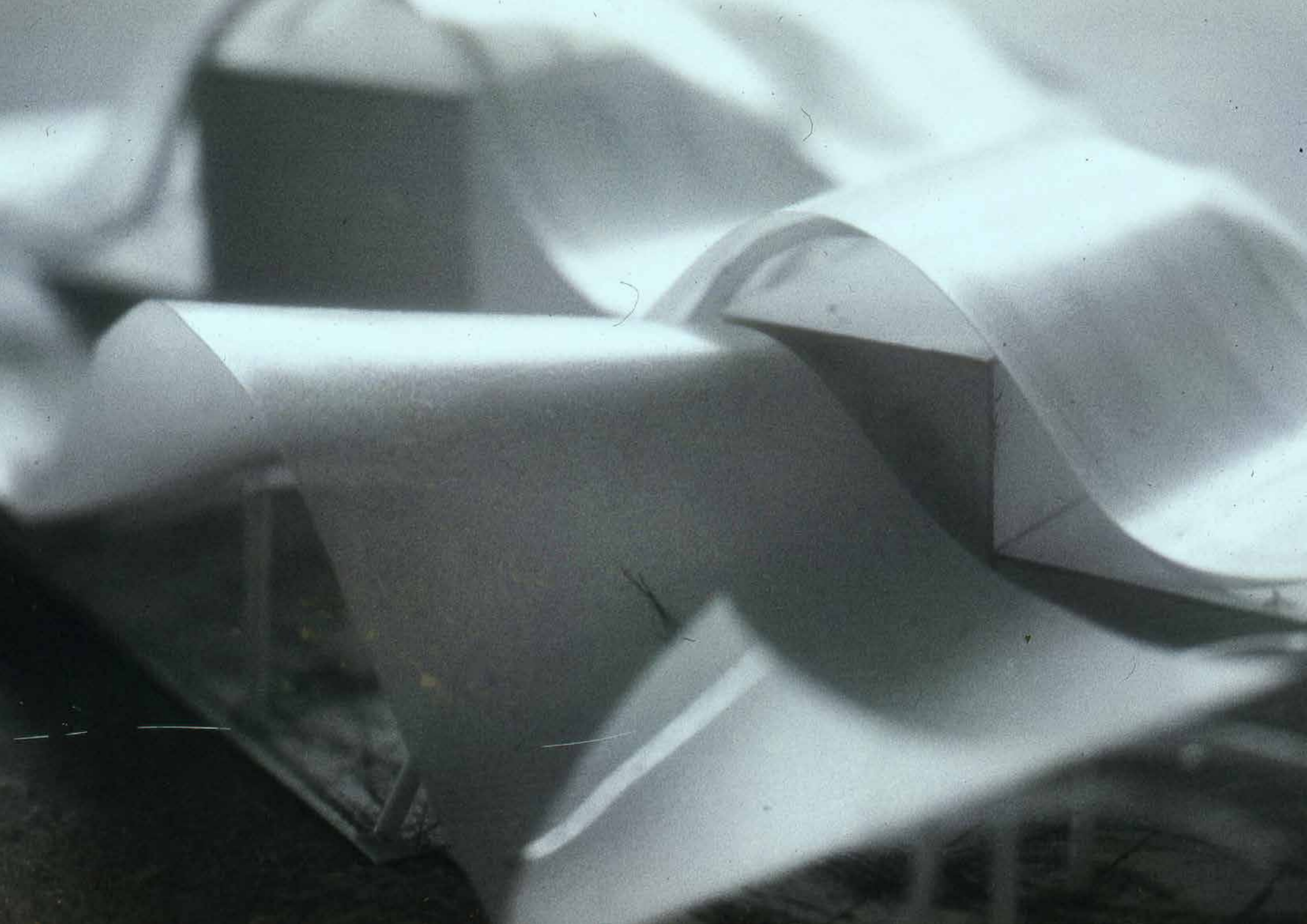
OMA
ACSTEALDRANTIVNGRSNOETTLERDAM

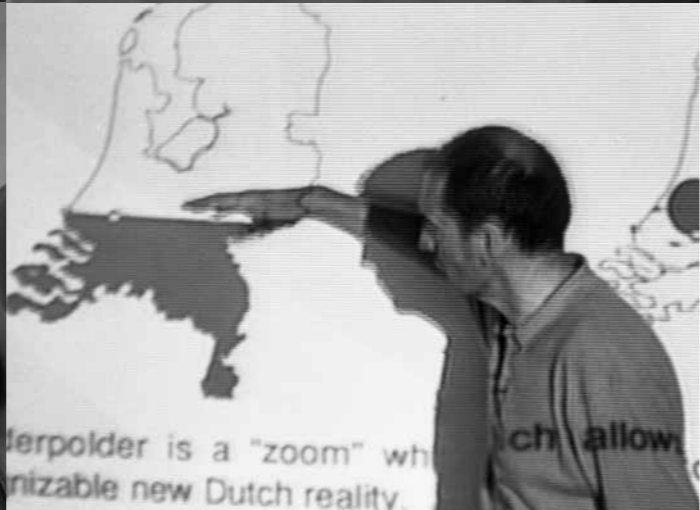

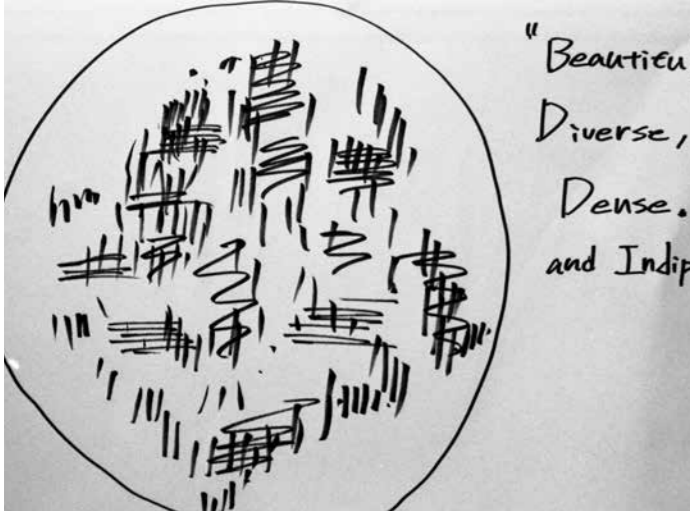
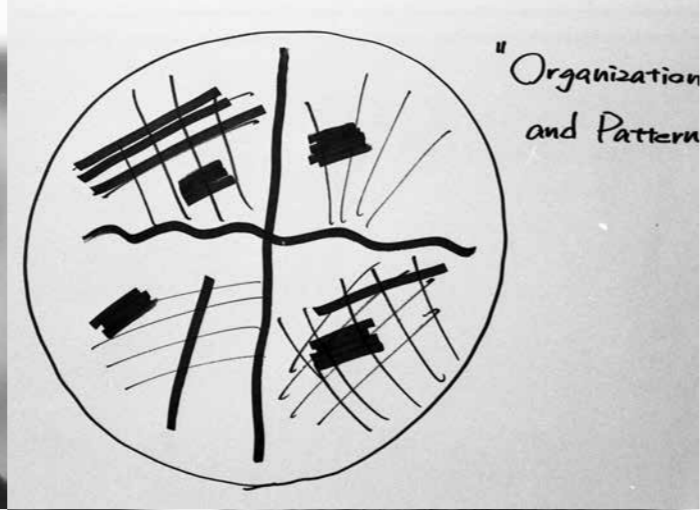
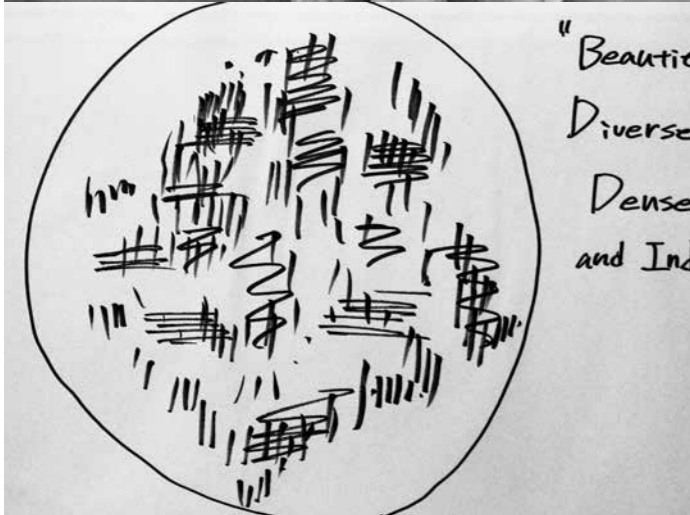
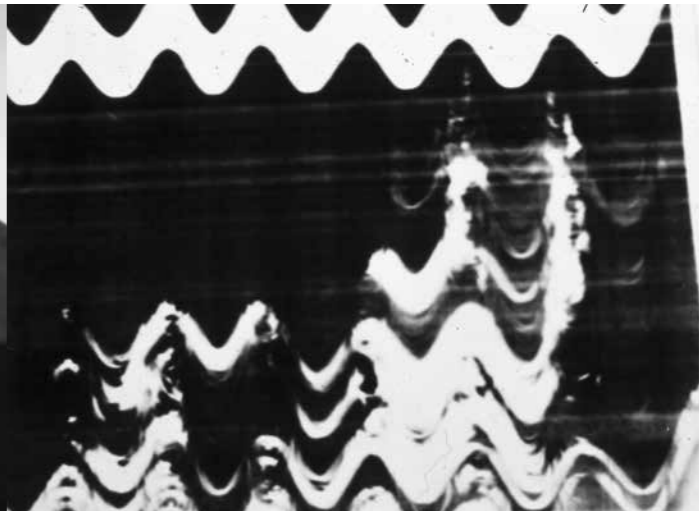
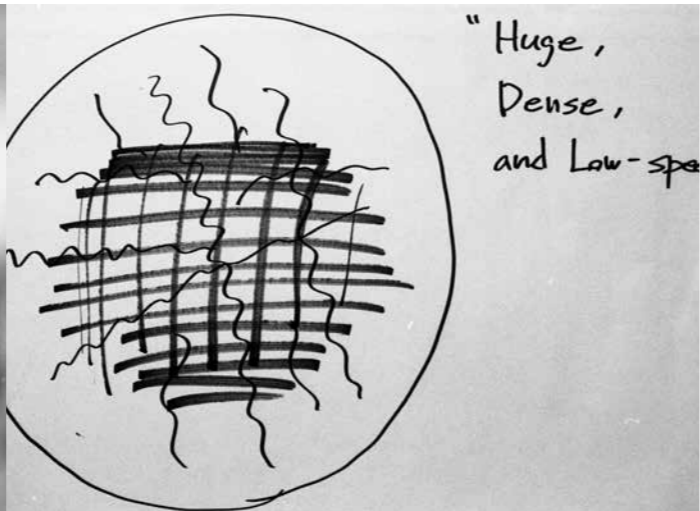

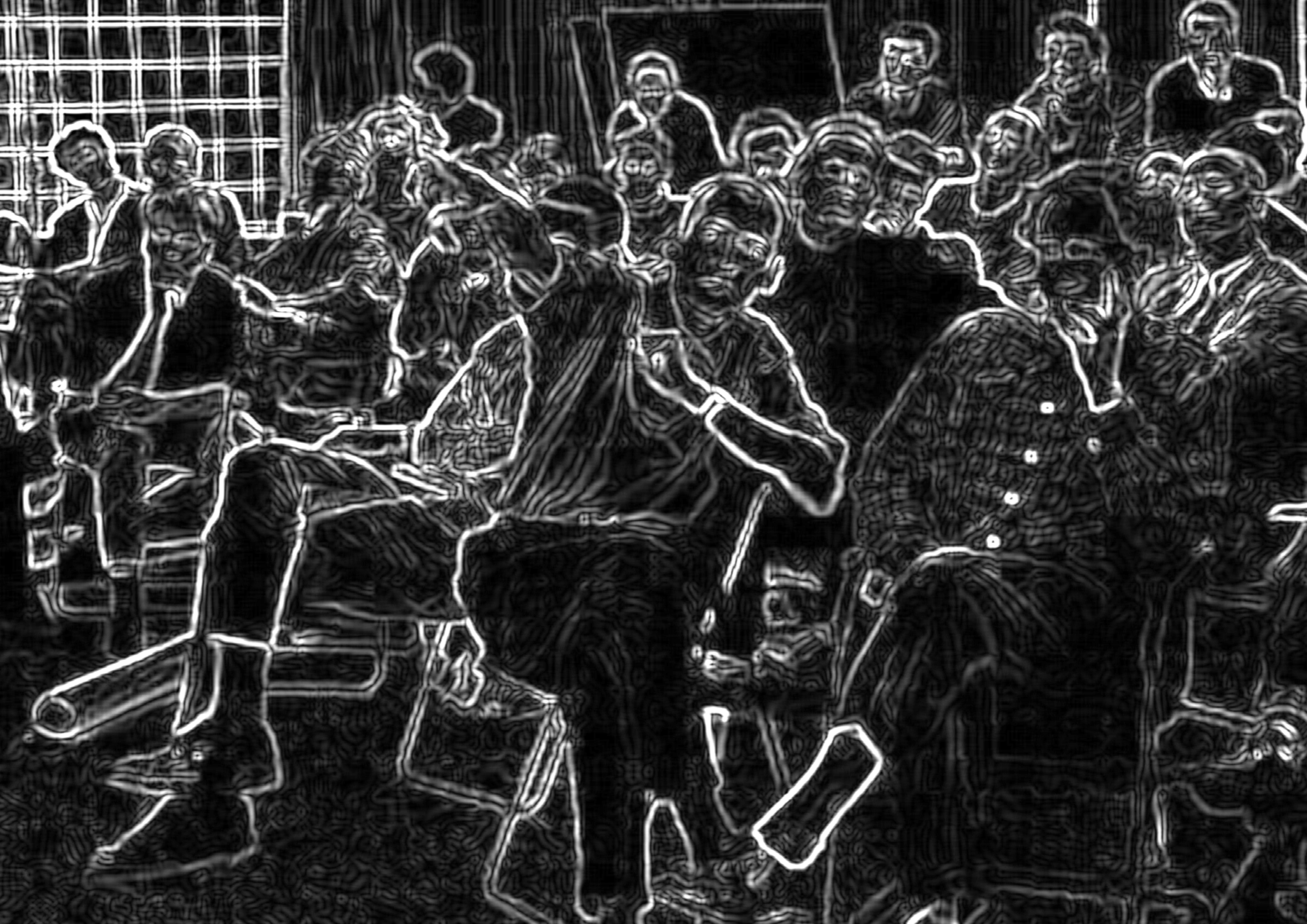

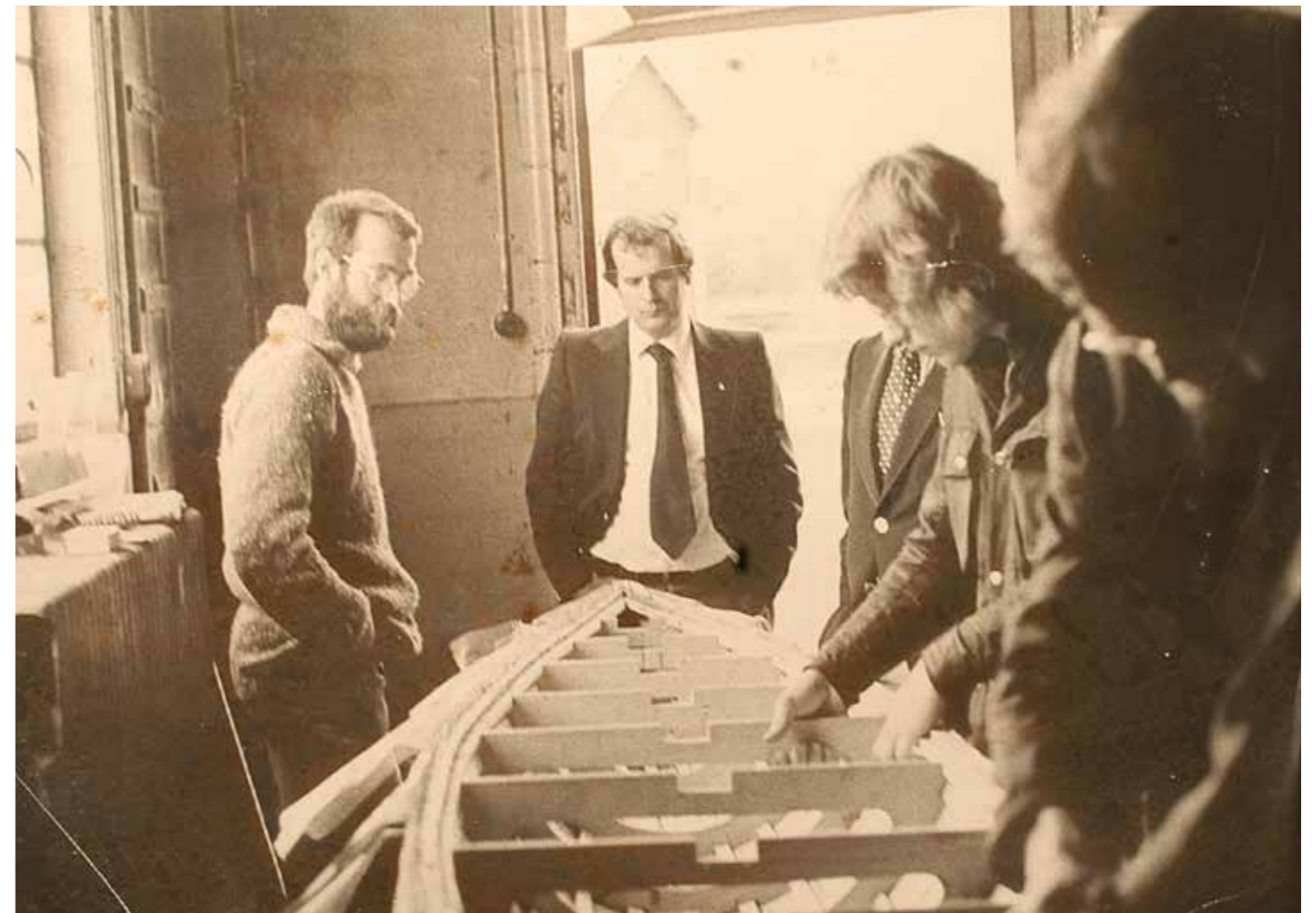

Zijn er nu echt 6 man voor nodig om
het vliegdekschip (60 kg) te tillen?

De zachtzinnige uitvaart van de gloednieuwe betonnen kano's.

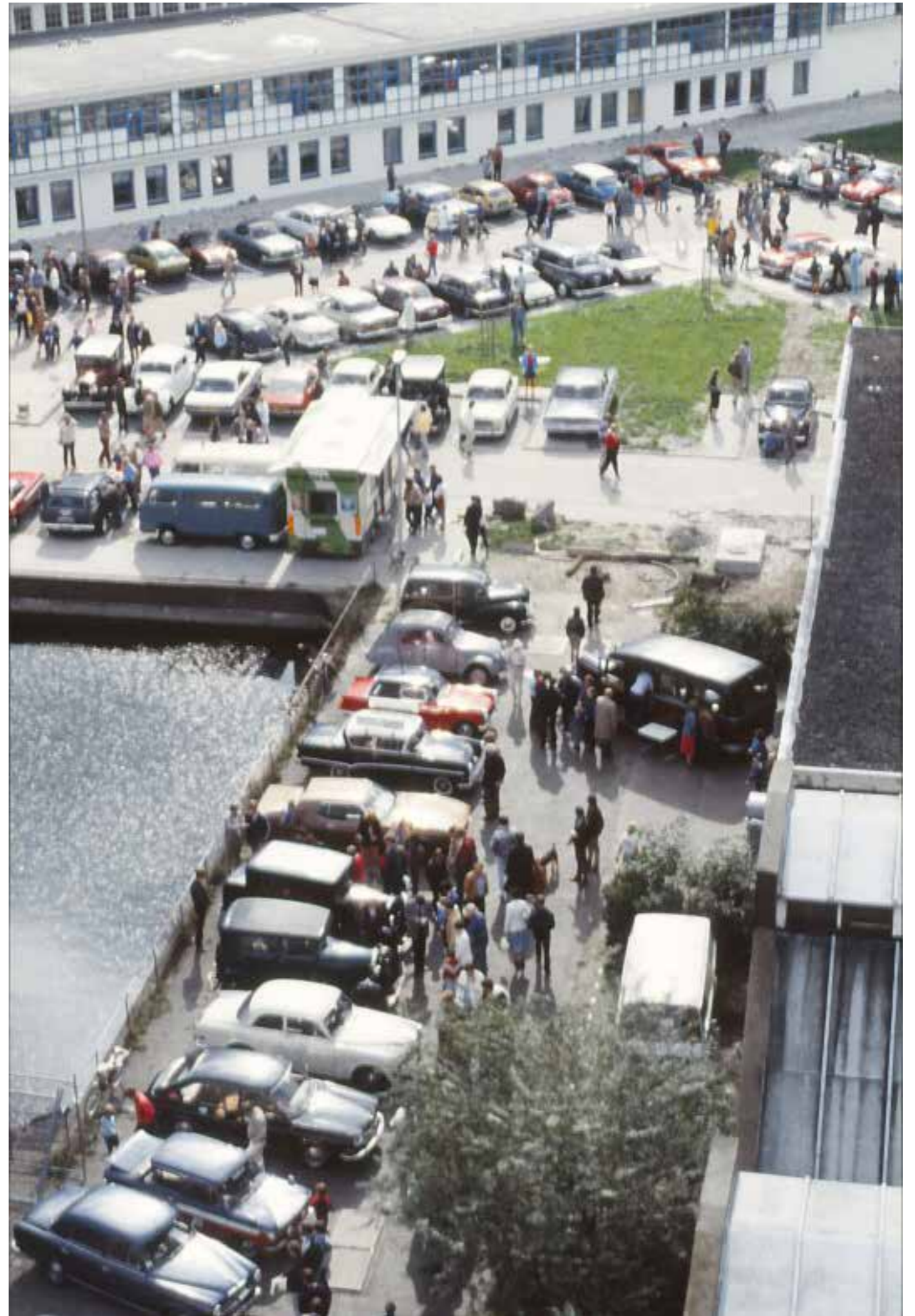

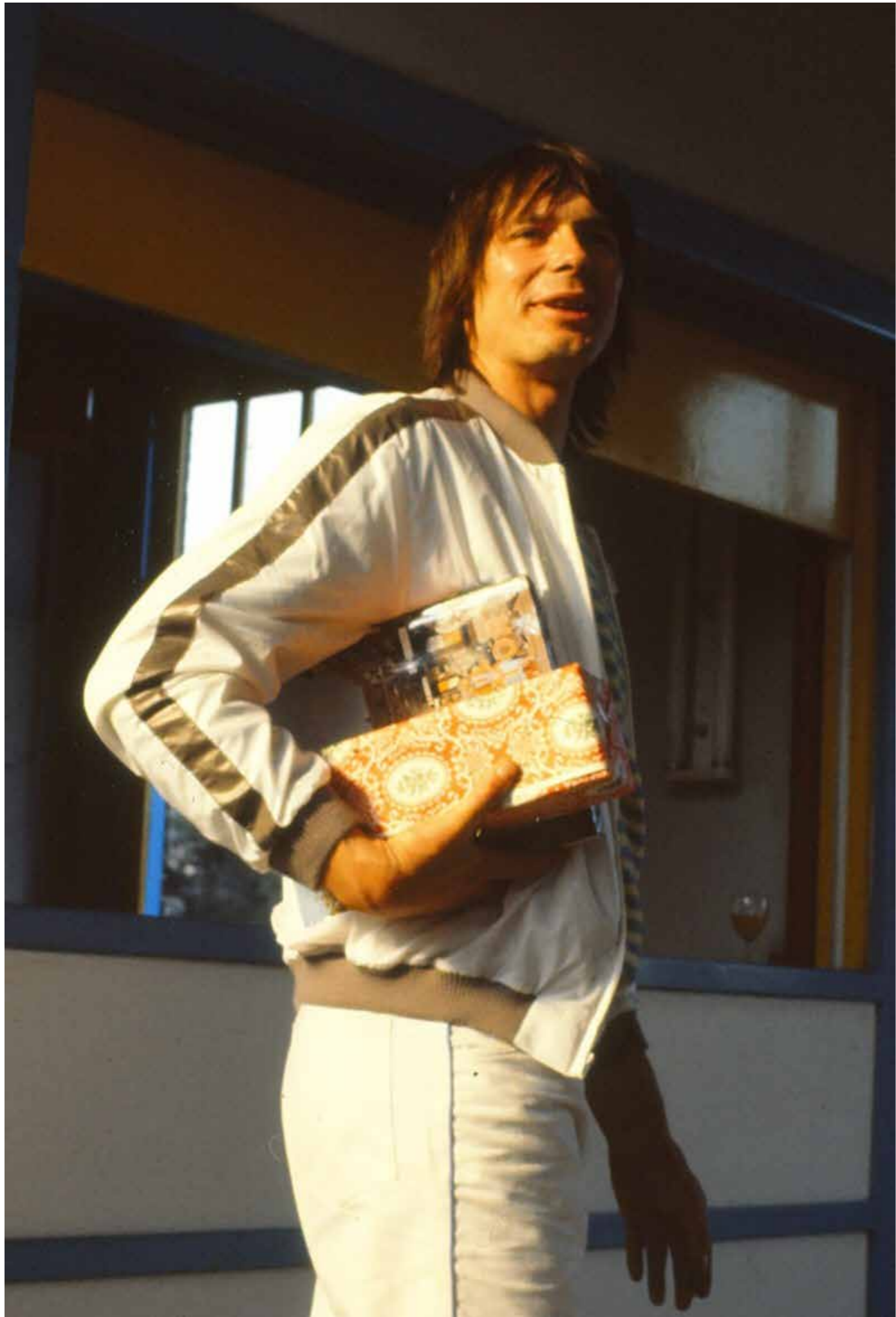

TOM TOM
Cabe
 UTOPIA ROTTERDAM
 MA 1/m VR vanaf 21.00 uur
 010 330107

IMPROVISATIEORKEST
A7
 [List of names and details]

GROEN LINKS
ZES LIJST

STUDIAU GENERALE
 DISK-11 NIET PLATEN BANDEN EN DISCS OVER DE VORIGE MIDAG OVERLEDEN PAREST COMPOSIST EN Bandleider
DUKE ELLINGTON
 „IN MEMORIAM“
 DOOR: ARI VAN BREDDA IN A.S.T. STATIONNEE BEESTENTMARKT 2 TE DELFT OP DONDERDAG 20 JUNI 1974 4.30 UUR 22.00 UUR

Symposium
veiligheid
 11 en 12 oktober
 aula TH Delft

woensdag 8 december van 10.30 tot 13.00 uur in amicalia woensdag 15, den haag
conferentie basisvoorzieningen
 PROGRAMMA
 een ambtenaar van CSM Gerard Bussink
 W van Soemen
 Bert Boer
 Voor een wettelijke basis van het welzijnswerk welzijnswerk geen gunst maar recht!

WORDT LID VAN DE
HENNIE VAN GILS
 FANCLUB
 Hennie van Gils van de wijkraad luistert vol aandacht.
 INLICHTINGEN: HANS OLDEWARRIS, TEL. 33.35.09

Vanaf 25 november 1980
bestemming rotterdam
 Haven, Handel, Scheepvaart
 Expozie in het stadhuis
haven kreten project
 haken weg!

GEEN atoom raketten
 niet in nederland niet in europa

dinsdag 16 februari 1993
herdenking februaristaking 1941
 Aanvang 19.30 uur
 Spreker: Edit Hallensleben
 Cultuurel programma met het Ritoren Ensemble
 Laurenskerk Rotterdam

SLAAR
 MUZIEKTRAJEKI
 plaats: Sluftern Waas datum: 24. 4. 93. 20.00 uur vertrektijd: 19.00 uur toegang: gratis

informatieavond gezondheidszorg
 8 augustus 1974 20.00 uur in het trefcentrum phoenix/straat
 inleiders:
 Div. v. Geffen van de Algemene Bond Van Ambtenaren
 Martie Carisius van het Landelijk Actie Komitee Gezondheidszorg
 Mayla Kronenburg Wijkverpleegkundige
STOP HENDRIK S!
 werkgroep delftse ziekenhuizen

kriterion heeft goed werk!

wederopbouw project delft vietnam
 1 november: pop in de eland
 2 november: films op straat
 3 november: kunst op de markt

film voor vietnam bouwen voor vietnam wetenschap & techniek voor
VIETNAM
 KOM NAAR DE AULA MEVR. MINH (VRR) EN JANE FONDA KOMEN
 vrijdag 17 januari aanvang 12.30 uur
 zaai b. doorlopend programma tot 16.00 uur

BETER ONDERWIJS!
 NIEUWE STUDIE-OPZET INGRUPEND WIJZIGEN
Harde eisen van student
 Vierjarige studieduur ontworpen universiteit
VOOR INTREKKING WET POSTHUMUS !!
 20 maart: aula, 20 uur meeting
 22 maart: utrecht: manifestatie
 anti posthumus comité aag affiche

TON LAUWAARS
 MAKELAARDIJ
 010 112750

Rotterdamers tegen Atoomraketten

KULTURELE MANIFESTATIE
 met belangeloze medewerking van tal van
 Rotterdamse Dichters, Muzikanten, Tineulgroepen,
 Conferenciers, Poppenkastspelers, Kinderprogramma,
 Vredesmarkt en de opsektakulaire afvaart van de

CRUISE TEGEN CRUISE

**zaterdag
 15 augustus 1981
 11.00 - 17.00 uur
 Lauvehaven bij
 Zadkine Monument
 Gratis Toegang**

Steun het volk van El Salvador

Stop USA interventie

**demonstratie
 13.00 Schouwburgplein
 manifestatie
 15.00 Laurenskerk
 Rotterdam
 zaterdag 4 april 1981**

Feest

DE WAARHEID

In Rotterdam-Zuid

in Sarto Afrikaanderpl. zaterdag

31

Wonen & werken

oktober 's middags gratis 's avonds f 2,50

Karlow, Picasso, Utrich, Darboux, Buren, Sarkis, Broodthaers, Siemering, Beuys, Paik, Polke, Warhol, Hamilton, Goya, Hearfield, Daumer, Lurie, Linde, Guerrilla Art Group, Matta

VORSICHT KUNST!

"de uitvinder aan het woord"

vanavond 10.00 uur
 hal Hutopia rindam
 inlichtingen: 010-126031

POSTGIRO 3442600

NATIONALE VIETNAM AKTIE

voor HANOI THAI BINH THANH HOA VIEN HALAN
 stre scholen en een klimiek

KOLLEKTIEWEEK 31 en 8 november

1 MEI 1985

WERK VOOR ALLEN ATOOMRAKETTEN GELIJKWAARDIGHEID

WEL NIET WEL

5 UUR MANIFESTATIE STADHUISPLEIN

Disc
Disc
Disc

responsie 28 november

disc international students club

Laat je niet wegbezuinigen!

CPN 7

BETER WONEN - MEER WERK

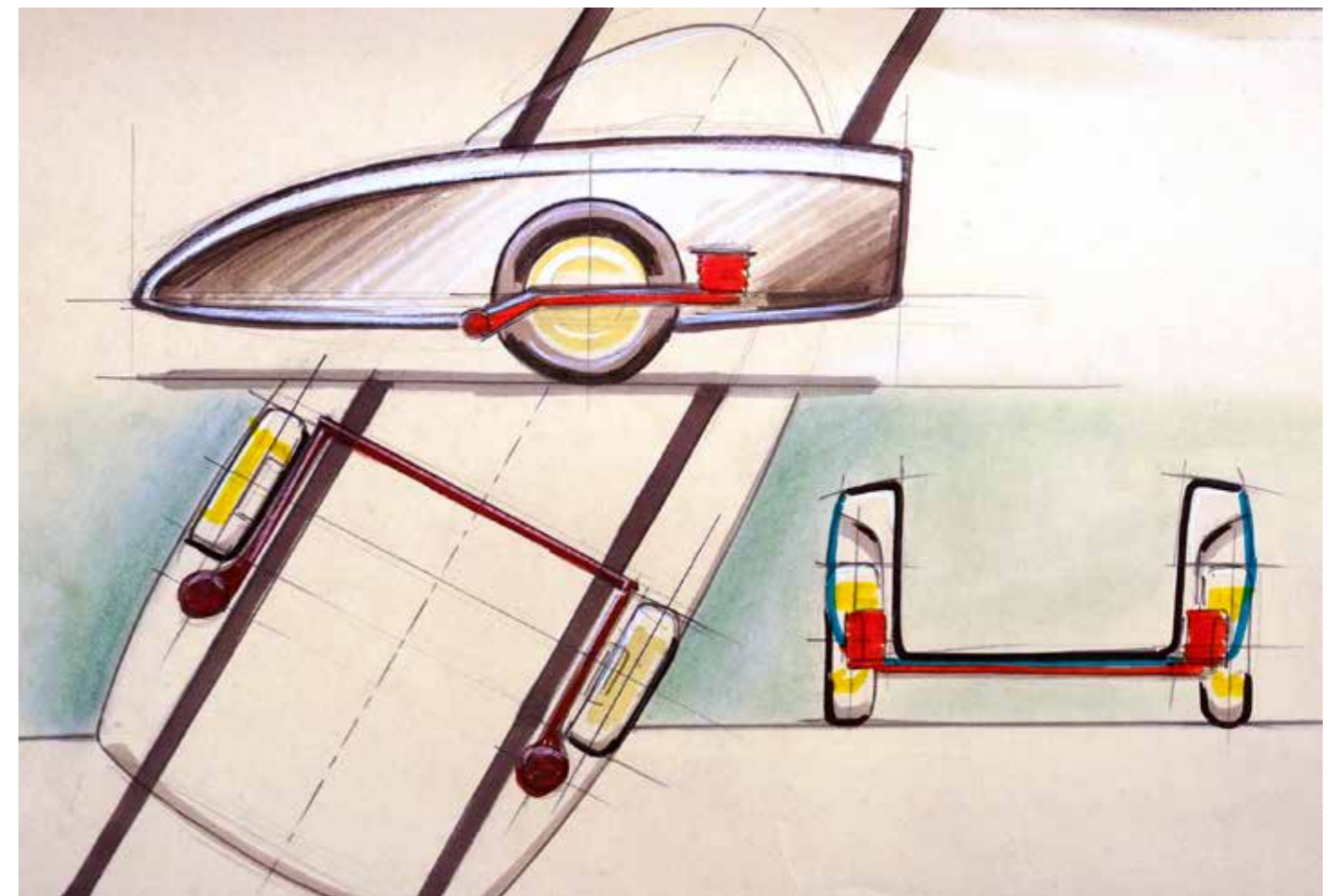
Cpn

SAMEN STERK!

WI 4

19 en 20 oktober

19 oktober

ART ATTACK

5 MEI

BLAAKSE BOS OUDE HAVEN WITTE HUIS

erken de vrr nu!

za. 19 april 14.00 uur delft | vanaf stationsplein

vietsam demonstratie

Steunt het werk: Giro 2689019

fig-1

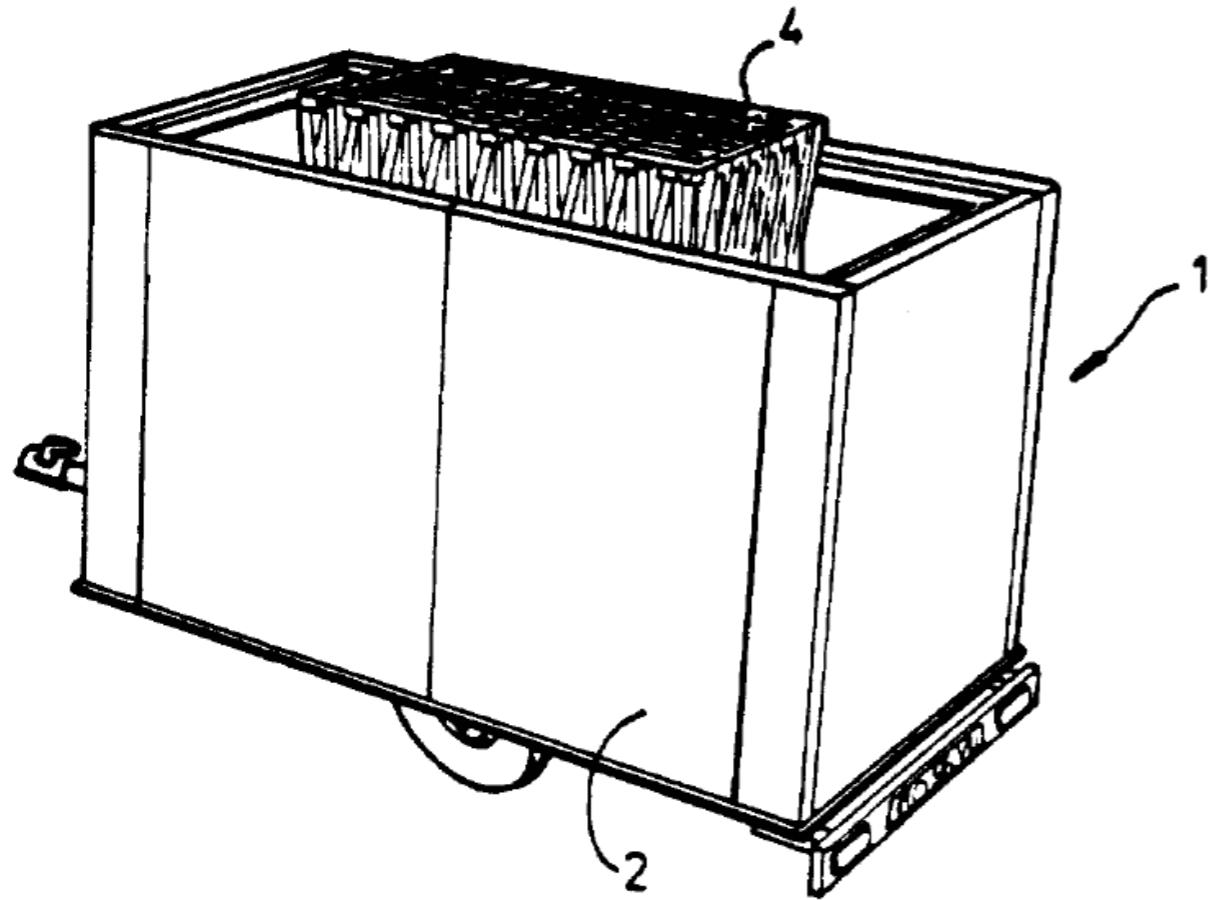
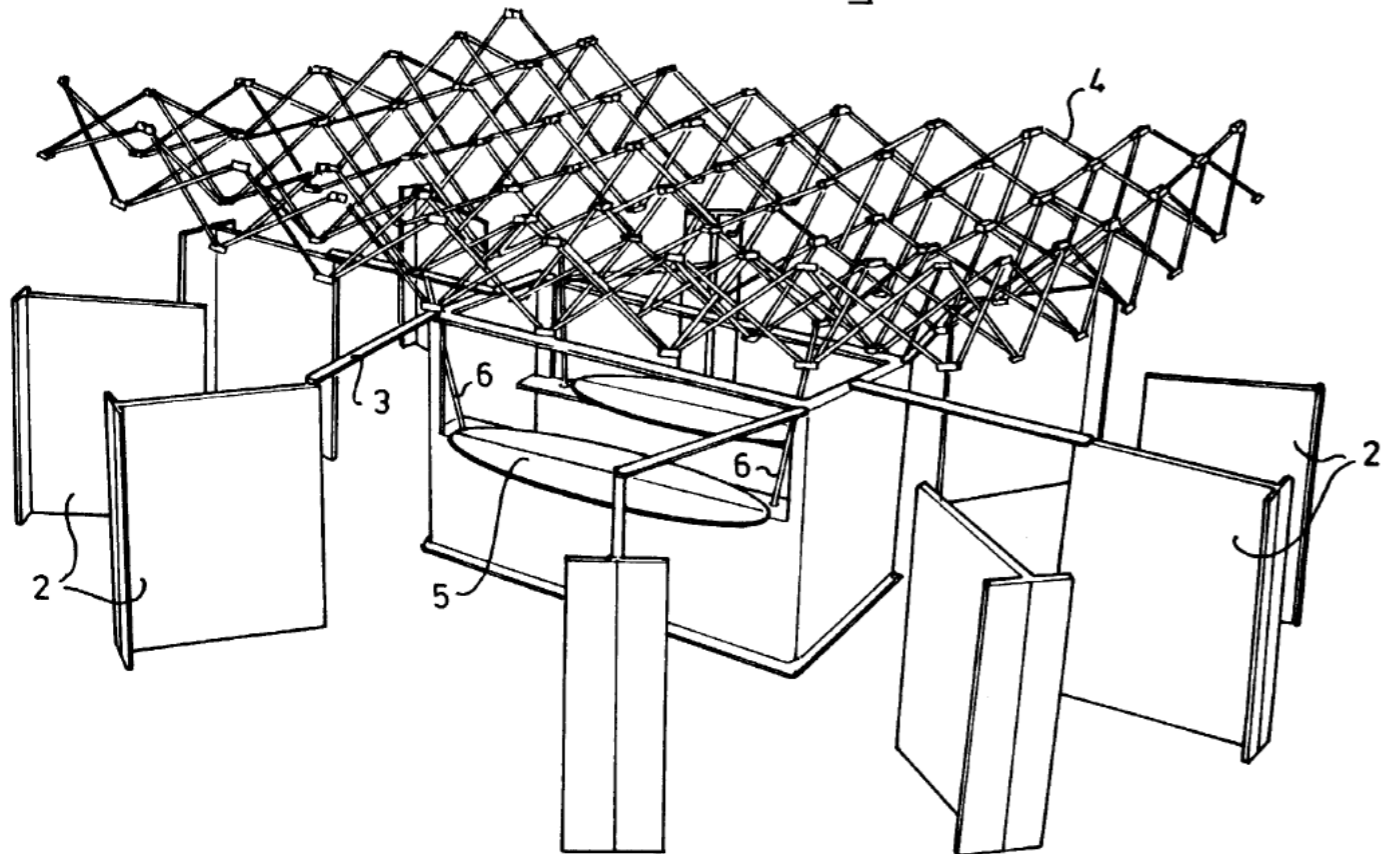

fig-3

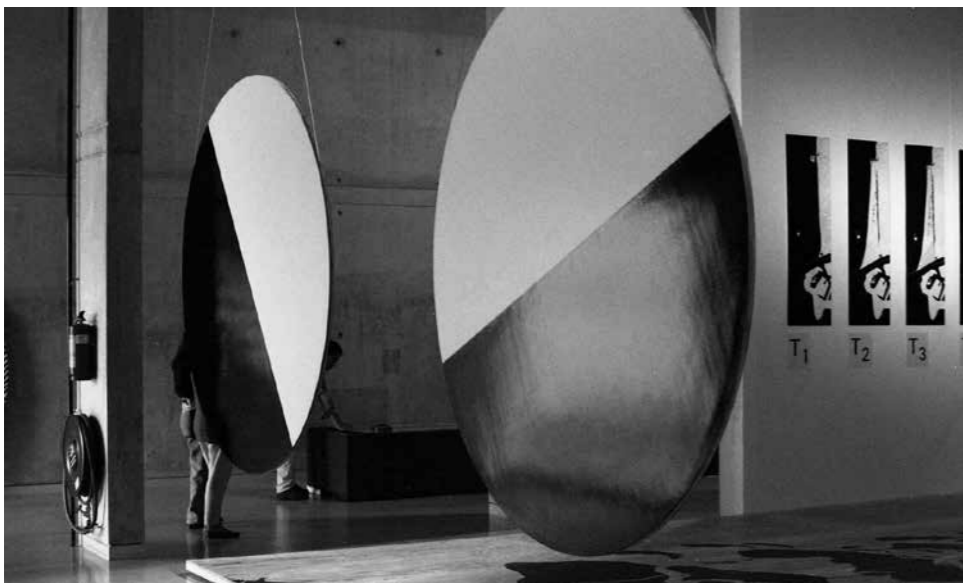
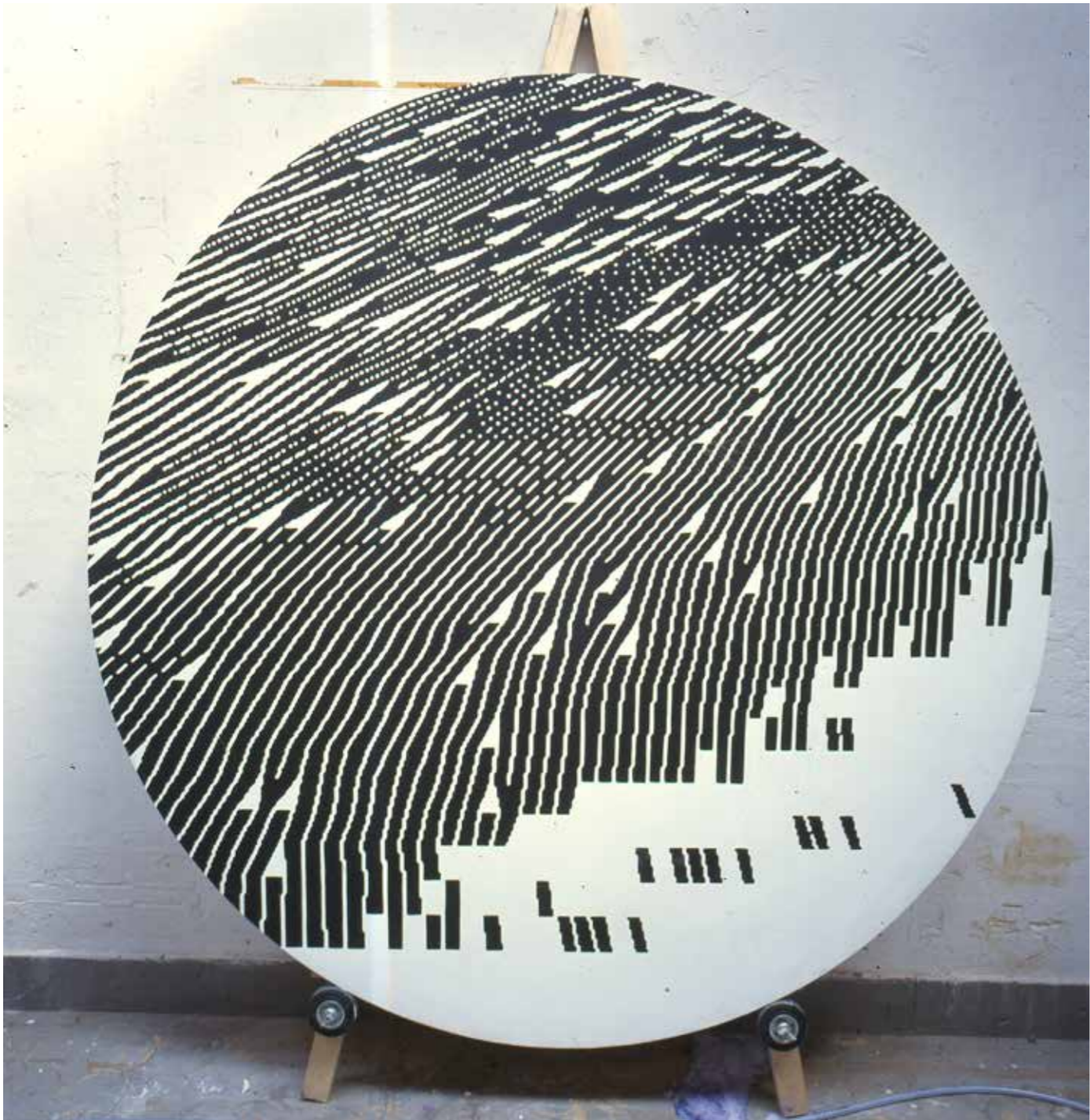

Depri-Depro

IK

INTEGRATIE
OF
ISOLEMENT

WERELDHAVEN

"We moeten af van knellende
banden en te veel regels"

ALS
IZON

"Zijn we niet allen
immigranten"

ROTTERDAM
SPEELBAL
OF
SPELBEPALER

NIET ALLEEN
GROOT EN DEE,
MAAR OOK SLIM
EN HOEDIG

ARM

"Voor het
eerst zullen
kinderen het
niet beter
krijgen dan
hun ouders"

ZO VADER
WERKeloos
ZO ZOON

"Echte onderneme... vraag

LEVEN ZONDER
VANGNET

"Veel beslissingen worden
elders genomen, in de
kantoren van een beperkt
aantal multinationals die
alleen een zakelijke binding

WROK
SPANGEN

PROFIJT
VOORA

Als ze maar lang genoeg blijft bestaan, bouwt zelfs een expliciet op de toekomst gerichte instelling een verleden en dus een geschiedenis op. En geen enkel verleden laat zich permanent negeren. En dus kijkt Utopia terug op de veertig jaar dat het bestaat. Drie prominente Utopianen wagen zich aan de utopie van de herinnering. Met andere woorden: ze gaan op zoek naar het DNA van Utopia.

tekst: Carl Stellweg

Whitte Piet

Hans Werlemann: Utopia? Geen egalitaire vrijstaat meer, maar nog best mooie losse blokken

Zie Hans Werlemann aan een van de ramen van zijn woning in de Watertoren zitten. Beetje uitbuiken, gewoon genieten van dat hartverheffende uitzicht op de dijk, het wijkhaventje en de Maas. Een uitzicht dat in Amsterdam tonnen waard zou zijn maar dat hem en andere Watertorenbewoners maar een schijntje kost. Knappe jongen die hem weg krijgt. Tegen alle goede smaak in dringt zich het sleetse gezegde op dat je een boom van zekere leeftijd niet meer moet verplanten. Zelfs al is het een Utopiaan, ofwel: een *risk-taker*.

En toch had Hans andere woonruimte in het vizier. Wel nog in de Watertoren, maar een paar verdiepingen hoger. Op de zogeheten lekzolder, onder het 'vat', hadden hij en Chiel van der Stelt zich een Utopiaans bejaardenhuis voorgesteld. 'Je kunt daar makkelijk zes woninkjes kwijt,' mijmert Hans nog na. 'En dan in het vat expositietjes houden. En zo hadden we meteen ruimte gemaakt voor een volgende generatie. Want als je oud bent, moet je oprotten. Ja, toch? Pleur op!'

Maar helaas. *Jesus.net* was ze goddomme voor. Op 24 maart betrok die club het bovenste deel van de Watertoren. Andries Knevel verrichte de opening, ook dat nog. Even niet opgelet dus. 'Kwaad, man,' zegt Hans. 'Want die krijgen we nooit meer weg, ze hebben er tonnen in geïnvesteerd.'

Het moge duidelijk zijn: *Jesus.net* heeft de wedloop naar de hemel in de Watertoren voorlopig gewonnen. En dus blijft Hans zitten waar hij zit, in de woning die hij vele jaren geleden betrok, toen hij met andere *risk-takers*, en met goedkeuring van een toen nog leuk en vooruitstrevend gemeentebestuur, bezit nam van een uniek complex, om er iets te beginnen dat volgens Werlemann 'nergens anders had gekund dan hier, op deze plek, en in deze stad'.

Het DNA van Utopia. Hans heeft erover nagedacht. Utopia kan dan wel utopisch zijn in de ogen van anderen, maar in de ogen van de Utopianen zelf was er in den beginne de bereidheid risico's te nemen, platgetreden paden te verlaten, over de grenzen van het eigen vakgebied te kijken, en geloof in elkaar te hebben. Dit alles gekoppeld aan de locatie. Gedurfd dus, maar nou niet direct illusoir. 'De locatie komt eigenlijk op de eerste plaats, dan pas komen de mensen. Het Utopia-DNA is ingewikkeld: het is een droom die handen en voeten kreeg binnen de begrenzingen van het unieke gebied waar we terecht kwamen. Een gebied zonder voorzieningen, waar we jarenlang hebben gekampeerd, als beesten hebben geleefd tussen andere beesten, konijnen en hazen en noem maar op, in onze blote reet rondliepen, maar waar we ook de wind meteen mee hadden. Wat zeg ik, we hadden een storm mee.'

De Kralingse kak zag ze als poep op de stoep, maar binnen het Rotterdamse gemeentebestuur vonden ze belangrijke bondgenoten. De naam van Jan Riezenkamp, wethouder van Cultuur en Havenzaken, valt. Riezenkamp had lak aan het 'Kralings gemurmel', gaf ze simpelweg de sleutel van het complex, aanvankelijk zonder contract, met de eenvoudige mededeling *jullie kunnen er wel een tijdje blijven*.

'Mijn slogan is altijd geweest: wat geeft het als het een fiasco wordt, als het maar een interessant fiasco wordt', zo citeert Patricia van Ulzen de wethouder in haar boek 'Imagine a metropolis, Rotterdam's creative class'. Riezenkamp was dus, wat Utopia betrof, precies de juiste man op de juiste plaats, want een naar utopisme neigend bestuurder. Kom daar nu eens om!

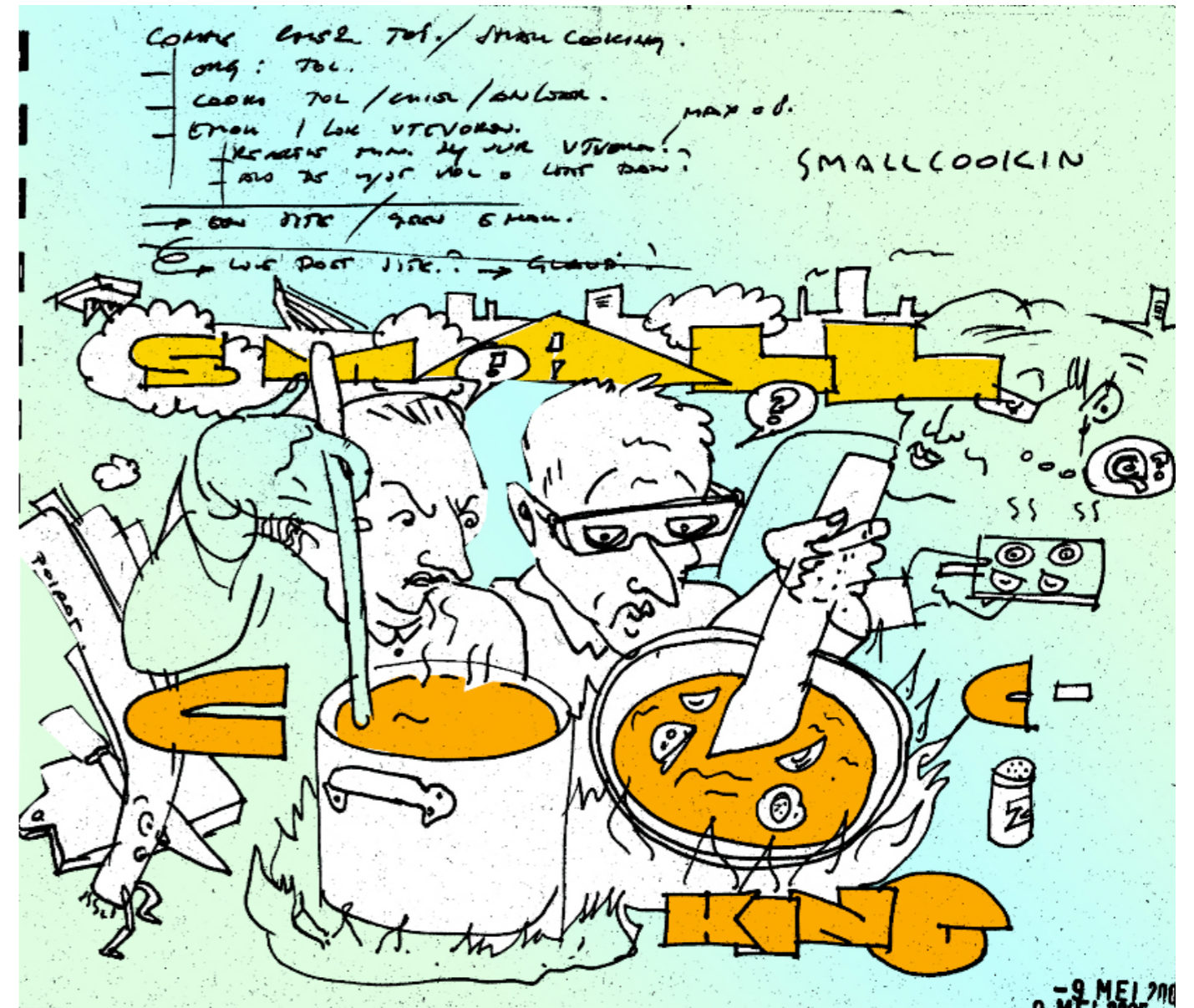
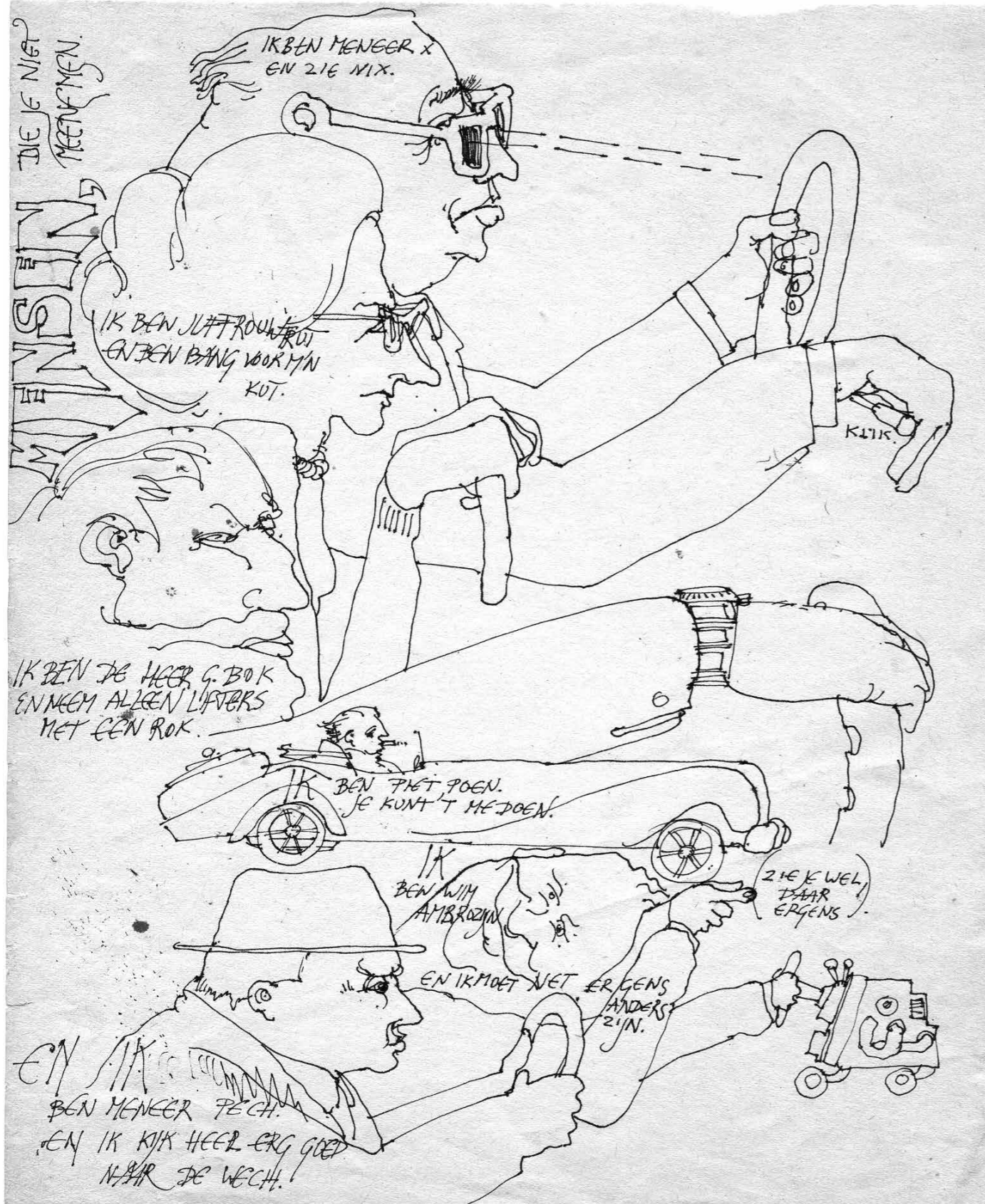
Ook Henk Molenaar, directeur van het Havenbedrijf, mag niet onvermeld blijven. 'Hij zat ermee in zijn maag dat de stad steeds verder verwijderd raakte van de haven, vanwege ECT en de Maasvlakte,' zegt Werlemann. 'En dus stond hij welwillend tegenover de vestiging aan de Maasoever van mensen die het wel was toevertrouwd dingen te verzinnen om de haven weer bij de stad te betrekken.'

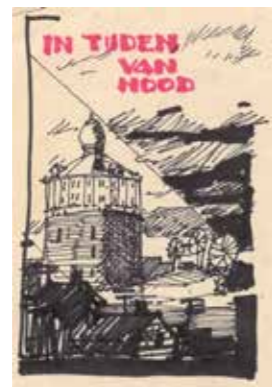
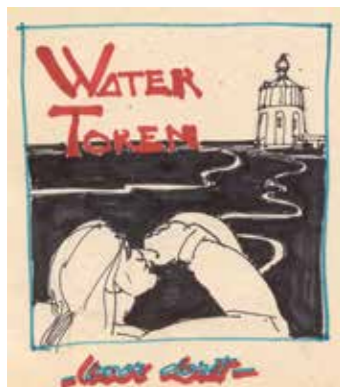
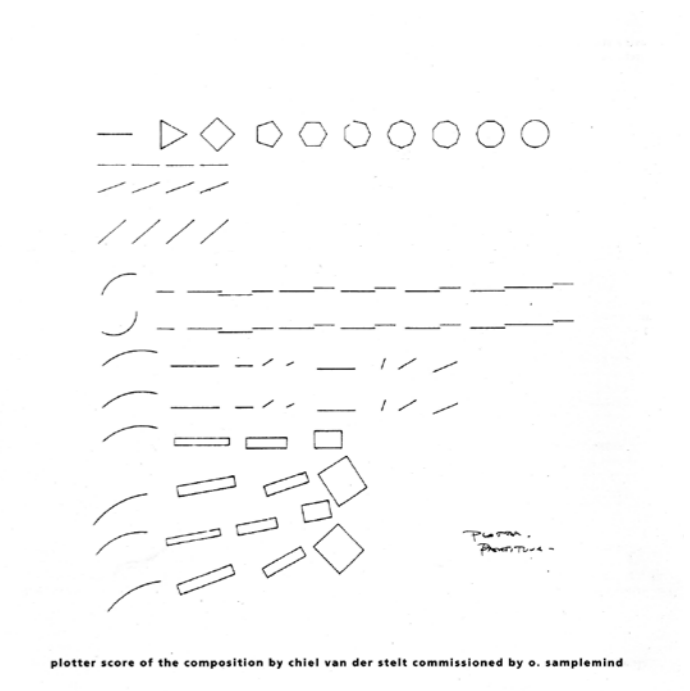
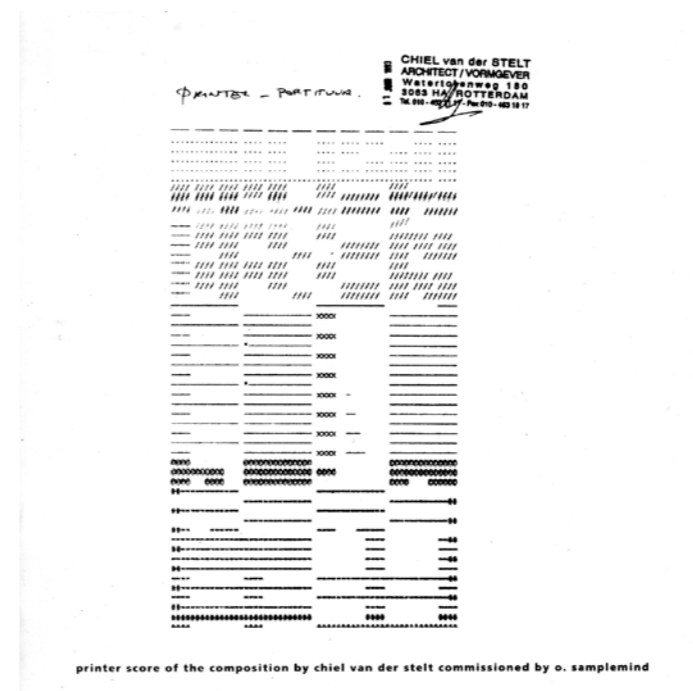
Via Riezenkamp en Molenaar gingen de sluizen voor Utopia open, kwamen ze in contact met gelijkgezinden, zoals Hard Werken - het samenwerkingsverband van grafici - en de visionair Rem Koolhaas, met wie Hans Werlemann als architectuurfotograaf vele jaren heeft samengewerkt en voor wie hij nog steeds geregeld wat doet.

Zijn utopie en realiteit ook wel eens in botsing gekomen? Jawel. 'Het egalitaire karakter is voor een groot deel verdwenen,' zegt Hans. 'Naarmate iedereen meer zijn eigen weg ging, was het niet vol te houden dat iedereen een gelijk deel van de kosten betaalde. Sommige mensen gebruiken nu eenmaal veel meer ruimte en meer stroom dan anderen. Niets aan te doen, blijft jammer. En dan had je natuurlijk de digitale revolutie, waardoor iedereen achter zijn computer verdween en de werkplaatsen leeg kwamen te staan. Ik heb mijn eigen doka moeten afbreken. Ook is het niet meer zo dat iedereen op het complex woont. De egalitaire vrijstaat heeft al met al plaatsgemaakt voor een structuur van losse blokken. Maar daar kun je wel weer een leuke vorm van maken. Ach, het DNA van Utopia: het punt is dat we gek genoeg zijn geweest om het te doen. En dat we het, al ruziemakend, het conflictmodel nadrukkelijk eerbiedigend, met elkaar hebben uitgehouden. Daar ben ik stiekem trots op.'

tekst: Carl Stellweg

Chiel van der Stelt - Composition For Plotter & Printer
comp. by Chiel van der Stelt commissioned and recorded by samplemind

Dit audio bestand is te beluisteren op:
http://www.utopia-rotterdam.nl/?page_id=1131

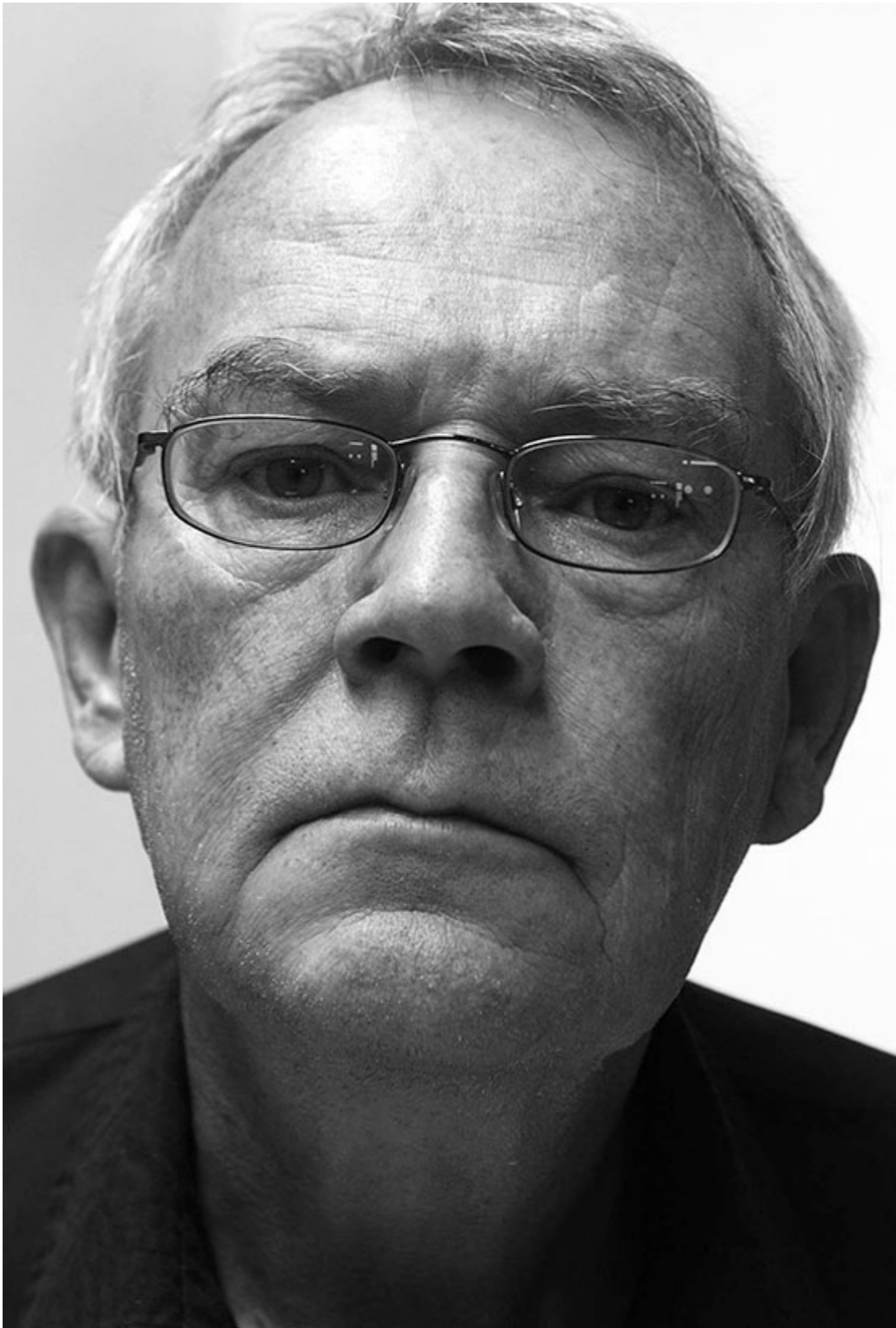

verse patat

Chiel van der Stelt: Utopia en het 'Golden American-gevoel'

Sommige mensen zit het utopisme kennelijk in de genen. De overgrootvader van Chiel van der Stelt maakte deel uit van *Walden*, de utopische, op socialistische leest geschoeide gemeenschap die schrijver/arts/psychiater Frederik van Eeden in 1898 bij Bussum stichtte. Een familiewapenfeit dat Chiel met enige trots vermeldt.

Hij zal er nog trotser op zijn dat 'zijn' Utopia, waarvan hij secretaris is en "zo'n beetje de partij-ideoloog", het veel langer heeft uitgehouden dan Van Eedens experiment, dat in 1907 sneuvelde. *How come?* Mogelijk antwoord: omdat in het huidige Utopia het utopisme vanaf het begin versneden is geweest met Rotterdamse daadkracht en no-nonsense.

'Wat ik eigenlijk wel opvallend vind, is dat we een coöperatieve vereniging zijn,' zegt Chiel. 'Toen we onze juridisch adviseur voorstelden die op te richten, barstte hij in lachen uit. Uit de tijd! Boeren met een melkfabriekje, die hadden een coöperatie. Maar ja, een vereniging was geen optie, want dan ga je in de richting van het ideële, en we wilden gewoon winst maken. En een maatschap is meer iets voor tandartsen. Een coöperatieve vereniging was dus een logische keuze, hoe ongebruikelijk ook. En dan is het toch wel opmerkelijk dat we het in deze vorm veertig jaar hebben uitgehouden. Tegenwoordig schijnen coöperaties vaker voor te komen, dus misschien waren we onze tijd vooruit.'

Dat is dus al een beetje dwarse no-nonsense, maar misschien moeten we nog wat dieper graven om het DNA van Utopia in al zijn glans op te delven. Bij Chiel zijn we aan het juiste adres, want Ir. Van der Stelt heeft voor utopisme doorgeleerd. Toen hij bouwkunde studeerde in Delft, ging zijn scriptie over utopisme in de architectuur, en dat bleek een machtig interessant onderwerp. 'De architectuur van de Nazi's was zeer utopisch,' zegt hij. 'Natuurlijk, het deugde niet, omdat hun ideaalbeeld in het verleden lag. Daar kleeft altijd een luchtje aan, want waarom het verleden idealiseren? Maar gek was het wel, heel absurd. Albert Speer en zo. Die bouwde vanuit het idee dat als zijn megalomane bouwsels gedoemd waren om over duizend jaar ruïnes te zijn, het wel prachtige ruïnes moesten zijn. Je hebt ook de technocratische utopie, het idee van de eeuwigdurende groei, niet bijster diepzinnig. Kortom, niet elke utopie is aansprekend of aanbevelenswaardig, wat mij betreft, je kunt er een rangorde in aanbrengen. Maar het utopisch denken dat ik eind jaren zeventig bespeurde, dat sprak mij wel aan. Provo was achter de rug, maar de punk was losgebarsten, en dat rauwe enthousiasme, daar voelde ik mij wel toe aangetrokken. Los daarvan had je eind jaren zeventig allerlei clubjes met een mentaliteit van: als je een idee hebt - meteen aan de slag. Of het ook echt lukte, dat zag je dan wel weer. Iedereen probeerde wat uit.'

Toen Utopia van start ging, was Chiel van de partij. De kiem lag immers in het Delftse tijdschrift Utopia 'voor amusement en techniek', waarvan hij de striptekenaar was. Dwingender redenen om mee te doen waren dat zijn studie in Delft - waar een bevlogen sfeer onder studenten heerste - was afgelopen. Hij keerde terug naar Amsterdam, en daar beviel het hem niet: veel junks, maar verder weinig te beleven. Hij had een paar maanden als tekenaar gewerkt voor een ontwikkelaar en werd geconfronteerd met 'ontzettend slechte woningen en lelijke fabriekshallen'. Maar ja, hij had niets in te brengen. Tekenen, en mond houden.

En dus stortte hij zich in het Utopisch avontuur. In een feitelijk sombere tijd. Voor hem persoonlijk, maar ook politiek/maatschappelijk: Thatcher, Reagan, werkloosheid, no future. Gruwelarchitectuur van baksteen en beton. Tegen dat onbarmhartige decor veroordeelden Chiel en zijn lotgenoten zich aan het begin van hun carrière tot een bouwvallig terrein van één vierkante kilometer. Een vrijstaat, letterlijk, omdat er een hek omheen stond en alleen zij erin mochten. Maar ook een vrijstaat waar het hun aanvankelijk ontbrak aan de meest elementaire voorzieningen. Er was die strenge winternacht waarin Chiel 41 graden koorts had, met geen dokter in de verre omtrek. Hij overleefde het, heel Utopia overleefde het.

Wat zegt dat over het DNA van Utopia? Zit daar ook iets grimmigs in, iets strijdbars, iets van terugvechten als je met de rug tegen de muur staat?

Zeker, er is iets heel Rotterdams aan Utopia, ook al kwam men van elders. Bevlogen, maar ook praktisch. Doenerig. 'Geen zweverige, kraakpand-achtige toestanden,' zegt Chiel. 'Geen hippie-gedoe van de hele dag op een tapijt zitten ouchewoeren. We wilden een zakelijke onderneming zijn.' Architectonische luchtfietseriej was ook niet aan Chiel besteed. 'Ik wilde de productiemiddelen in eigen bezit hebben, het zelf kunnen maken. Ja, al met al waren we een typisch Rotterdamse beweging. Klopt. Grappig, want aanvankelijk leek het me niks, Rotterdam. Op cultureel gebied gebeurde er geen reet. Maar halverwege de jaren zeventig sloeg dat beeld om. Juist omdat hier zo veel lege plekken waren, was er misschien wat leuks te doen. Ook waren de mensen heel aardig, het was een beetje dorps, maar dat was juist OK. Geen gezeur. Als je vroeg: kan het morgen klaar zijn, dan was het morgen klaar. Kortom, het was hier eigenlijk geweldig. Ken je die oude reclame van Golden American nog? We kwamen hier in een enorme leegte, en die deed me denken aan de prairie uit die reclame. Die stroomt vol met cowboys en kudde, waarop, boven een heuveltop, de grote gouden letters GOLDEN AMERICAN verschijnen. Het Golden American-gevoel. Dat gevoel associeer ik een beetje met deze plek, met Utopia.'

tekst: Carl Stellweg

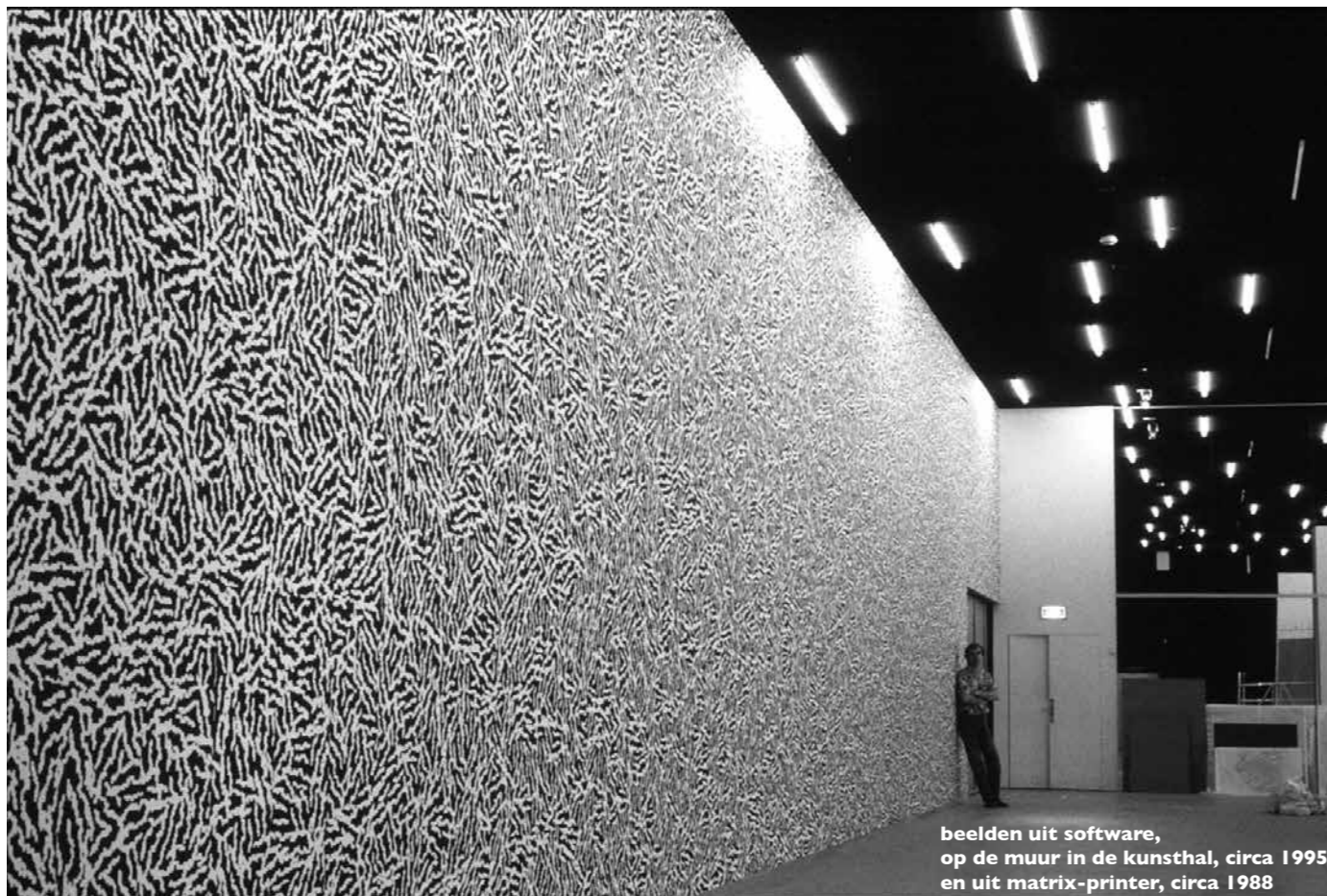

beelden uit software,
op de muur in de kunsthall, circa 1995
en uit matrix-printer, circa 1988

Patterns

Ik zeg het maar gewoon even zo: Patroonherkenning is een van de belangrijkste zaken voor mens en dier.

Maar dat terzijde.

Enfin:

Toen ik in 1986 mijn Sperry-computer kocht, was mijn eerste idee om hem automatisch tekeningen te laten maken. Na tien jaar handzeefdruk was ik wel toe aan meer hoofdwerk. En dan het heerlijk vooruitzicht dat mijn machine mooie dingen zou maken terwijl ik in de kroeg zat, of zelfs sliep!

Aldus ontstond mijn eerste pattern-generator, genaamd 'Tiger'.

Om de tekeningen 'op te wekken', maakte ik gebruik van de randomfunctie, die ervoor kan zorgen dat mijn programma niet aldoor dezelfde tekening produceert. Immers, de randomfunctie komt iedere keer dat je hem aanroept met een nieuw, (pseudo-) willekeurig getal dat je als basis kunt gebruiken voor een volgende tekening. Jawel, de tekening is gebaseerd op cijfers, voor iedere tekening andere. Door de marges van het random-getal aan te passen (bijvoorbeeld: 'geef me een getal tussen 8 en 20' of 'geef me een getal tussen 30 en 50') kan je het resultaat op allerlei manieren beïnvloeden.

Ik besepte natuurlijk wel dat mijn automatische tekeningenfabriekje op deze manier geen Caravaggio (of Van den Tol) zou opleveren, dus stelde ik me als eerste doelom eenvoudigweg zebra-strepen of pantervlekken te maken, vandaar de naam, 'Tiger'.

De resultaten bleken heel geschikt voor toepassing in wandbekleding. De wandbekleding die je aantreft in pakweg liften, ziekenhuizen of op het plafond van stadsbussen hebben patronen die je alleen ziet als je er bewust naar kijkt, maar anders niet ziet. Kleine streepjes, vlekjes, alles rustig en gelijkmatig. Is dat werkelijk 'ontworpen' door iemand? Ja, net als 'Altijd is Kortjakje ziek'. Voordat de drukwalsen gaan draaien hebben minstens twintig mensen zich ermee bemoeid.

Maakte de computer nu mijn tekeningen? Nee, want ik heb de software gemaakt en voerde per tekening de variabelen in (hoewel je dat laatste natuurlijk ook kunt automatiseren, en dat heb ik ook wel gedaan. Je krijgt dan een eindeloze stroom tekeningen).

Ik zie het meer als het bedienen van een landbouwmachine of bouwkraan of zo, of de directeur van je fabriek zijn.

De Sperry, Atari en Mac waren machines, niet meer dan dat, wat voor software je ze ook liet slikken. Net zomin als een encyclopedie weet heeft van zijn inhoud heeft mijn computer een notie van wat een lijn is, of een beeldscherm, laat staan dat hij een besef heeft van wat of wie ik ben.

Ja, ik heb het hier over hardware PLUS software. Alleen de programmeur weet wat een lijn is, of een vlak, daarna houdt het op. Dat is al 70 jaar zo en dat blijft nog heel, heel lang zo, voorspel ik je. Gelukkig maar! Kunstmatige intelligentie, het woord zegt het al, is schijn-intelligentie. Laten we er voorlopig niet teveel van verwachten.

Software maken is verslavend. Je bent een Dictator, een Napoleon, de Ultieme Rechter in je eigen Wereld. Je bouwt de Ideale Maatschappij op, Utopia lonkt aan de horizon. Alles wordt tot in de puntjes geregeld. Onrecht bestaat niet, want daar is geen besef van.

Je ontwerpt en bouwt een fabriek waarin alles loopt zoals jij wilt, op rolletjes. Alles is 'just in time'. Je gebruikt een aantal basis-gereedschappen en de gereedschappen die je niet hebt, kun je daaruit weer maken. En de fabriek is eindeloos uit te breiden met nieuwe transportbanden, checkpunten, voorraadloodsen, etcetera. Alles in dezelfde automatische kwaliteit.

Software maken bestaat grotendeels uit code schrijven en testen, fouten opsporen, 'debuggen'. Aardig aan het ontwikkelen en testen van grafische software is dat je vaak op het beeldscherm kan zien hoe het mis gaat. Je krijgt een grafische voorstelling van je denk- of taalfout: een vlak heeft de verkeerde kleur, een curve krijgt een onverwachte, gekke hoek, enzovoort. Je maakt fouten, maar die kan je herstellen, altijd. Een grappige misser die ik eens maakte was toen ik als test een lijn in een window wilde tekenen. Bij iedere test bleef het window wit, blanco. Na twee dagen ontdekte ik dat er aldoor een witte lijn op het witte vlak was getekend. Tsjja, vergeten de lijn een kleur te geven.

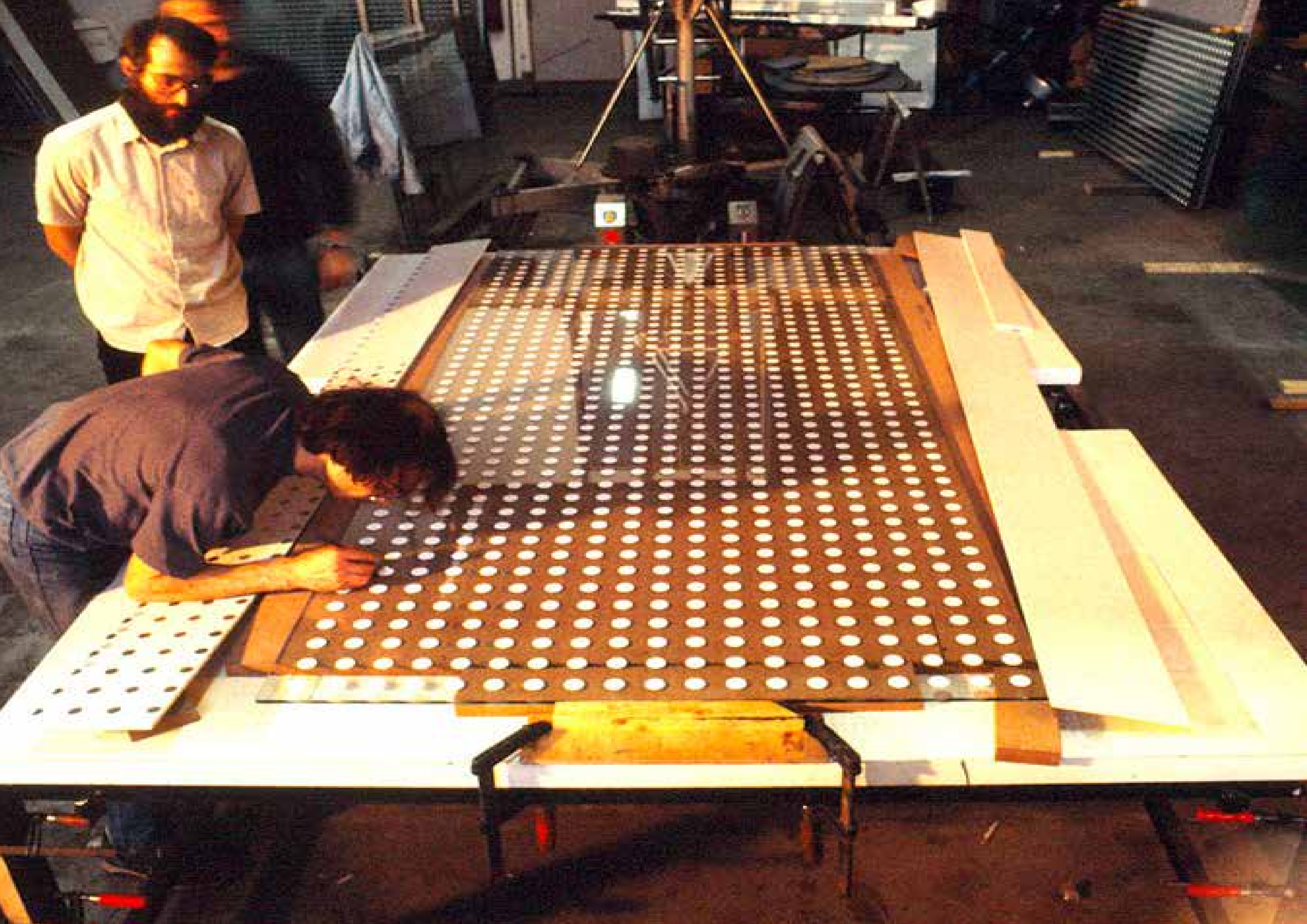
Nadat ik de mogelijkheden om patronen te genereren flink had uitgemolken (binnen mijn beperkingen) was het weer tijd voor mijn handen (ook 'timing' is erg belangrijk voor mens en dier ...).

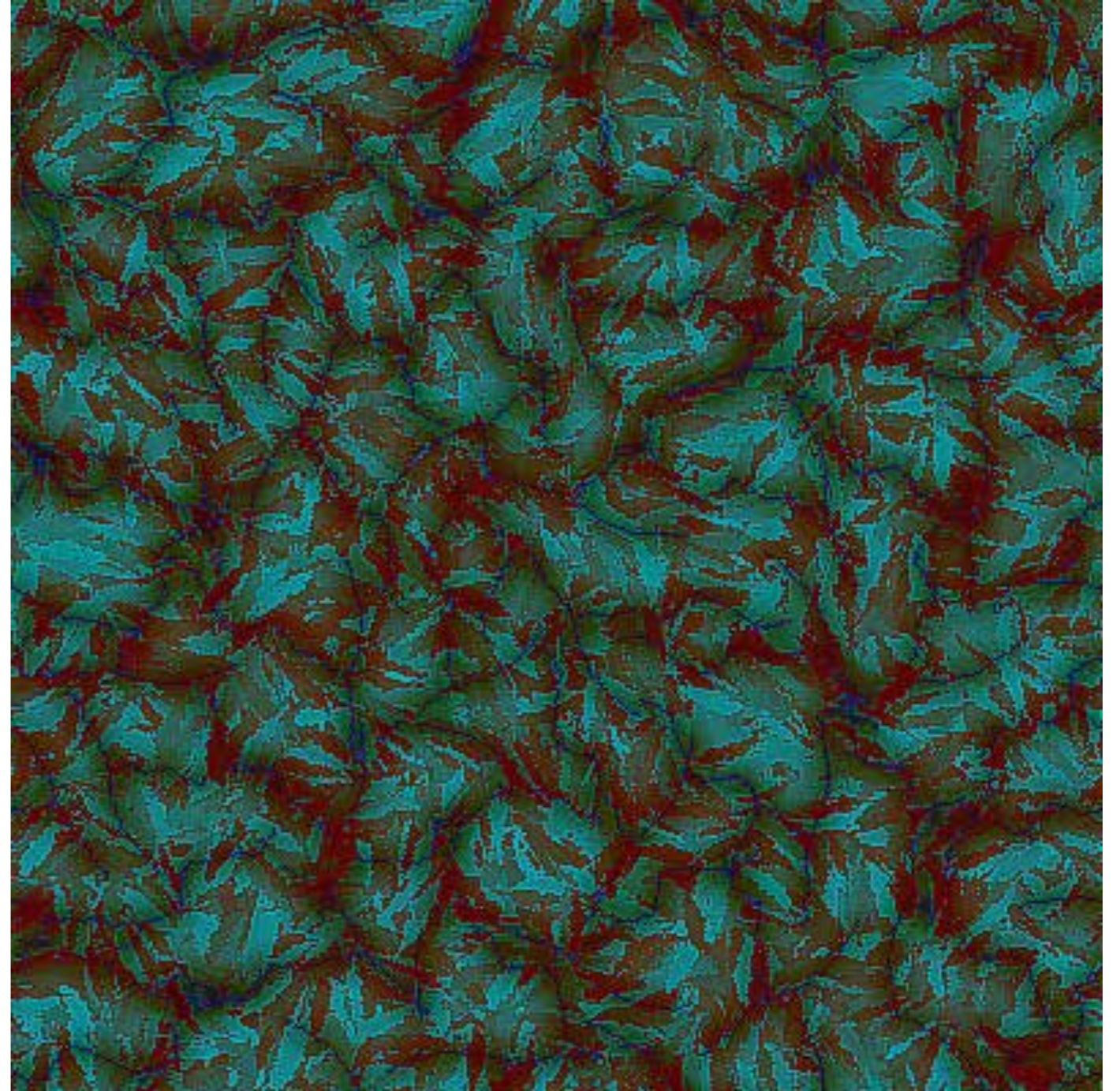
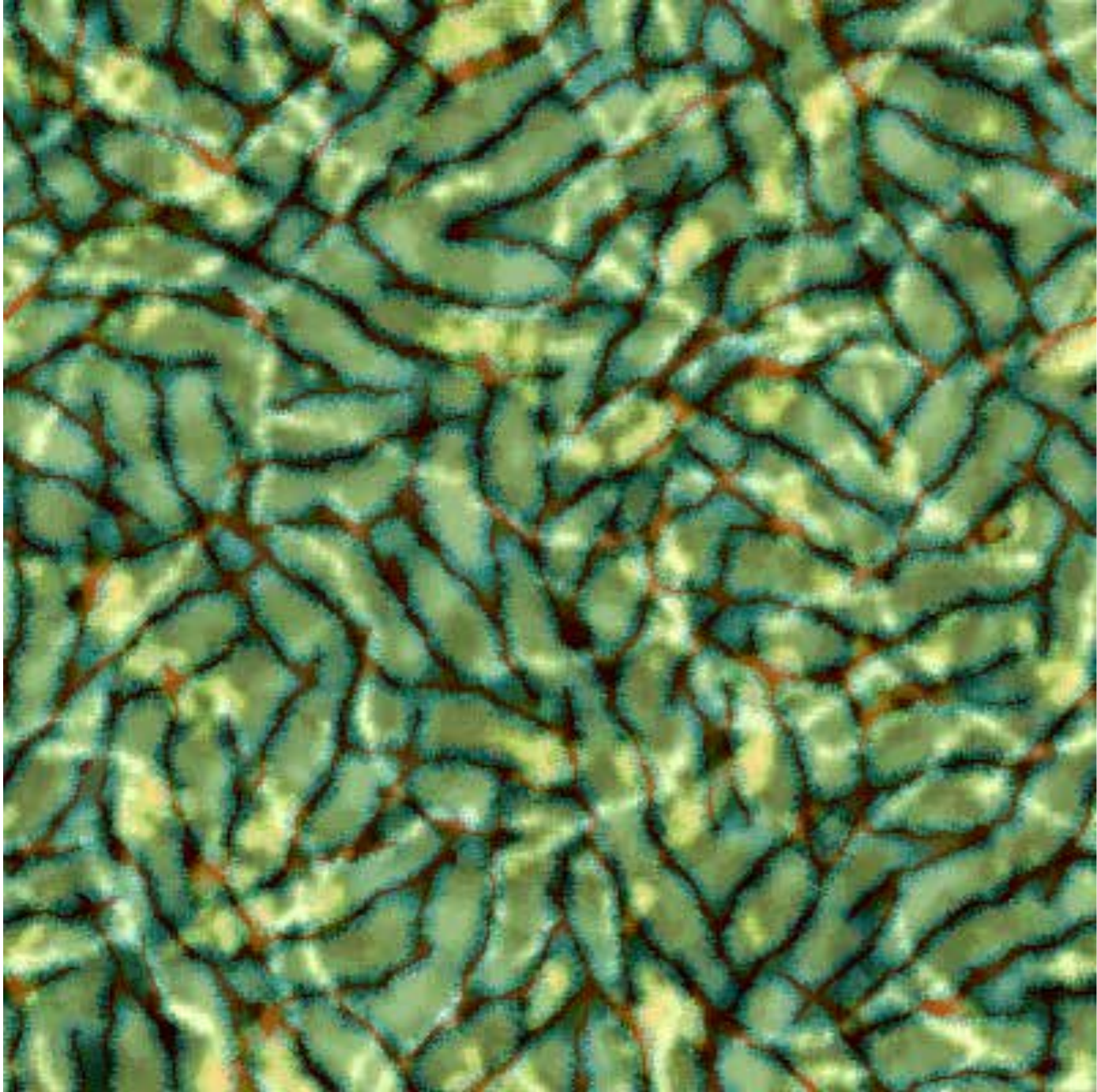
In 2001 verliet ik dus de software om nu affiches te gaan conserveren. Litho's, en vooral filmaffiches.

Die hebben vaak een rotleven gehad, ze zijn van hot naar her gesjouwd, op allerlei manieren gevouwen geweest en aan de wand bevestigd met nietjes, punaises, tape, zelfs met kauwgum en wat al niet. Veelal zijn er scheuren en andere schade. We knappen ze op! Van breekbare oude dames weer mooie meiden maken, dat was het Leitmotiv, als ik weer stond kromgebogen over die kneuzen, met lijm, vouwbeen, en stukjes Japans papier. Hans Werlemann heeft dat weleens behoorlijk goed gefilmd.

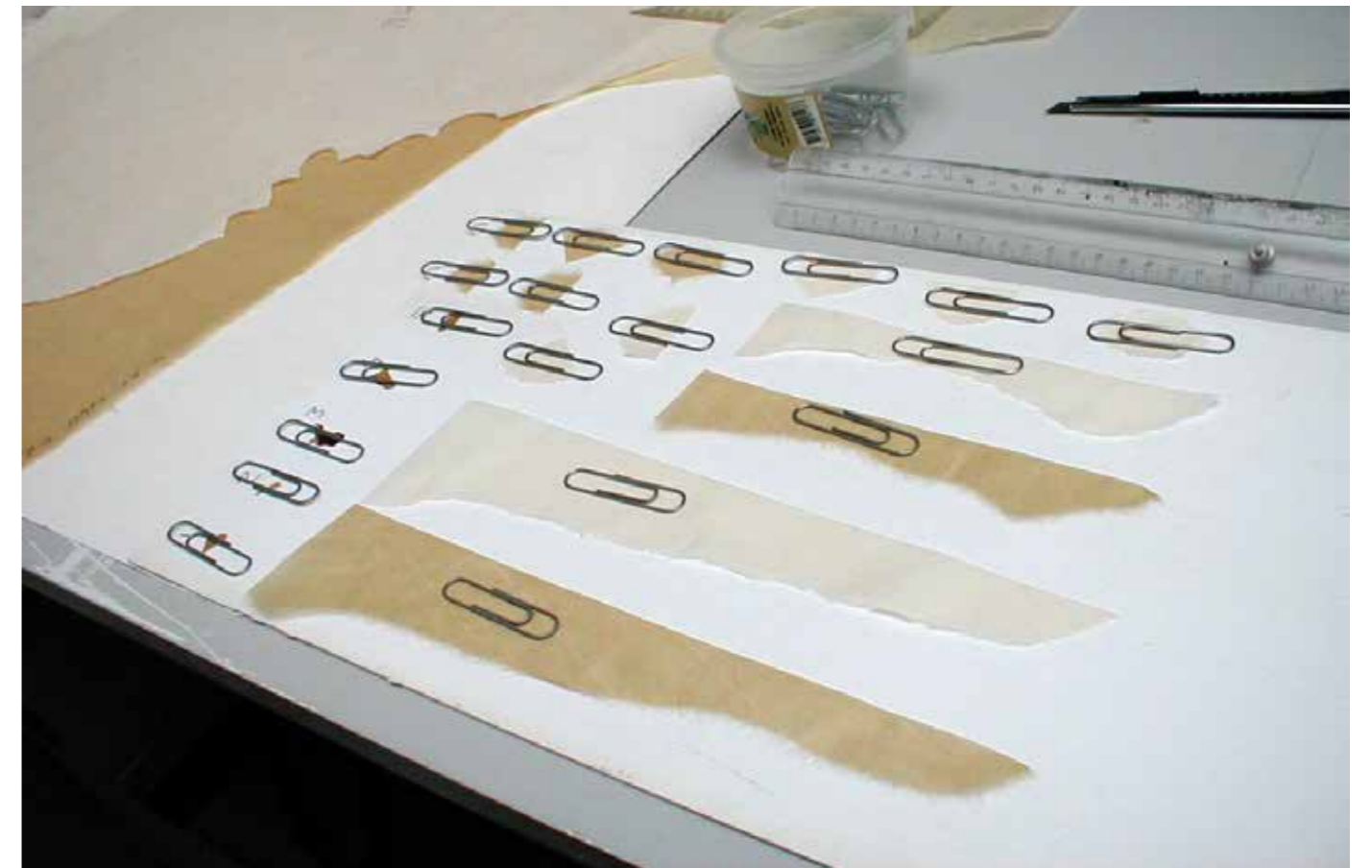
Hoofd en handen zijn een mooi stel.

Hans van den Tol
september 2018

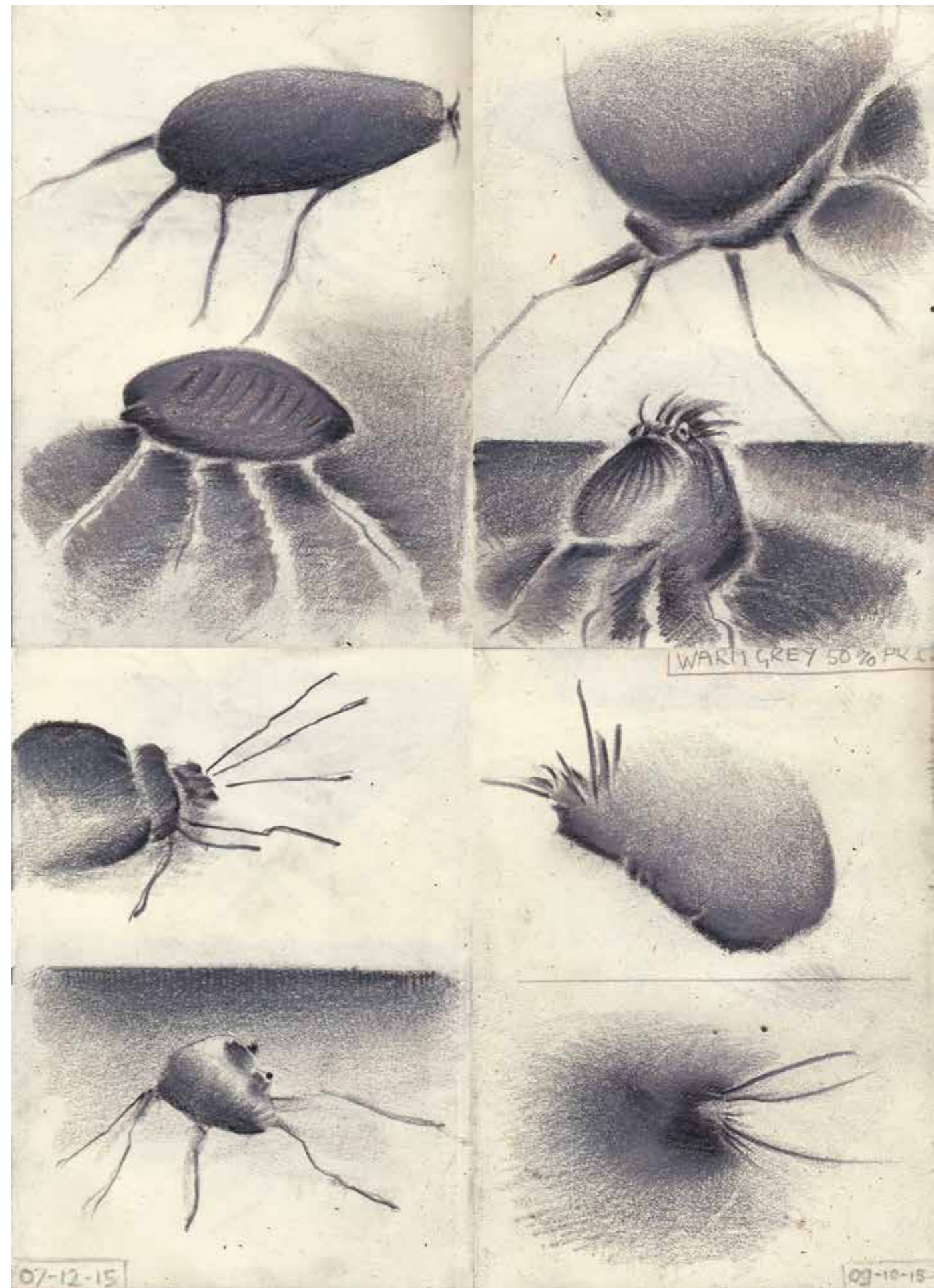
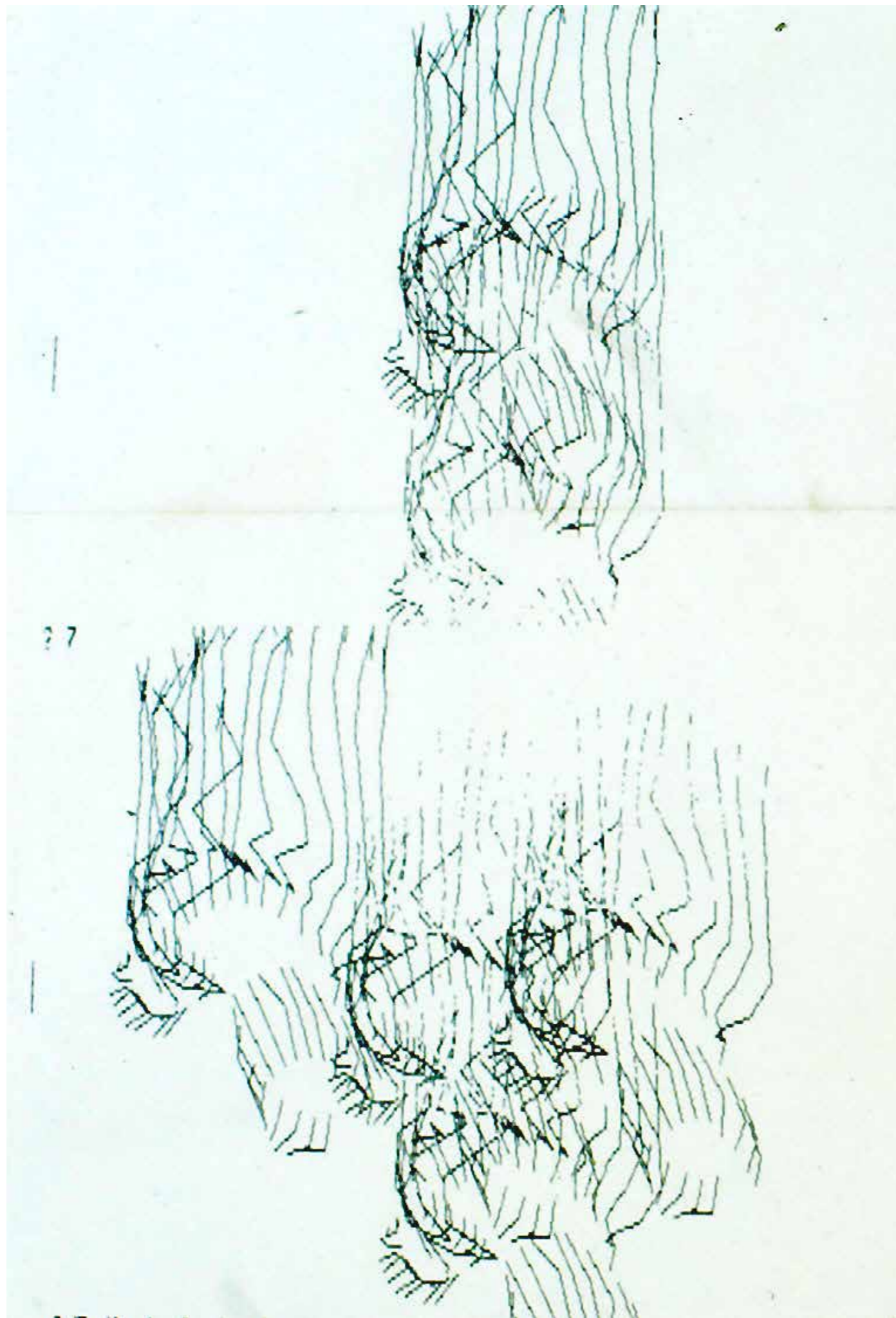

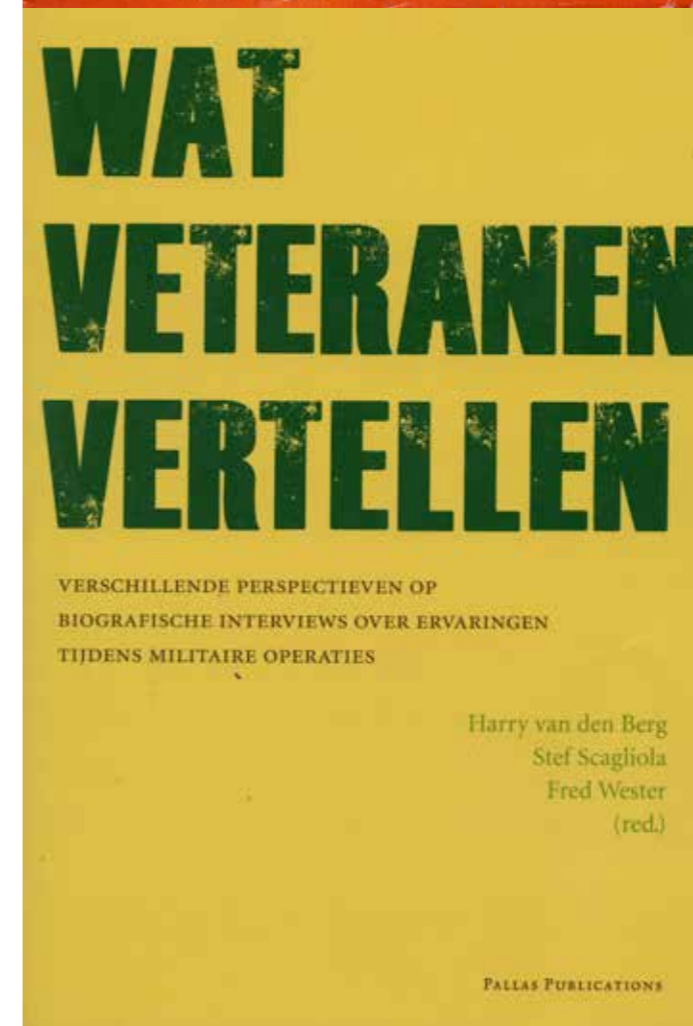
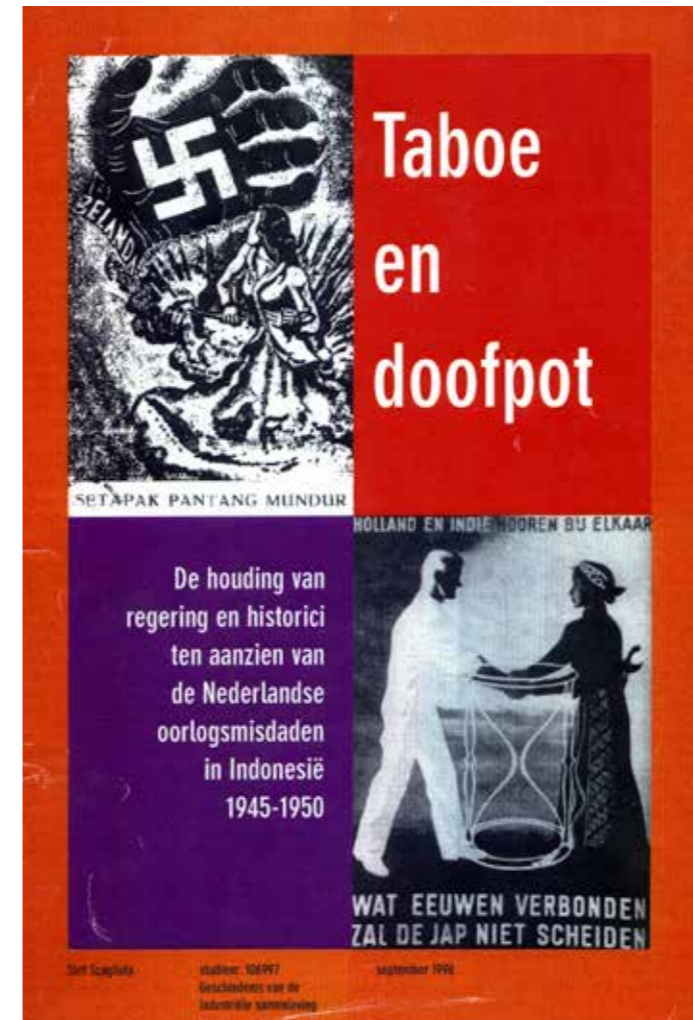

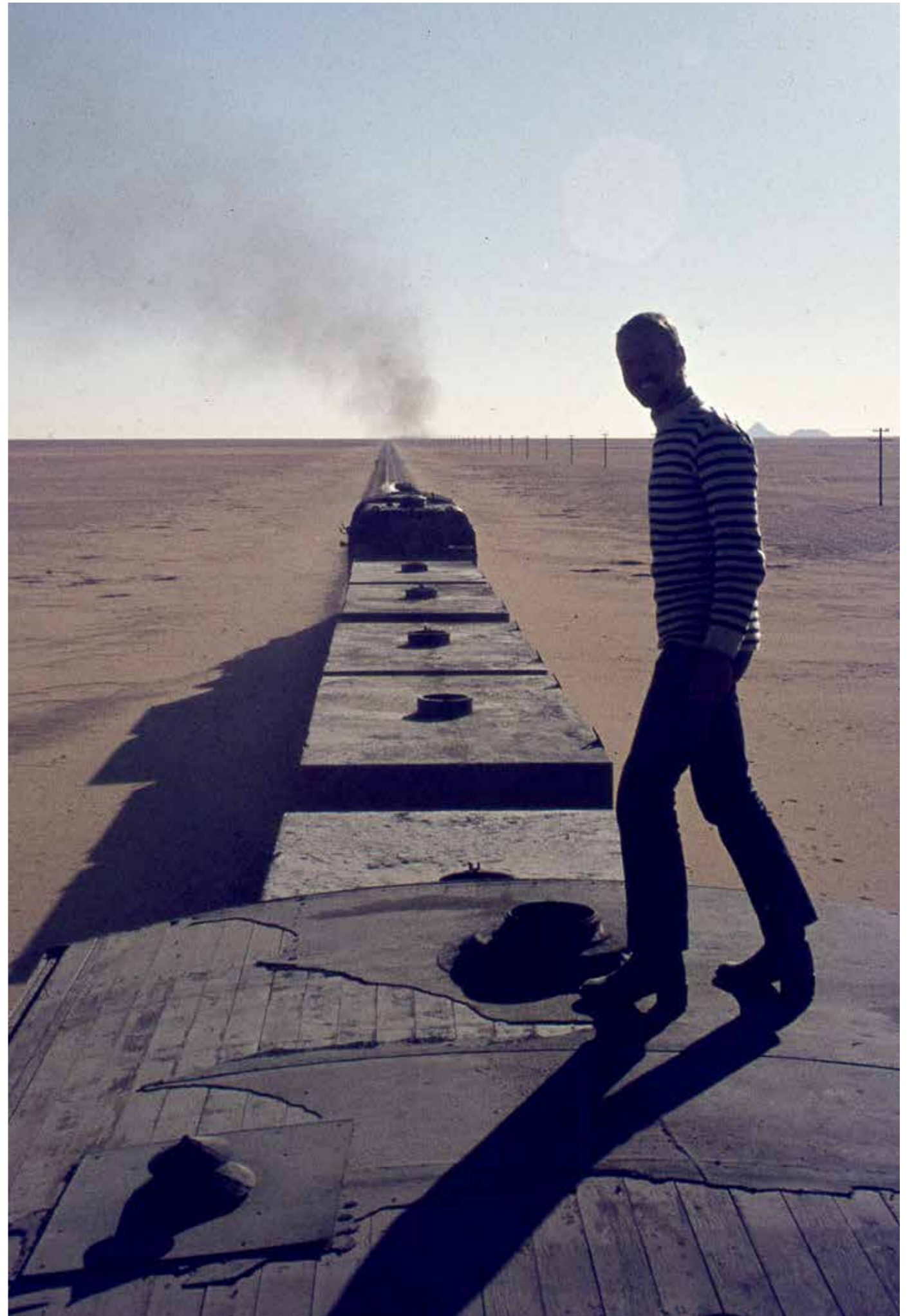
Utopias elude definition. The genre merges, at its edges, into related forms - the imaginary voyage, the earthly or heavenly paradise, the political manifesto or Constitution. But an average, middle-of-the-road Utopia will include transit to some other place, remote in space or time or both, where the inhabitants are different from us, perhaps recognizably human, perhaps not, and where something can be learned about how life should be lived. If we take these as the defining factors, then the earliest surviving Utopia seems to be 'The Tale of the Shipwrecked Sailor', an ancient Egyptian poem dating from the early years of the Middle Kingdom (1940-1640 BC).

uit "The Faber Book of Utopias" edited by John Carey

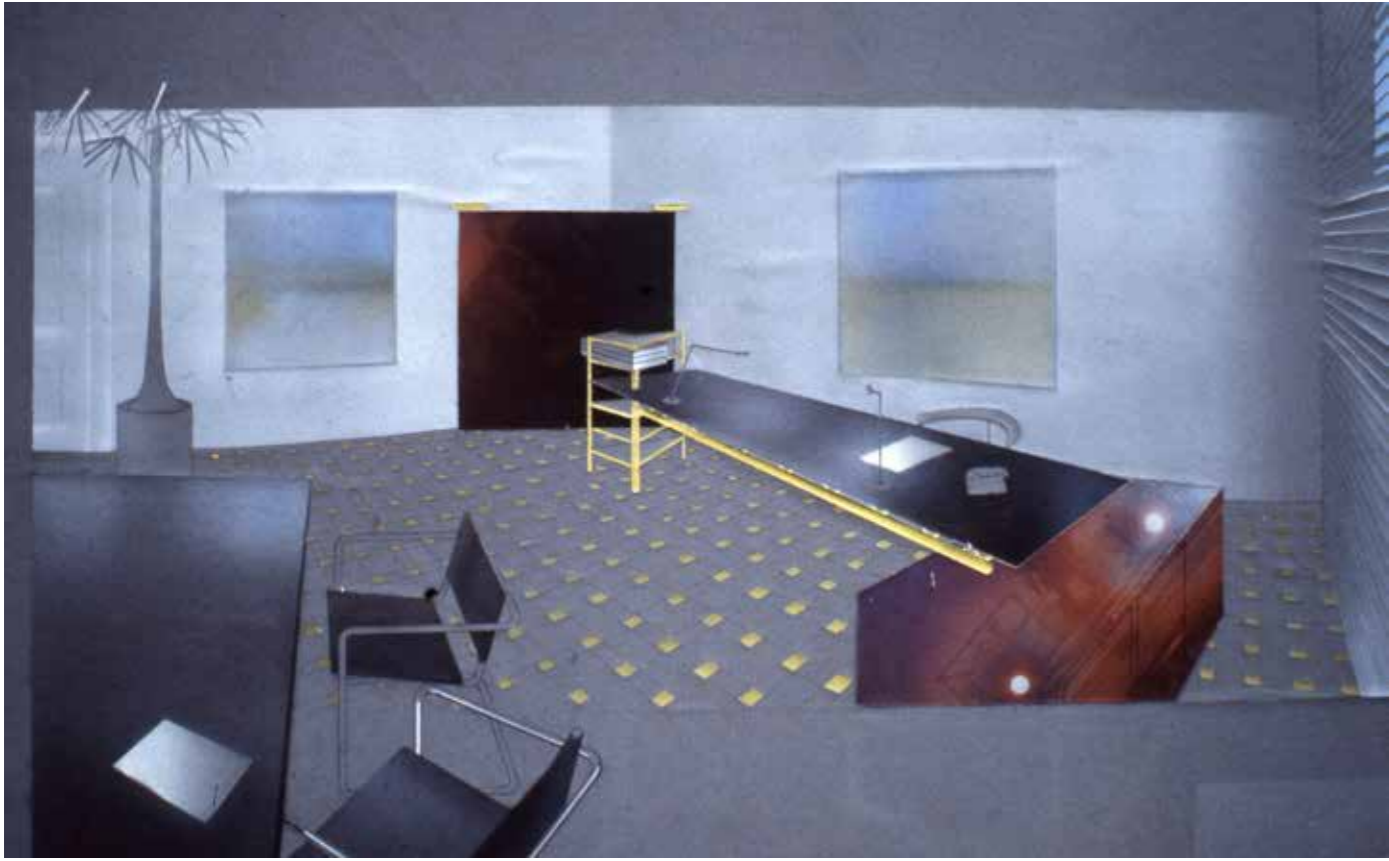
I have my doubts on whether one should always strive for the greatest possible perfection in that area. It's okay to occasionally bump up against something, even if it were only to stay awake.

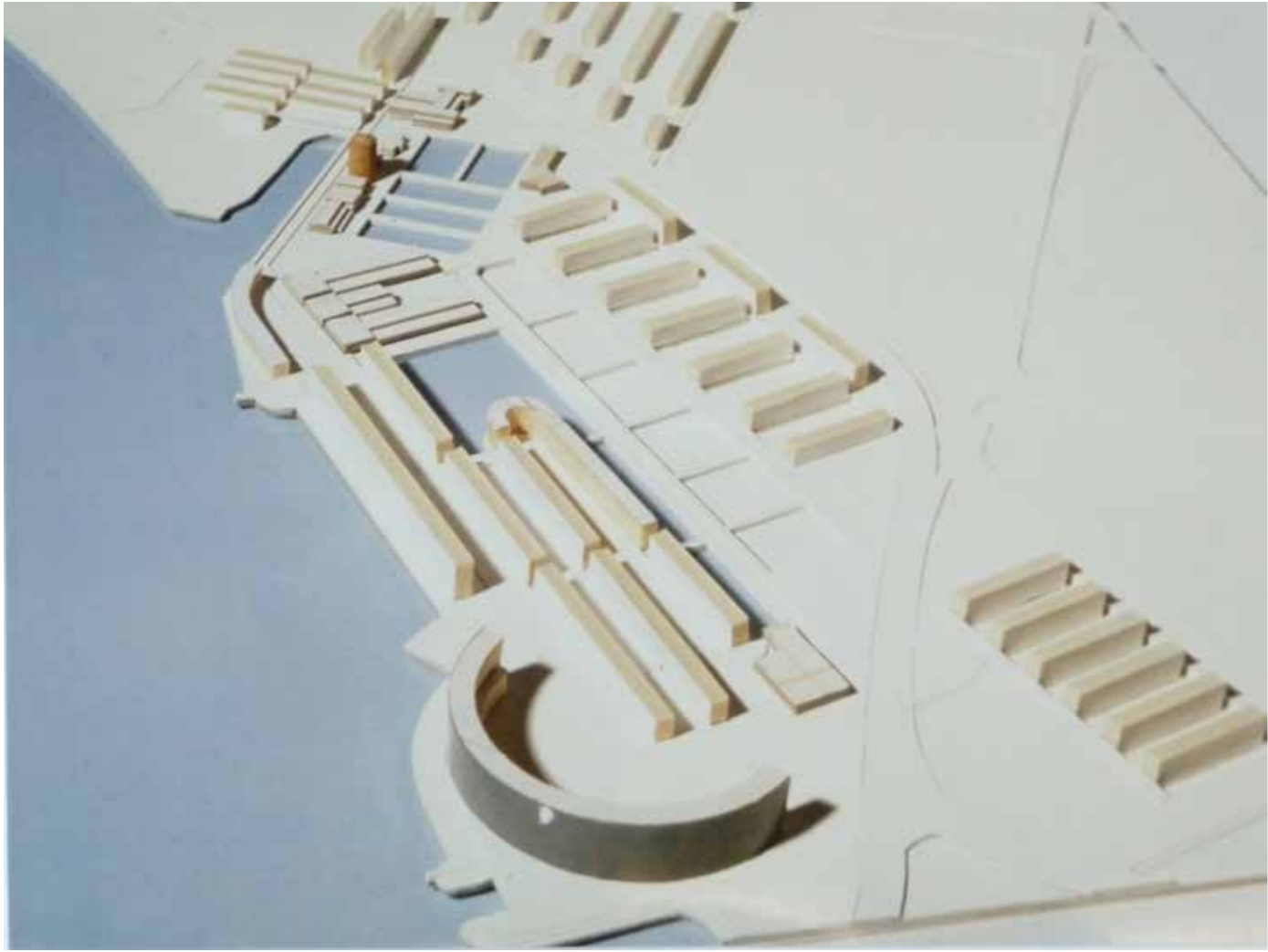

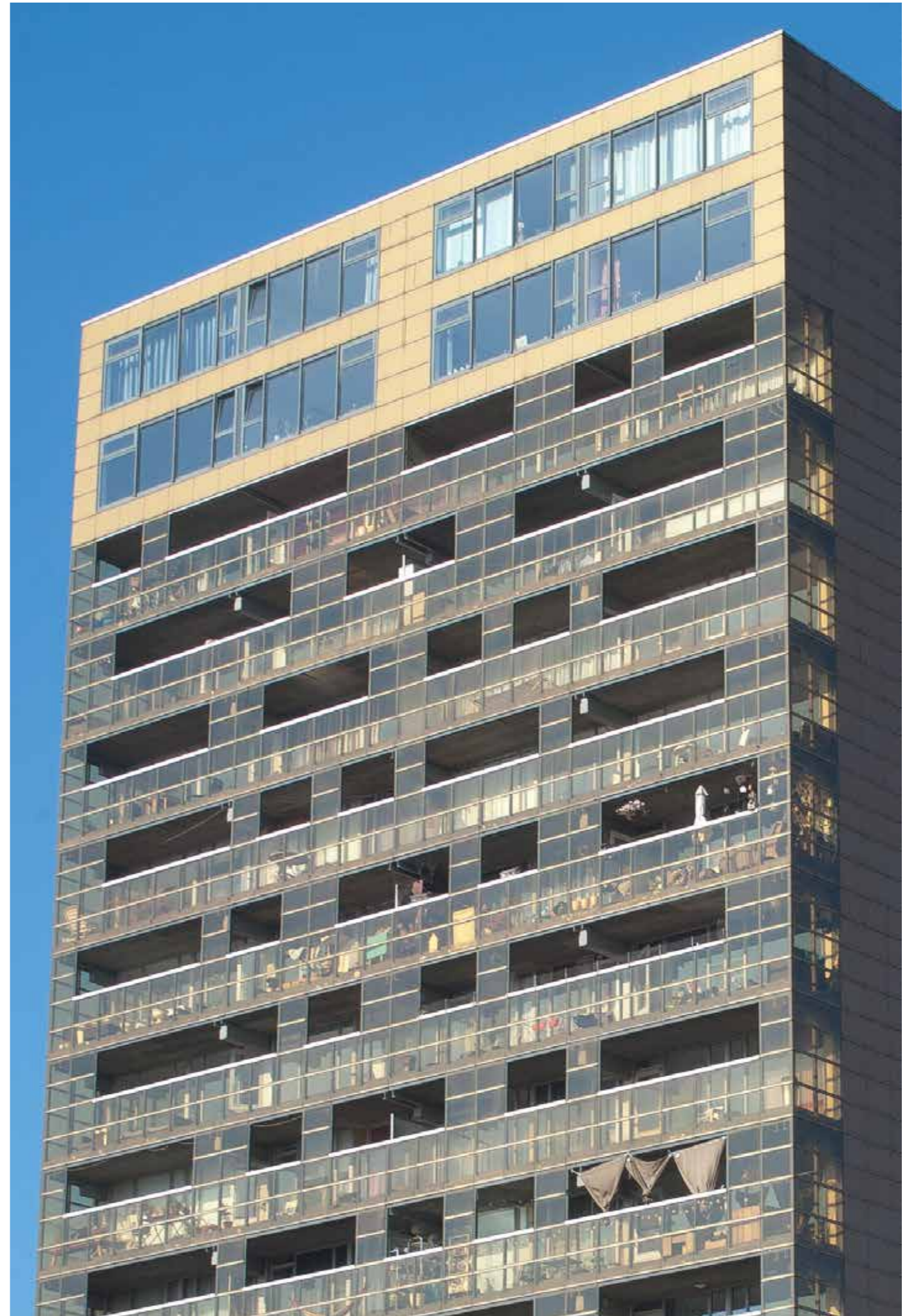

Every new
topic leads
to a new file
instead of
solutions.

Door de tijd

In de afgelopen 40 jaar hebben zich ongelofelijk veel ontwikkelingen voorgedaan. Zeker de laatste 15 à 20 jaren hebben een soort 'revolutie' voortgebracht die zijn gelijke niet kent en dit wat wij nu meemaken is nog maar het prille begin. Ik herinner mij nog heel goed het eerste moment dat ik in aanraking kwam met het Internet. Browsers en zoekmachines bestonden nog niet. Je had bulletin boards en Gopher. Via mijn computerdealer die een internetaansluiting had, kon ik aan een handleiding komen voor Hypercard, hetgeen een programmeertaal is; het World Wide Web is hierop zelfs geïnspireerd. In Hypercard werd voor het eerst het begrip Hyperlink uitgevonden. In Amerika stond de handleiding voor Hypercard op een bulletinboard en mijn Mac-dealer heeft die voor mij gedownload. Ik was gelijk verkocht. Ik moest en zou ook Internet hebben, want ik wist gelijk dat het Internet gigantisch zou worden.

Ongeveer 20 jaar geleden begon in Nederland het Internet een beetje populair te worden en sindsdien zijn wij, als mensheid, compleet afhankelijk geworden van het Internet. De hele wereld is nu gekoppeld via het Internet en we staan er niet eens meer bij stil. Wij beseffen in het algemeen helemaal niet meer welke directe invloed het Internet op ons leven heeft en dat geldt nog veel sterker voor de jongere generaties die volledig met het Internet vergroeid zijn. Het Internet geeft ons ongekende mogelijkheden en stelt ons natuurlijk ook aan enorme gevaren bloot. Ik las vandaag over het laatste interview met Julian Assange voordat hij van het Internet afgesloten werd. Hierin stelde hij dat nu de laatste generatie geboren wordt die nog 'vrijheid' zal kennen. Wat natuurlijk al een abstractie is van wat wij ooit, in een ver verleden, als vrijheid ervoeren.

Assange:

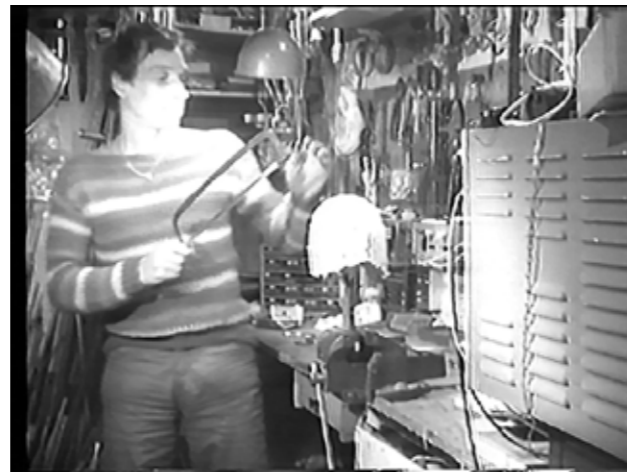
"This generation being born now... is the last free generation. You are born and either immediately or within say a year you are known globally. Your identity in one form or another, coming as a result of your idiotic parents plastering your name and photos all over Facebook or as a result of insurance applications or passport applications- is known to all major world powers. That's a very different situation from how it previously used to be."

Het sociale paspoort is in China al een normaal fenomeen. Dit betekent dat afhankelijk van je "sociale" gedrag je punten kunt winnen maar vooral ook kunt verliezen. Je zult je wel moeten gedragen. Je kunt niet zomaar bij een rood voetgangerslicht oversteken omdat er toch geen verkeer is, want dan zal de camera die daar hangt je gezicht herkennen en punten van je sociale paspoort aftrekken. Geheel automatisch. Is je score onder een bepaalde grens gezakt dan kun je niet meer met het openbaar vervoer mee en kun je bijvoorbeeld ook geen lening meer krijgen. Die controle is gigantisch. Helaas is dit al enigszins achterhaald want nu werkt het ook al geniepiger. Het gaat niet alleen meer om wat jij doet maar ook al hoe je kennissen of je familie zich gedragen. Een vriend of familielid van jou heeft zich misdragen en dit betekent dat er bij jou ook sociale punten afgaan. "Guilty by association". De perfecte manier om de bevolking te dresser en op te voeden tot gewillige makke burgers. We hebben geen klikspanen meer nodig, de technologie kan automatisch en onpersoonlijk alles registreren en zelfstandig afhandelen. Wij worden nu al steeds meer geregeerd door algoritmen, maar wie bezit deze algoritmen eigenlijk en wie creëert ze en wie bepaalt of deze algoritmen wel goed zijn? Hierover zijn nogal wat vragen te stellen en waarom doen wij dat niet (meer)?

De mogelijkheden die het Internet ons biedt zijn schier onbeperkt, temeer daar het Internet op zich slechts bestaat uit het fysieke netwerk en enkele basisprotocollen. Het Internet bestaat uit de draadjes en glasvezels en natuurlijk de draadloze verbindingen waar wifi er slechts één van is. Daarnaast zijn er natuurlijk de schakelnodes, om alles technisch decentraal met elkaar te kunnen verbinden en zo zijn er nog enkele rudimentaire details. Maar alles bij elkaar genomen is het Internet alleen maar de infrastructuur om computers en machines en elektronica met elkaar te kunnen laten communiceren. Daar horen dan nog enkele basisprotocollen bij, maar de rest is volledig vrij en kan op elke denkbare manier ingevuld worden. Zo ontstaan er dagelijks nieuwe toepassingen en het eind daarvan zal waarschijnlijk nooit bereikt worden. Het Internet zoals wij dat nu kennen, is eigenlijk de uitvinding van taal 2.0. De taal van de machines en de apparaten. De harddisks en usb-sticks zijn de geschriften van deze machines zoals onze boeken en kleitabletten van weleer. De ontwikkeling gaat snel en momenteel is het "Internet Of Things" zeer sterk in opkomst. Een Wifi- of Bluetooth module kost bijna niets meer. Zo los in China besteld, kost het mij slechts enkele tientallen centen inclusief verzendkosten. Dit betekent dat ieder voorwerp nagenoeg kosteloos met het Internet verbonden kan worden en dat zal dan ook zeker gaan gebeuren.

Al het mooie van Internet ten spijt moeten wij ons wel bewust worden van de gevaren die het Internet, en de technologische ontwikkelingen in het algemeen, ons voorschotelen. Nagenoeg alle kennis die er bestaat, kunnen wij nu op elk moment en elke plaats opzoeken en lezen. Alles is zomaar tot onze beschikking, maar beseft wel dat dit dan natuurlijk ook andersom werkt. Alles wat wij doen en laten wordt ook geregistreerd en opgeslagen. Opslag kost niets meer en letterlijk alles wat wij als mens doen, wordt ergens opgeslagen en door al deze verschillende informatie te combineren, te koppelen en te abstraheren zou het zomaar tegen ons gebruikt kunnen worden. Zie het voorbeeld van China. Ook hier in Rotterdam kun je zeker in het centrum nergens lopen zonder "gefilmd" te worden. Je kunt de stad niet in of uit zonder dat het geregistreerd wordt. Engeland is hierin een voorloper met momenteel 1 camera per 15 inwoners.

Regeringen en bedrijven werken nu al met simulatiesoftware waarin alle bekende gegevens van ons verwerkt zijn en waarin "wij" als een virtueel personage, deel uitmaken van die simulatie. Wat een enorme macht geeft dat wel niet en wat een mogelijkheden om alles virtueel te toetsen en zo nodig bij te stellen om het gewenste doel te bereiken.

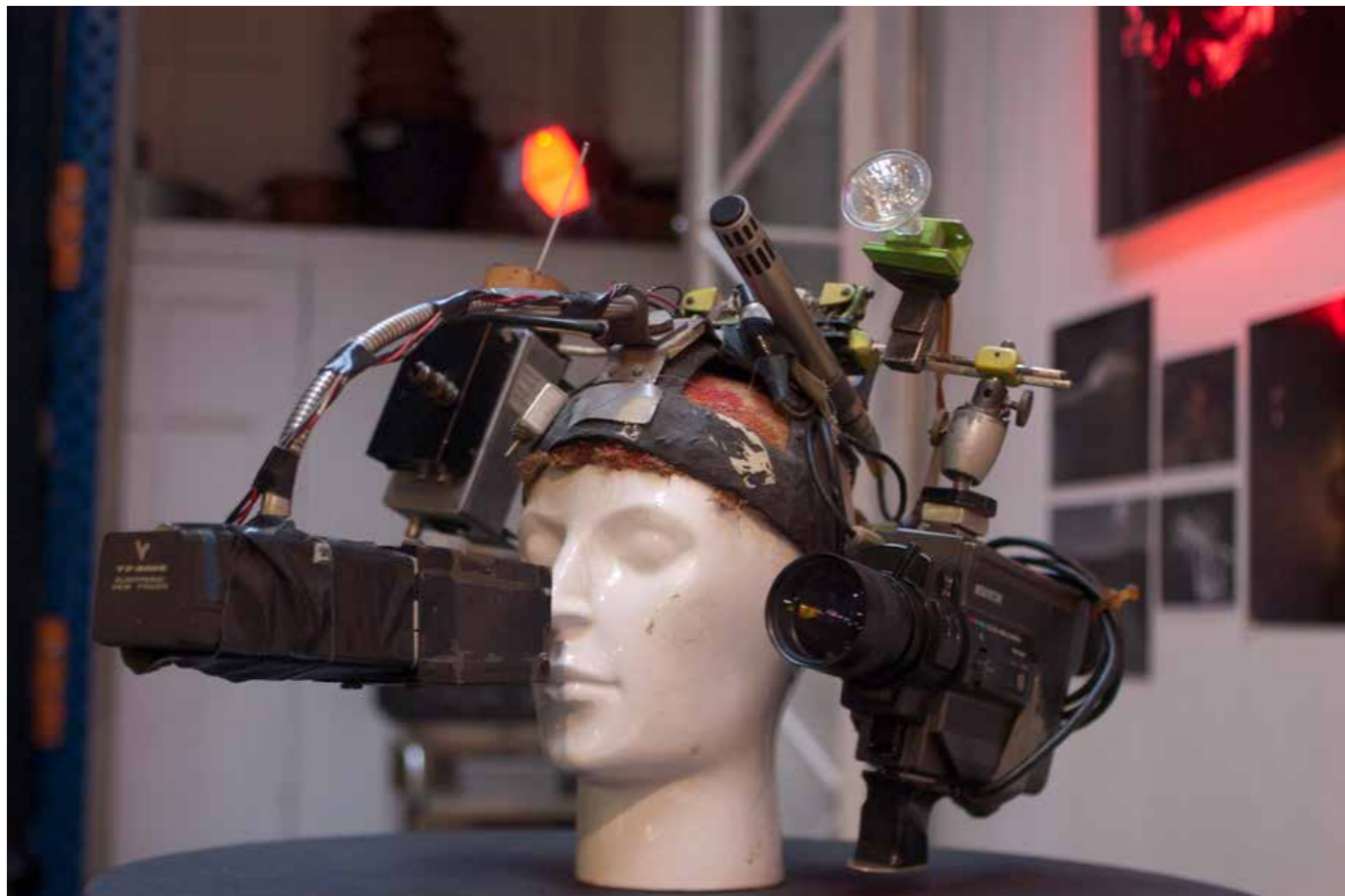

Daarnaast krijgen wij bijna al onze informatie tegenwoordig via het net en dan ook nog eens voornamelijk via Google, Facebook, Youtube en Twitter. Dit zijn private partijen en die hebben bij wet de opdracht om voor hun aandeelhouders geld te verdienen. De macht die deze partijen hebben, is ongehoord en bovendien is er geen enkele controle. Er zijn nog niet zo lang geleden, eindelijk, en voor het eerst, enkele studies gedaan om erachter te komen welke invloed bijvoorbeeld Google kan hebben op verkiezingen. Daar schrik je van. Door het algoritme maar een klein beetje aan te passen kan Google 90% van de zwevende kiezers een door Google bepaalde keuze laten maken zonder dat iemand er ooit achter zal kunnen komen dat dit gebeurd is en ook zonder één enkel spoor achter te laten. Ieder moment dat je in Google een letter intypt, word je door de auto-suggesties al gemanipuleerd. Als wij beiden ieder op onze eigen computer hetzelfde woord opzoeken met Google dan krijgen wij beiden totaal verschillende resultaten. Andere studies tonen hetzelfde beeld. De mogelijkheid tot manipulatie is zo enorm groot geworden zonder dat het, zoals nu het geval is, ooit gecontroleerd kan worden. En reken maar dat het voortdurend gebeurt. Youtube heeft in de eerste drie maanden van dit jaar 8 miljoen video's van het net verwijderd en Twitter heeft in het laatste kwartaal van 2017 meer dan 50 miljoen accounts verwijderd en 70 miljoen in mei/juni van dit jaar. (<https://www.yahoo.com/news/apnewsbreak-twitter-suspended-58-million-190410826.html>). Gedeeltelijk zijn dat natuurlijk bots en spam, maar vast niet allemaal. De regels zijn onduidelijk en vaak willekeurig. Onlangs is "info wars", het kanaal en de website van Alex Jones, die miljoenen volgers heeft, door alle sociale media levenslang verwijderd. Dit onder het mom dat het toch maar complottheorieën zijn die daarop staan. Hij is zelfs van LinkedIn verwijderd en ook Paypal heeft zijn rekening opgeheven. Dit is ongehoord en zeer beangstigend en het feit dat de grote media hierin meegaan en geen enkel protest laten horen, vind ik nog het meest schrikbarende. Vrijheid van meningsuiting betekent "Ik vind het totaal abject wat je zegt, maar ik zal met iedere vezel in mijn lichaam het recht dat jij dit mag zeggen verdedigen". Op het moment dat je onderscheid gaat maken wat wel en wat niet tot de vrijheid van meningsuiting hoort, dan bestaat het eigenlijk niet meer. Hetzelfde geldt voor Julian Assange. Alle media die niet voor zijn vrijheid vechten, maken zich daarmee totaal ongeloofwaardig. Je kunt niet ongestraft zijn werk publiceren, als je tevens vindt dat hij wel gestraft moet worden. Dat is onverenigbaar. En ik weet het, dit klinkt allemaal nogal negatief en doomsdenkend, en we moeten natuurlijk nog zien hoe dit zich verder ontwikkelt. Het Internet en zeker de enorme censuur op Internet zijn relatief nieuwe fenomenen, maar kijkend naar de geschiedenis en hoe macht zich ontwikkelt ben ik persoonlijk niet erg optimistisch, en waarschijnlijk ronduit pessimistisch.

Hoe het Internet en de razendsnelle technologische ontwikkeling die door het Internet mogelijk gemaakt worden, zich gaan ontwikkelen, is niet te voorspellen en over de sociologische impact die deze ontwikkelingen zullen hebben valt al helemaal geen enkele voorspelling te doen. Dat die enorm zullen zijn merken we nu al, terwijl we nog maar aan het prille begin staan. Het Internet is nog niet eens een puber, het is daarvoor nog veel te jong. Het is wel interessant om naar enkele ontwikkelingen te kijken die nu plaats vinden om enig inzicht over de mogelijke toekomst te krijgen. Nu al laten duizenden Zweden zich "chippen" voor het gemak van betalingen, openen van deuren en als OV-kaart. Het MIT heeft al een gadget ontwikkeld dat woorden die we denken, maar niet uitspreken, kan omzetten in computer-gesproken taal. Rolstoelen en andere hulpmiddelen kunnen al door gedachten bestuurd worden. Er zijn heel veel experimenten om de hersenen van één persoon of dier direct te laten communiceren met de hersenen van een ander mens of dier. Het is nu nog vrij beperkt, maar met de snelheid waarmee de technologische ontwikkelingen gaan, voorzie ik dat in de naaste toekomst kinderen die geboren worden al snel van een chip worden voorzien waarmee zij altijd met het Internet en dus in principe met ieder ander die ook zo een chip heeft, verbonden zullen zijn. Zoiets als nu de hiepprik voor baby's. Dan hebben we taal 3.0 ontwikkeld en zal er een transformatie van de mens plaatsvinden waar wij ons natuurlijk geen enkele voorstelling van kunnen maken. De "hive mind". Ons begrip 'privacy' heeft dan natuurlijk geen betekenis meer en dat geldt waarschijnlijk ook voor ons idee van 'individu'.

De experts zijn het er al over eens dat wie het eerst Artificial Intelligence goed beheerst, over de hele wereld zal kunnen heersen en dus ontwikkelt AI zich nu razendsnel. Het zal nog wel enige tijd duren voor de "singulariteit" bereikt wordt, dat is het moment waarop onze menselijke intelligentie voorbijgestreefd wordt door de machines, maar nu al worden steeds meer aspecten van ons leven bepaald door algoritmen en dat zal alleen maar toenemen. In Amerika experimenteren sommige politiekorpsen al met "pre crime". Algoritmen bepalen, onder andere aan de hand van Facebook en Twitter, of iemand wellicht een misdaad gaat begaan en waarschuwen de politie daarvoor die vervolgens maatregelen kan nemen voordat de misdaad begaan is. Er worden lantaarnpalen met camera's en microfoons ontwikkeld die gemeend geweld kunnen detecteren en zelfstandig de politie of andere instanties waarschuwen. Facebook en Twitter gebruiken allemaal algoritmes om te bepalen wat wel en niet gezegd of getoond mag worden. Google gebruikt natuurlijk allerlei algoritmen voor hun zoekresultaten en iedere foto op Internet wordt automatisch door de gezichtsherkenning gehaald en gekoppeld aan alle andere informatie over jou.

Er zijn vele voorspellingen die zeggen dat binnen 15 jaar de helft van ons werk door robots is overgenomen. En dat zijn zeker niet alleen de lasrobots die nu gebruikt worden. Geen enkel gebied zal er verschoond van blijven. Er wordt al druk geëxperimenteerd met robot-journalisten. Deze schrijven automatisch artikelen aan de hand van de diverse informatie die door de persbureaus wordt verspreid. De "China Construction Bank (CCB) heeft een experimentele afdeling in Shanghai geopend die volledig door robots wordt bemand. De beurs wordt door algoritmen gerund. China en naar het schijnt ook Amerika experimenteren met politieke strategie-analyses die door robots worden uitgevoerd. Er wordt vaak beweerd dat er door de automatisering betere banen voor de ontslagen mensen komen, maar helaas, als we naar de geschiedenis kijken dan is dat nog nooit gebeurd. De mens wordt gedegradeerd tot "knoppen-drukker". Meerdere onderzoeken tonen aan dat onze eigen intelligentie afneemt naarmate we meer op de kunstmatige variant vertrouwen. In

plaats dat het ons verheft, lijkt de slimme software ons dommer te maken. Tien jaar geleden deed de faculteit Informatica van de Universiteit Utrecht een onderzoek waarbij ze mensen een gecompliceerde analytische planning lieten maken waarbij de ene groep heel rudimentaire software kreeg en de andere groep zeer geavanceerde en hulpvaardige software kreeg. Het onderzoek toonde aan dat de groep met de rudimentaire software een veel beter begrip van de materie kreeg en veel betere oplossingen bereikte dan de groep die met de slimme software werkte. Die zogenaamde hulpvaardige slimme software sloot als het ware de breinen van die mensen kort.

Alsof dit alles nog niet genoeg is, zijn er nog veel meer gebieden waar wij met zeer ingrijpende ontwikkelingen te maken krijgen. Hierbij valt zeker te denken aan de synthetische biologie en de genetische manipulatie. Zelf ontworpen DNA en genen zijn al enkele jaren gewoon via het Internet te bestellen. Een laboratorium inrichten om genetisch onderzoek te doen kan in een garage en kan al vanaf tweeduizend euro. Er zijn al jaren wereldkampioenschappen voor middelbare scholieren om nieuwe levensvormen te ontwikkelen. Een bacterie die naar banaan gaat ruiken bij een bepaalde temperatuur bijvoorbeeld, of één die licht gaat geven bij de aanwezigheid van een bepaalde stof.

Ook hier zijn er weer ongelofelijke mogelijkheden, maar zeer zeker zijn er ook nogal veel gevaren. Wij weten er nog maar zo weinig van. De meeste genetisch gemanipuleerde gewassen zijn tot stand gekomen door nieuwe genen met bruto geweld in de zaden te schieten met alle gevolgen van dien. Sinds relatief kort weten wij dat de volgorde waarin de genen voorkomen een taal op zich is. Het blijkt nogal van belang te zijn voor de transcriptie van de eiwitten. Onze technieken voor genetische manipulatie zijn verbeterd en vooral de CRISPR Cas9 techniek staat tegenwoordig enorm in de belangstelling. Hierbij kunnen genen zeer selectief verwijderd of aangepast worden. Helaas zijn wij er inmiddels ook achter gekomen dat dit minder selectief is en dat ongewenst duizenden ongewilde base paren mogelijk ook veranderd worden. Nog vervelender is het dat de veranderde cellen veel sneller kanker kunnen gaan ontwikkelen.

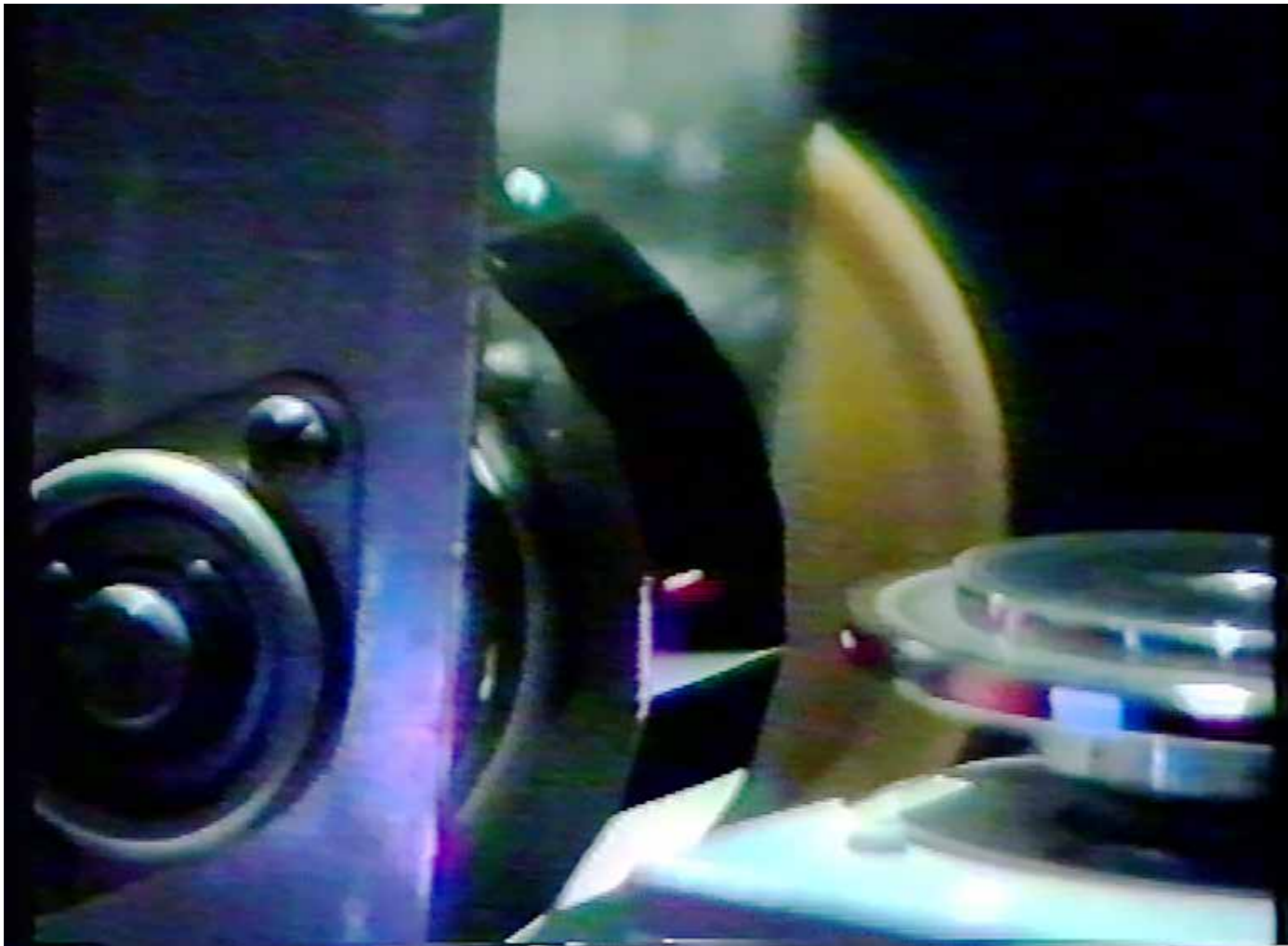
Eerst dachten wij dat de genen in ons DNA eigenlijk alles bepaalden en we dachten dat wij als mens, het toppunt van de schepping er dan ook heel veel zouden hebben. Nu wij het menselijke genoom in kaart hebben gebracht blijkt dat wij er ongeveer 25.000 hebben. Veel minder dan gedacht. Een aardappel heeft er ongeveer 2x zoveel. Vervolgens ontdekten wij dat het nog iets complexer is en dat de epigenese een zeer belangrijke rol speelt. (De epigenese betreft het aan en uit schakelen van de genen). Het bleek zelfs dat via de epigenese, aangeleerde eigenschappen ook erfelijk kunnen zijn. Darwin bleek niet volledig gelijk te hebben. Daarna ontdekten wij dat de volgorde van de genen in ons DNA invloed heeft op de werking ervan.

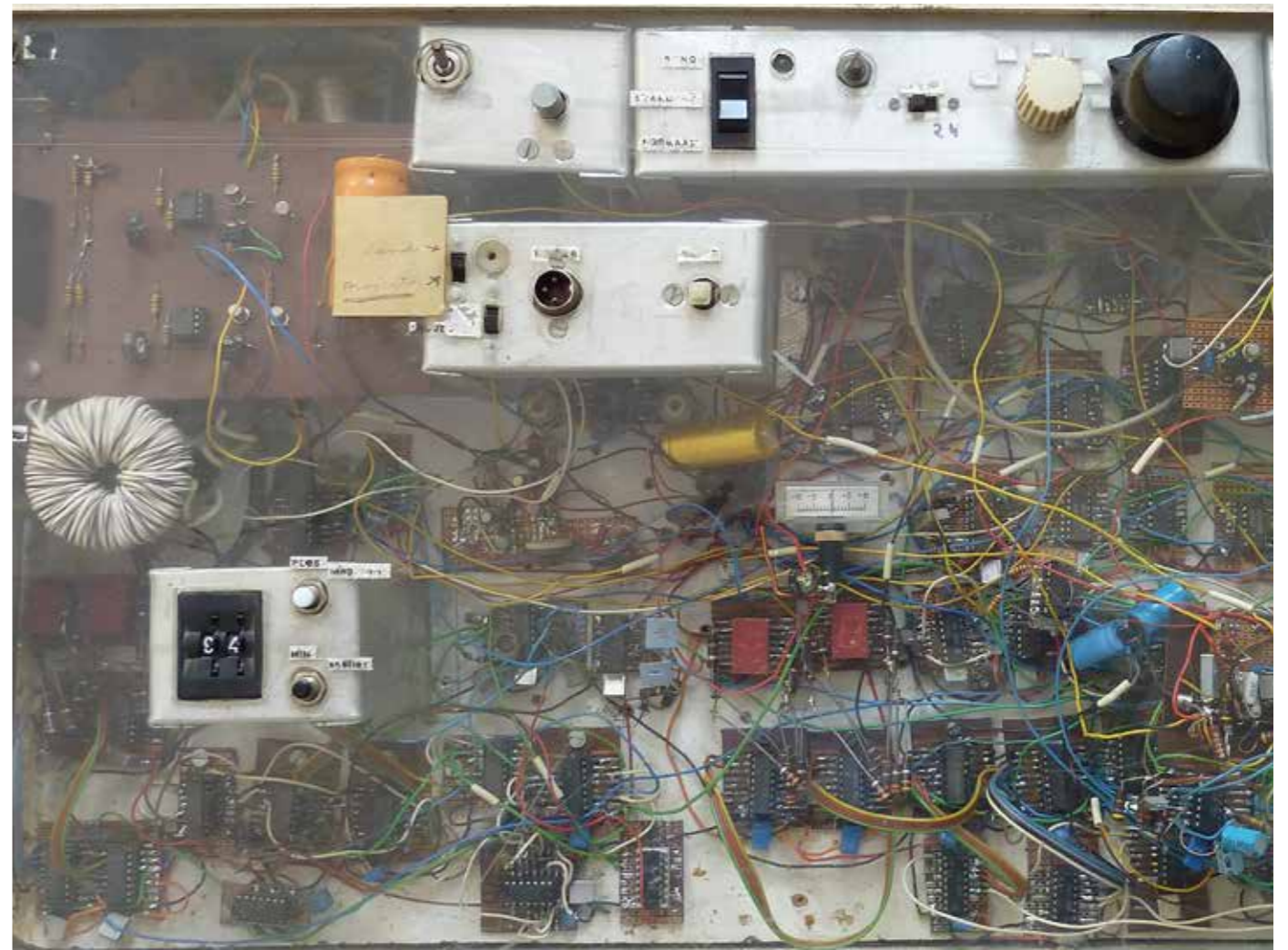
Wij hebben het merendeel van ons DNA zelfs lange tijd als "junk DNA" bestempeld omdat het niet voor de productie van eiwitten diende. (Als wij iets niet snappen dan moet het wel "junk" zijn.) Langzaam ontdekken wij dat het wel degelijk een functie heeft, alleen anders dan wij dachten. Nu komen we erachter dat het een essentiële regulerende functie heeft.

Wij zijn op het gebied van genetica helaas tot veel meer in staat dan dat wij begrijpen en dat is nogal gevaarlijk. Er zijn al wetenschappers en bedrijven die proeven willen doen met de zogeheten "Gene Drive" technologieën. Normaal gesproken erft een nakomeling de helft van zijn genen van de moeder en de andere helft van de vader. Hierdoor is de kans dat een nakomeling een gen erft slechts 50%. De kans dat een afwijkend gen in de 4e generatie nog voorkomt is slechts heel klein. Met gene drive is dit totaal anders. Met gene drive zal na de 4e generatie iedere nakomeling het gen bezitten. Volkomen penetratie dus, waarbij wij als mens, in ieder geval voorlopig, de gevolgen onmogelijk kunnen overzien. Er wordt wel gesproken om dit middel, de gene drive, te gebruiken om bepaalde ziekte-overbrengende insecten uit te roeien. Stel dat je een insect zodanig manipuleert dat er in de toekomst alleen nog maar mannetjes geboren worden. Na vrij korte tijd zal dit insect inderdaad uitsterven, maar met welke gevolgen voor het ecosysteem waar dit insect deel van uitmaakt? En wat als dit gen 'per ongeluk' over blijkt te kunnen springen naar andere soorten? Voorlopig weten wij het nog niet en past voorzichtigheid ons.

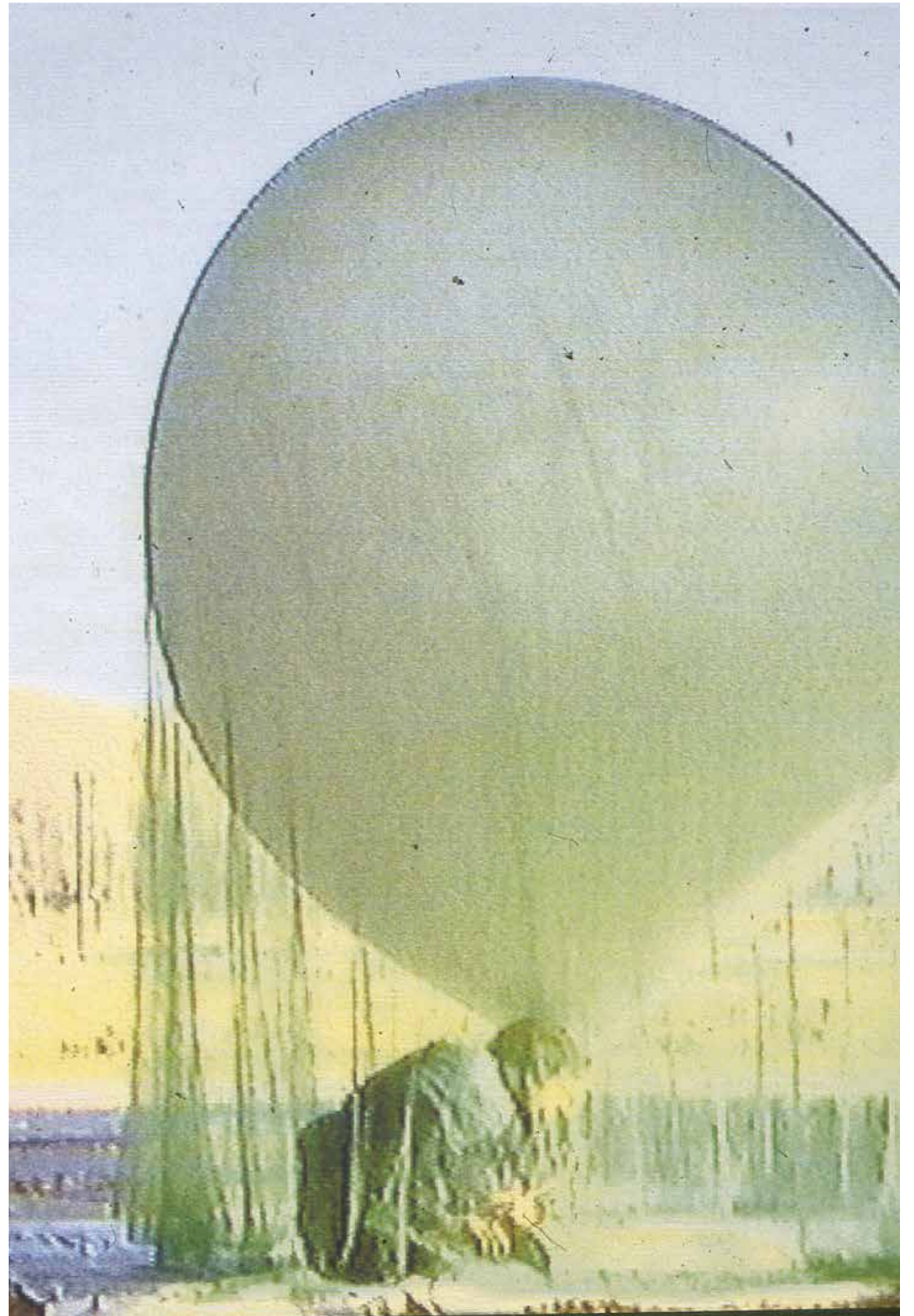
Dat wij een enorm spannende toekomst tegemoet gaan, mag wel duidelijk zijn. Het is voor mij onmogelijk om daar een oordeel over te vellen. Ik ken de wereld nog van voor het Internet en voor al deze ontwikkelingen waardoor ik in staat ben om te vergelijken. Dat is iets dat de jeugd van nu niet zal kunnen. Als je opgroeit met het Internet zul je je nooit een wereld zonder kunnen voorstellen. Hoe hard je je best ook doet, het zal onmogelijk zijn. Ik kan het beangstigend vinden wat er allemaal staat te gebeuren, maar dat komt nu juist door het vermogen om te kunnen vergelijken. Kinderen die een "connectie chip" krijgen zullen zich niet kunnen voorstellen om zonder die chip te leven en voor hen zal het denkbeeld om niet "connected" te zijn waarschijnlijk erg beangstigend zijn. Dat ligt compleet buiten hun voorstellingsvermogen. Letterlijk. De mens heeft het enorme vermogen om zich aan alle omstandigheden aan te passen en om iedere situatie als "normaal" te gaan ervaren. Ik ben nog van de 'oude tijd' en kan daardoor geen oordeel vellen over de 'nieuwe tijd', afgezien van enkele universele principes. Alle mensen dienen als gelijkwaardig behandeld te worden en gelijkwaardige kansen te krijgen. Ik weet dat dat nu ook al niet het geval is en wellicht een utopische wens is, maar dat doet niets aan dit principe af en we zullen ervoor moeten waken dat de ongelijkheid niet erger wordt. Zoals geschetst liggen er vele gevaren en mogelijkheden op de loer en ik hoop dat de mensheid in staat zal zijn om hier goed mee om te kunnen gaan, niet alleen in de komende 40 jaren maar nog veel langer.

*Claudi Cornaz
september 2018*

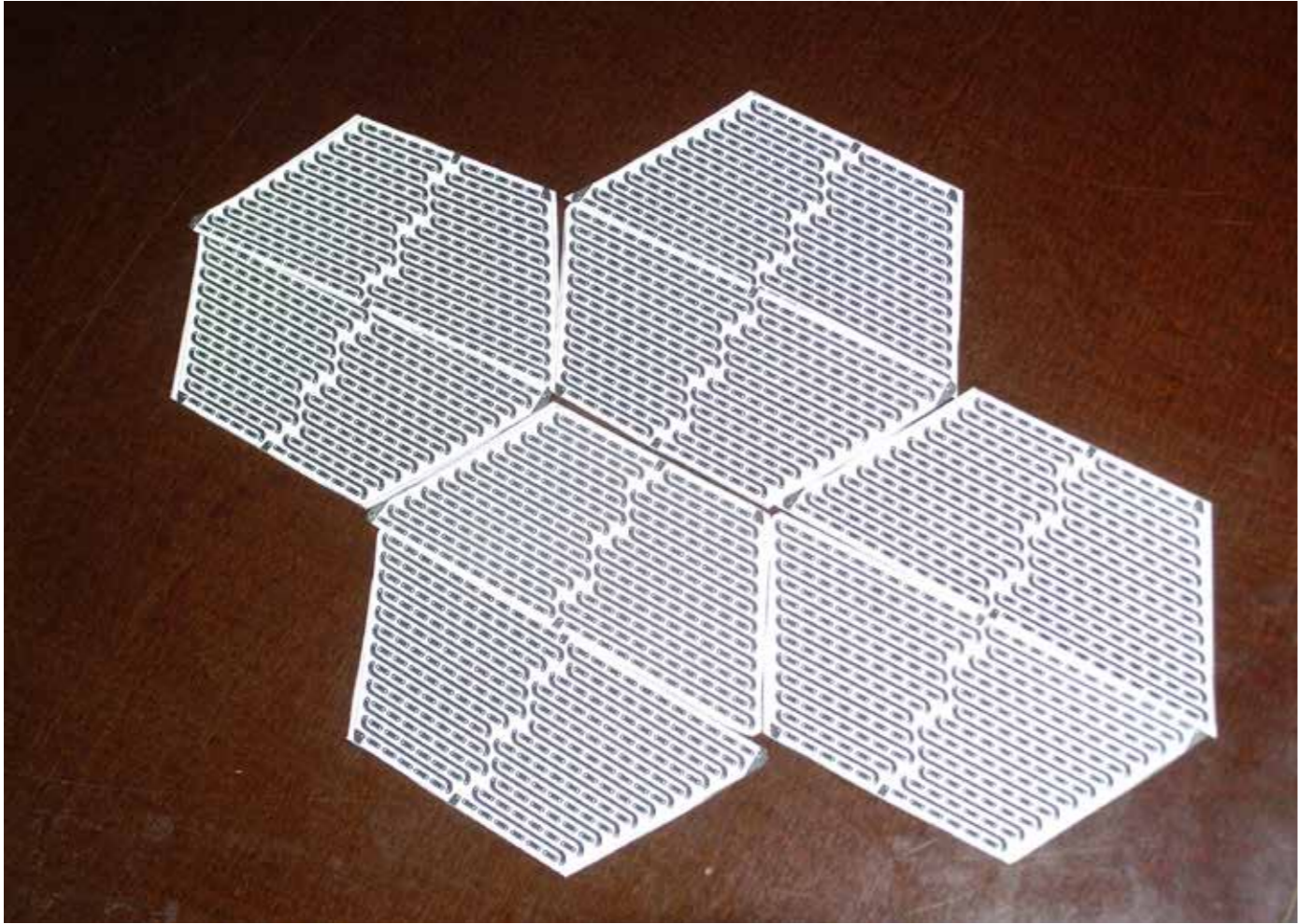

Limincilla
S1-15

Constance van Duinen - beeldende kunst, tapdans, theatervormgeving

Bouwen doe je niet alleen.

Afgelopen jaren heb ik vaak samengewerkt met musici, dansers, regisseurs, filmmakers, fotografen, beeldend kunstenaars, schrijvers, meubelmakers.

Bij de projecten die ik initieer en produceer, ligt de ene keer het accent op de beeldende kunst, dan weer op de muziek en tapdans, dan weer op de theatervormgeving, of op het schrijven. Dit levert een zeer afwisselend en uitdagend bestaan op, niet in de laatste plaats veroorzaakt door een plezierige uitwisseling van ideeën tussen vaklui die openstaan voor riskante samenwerking.

Het begin van dit coöperatieve kunstenaarsbestaan ligt in mijn periode bij Utopia. Met vele handen werd het Watertorenterrein omgetoverd tot een cultureel paleis. Het Snelfiltergebouw werd tot mijn woonhuis en textielhal omgebouwd. Ik maakte er constructies in textiel, van mode naar theater, van draagbare objecten naar monumentale werken.

Bij Utopia heb ik ervaren hoe samenwerken kan leiden tot vernieuwende inzichten en producten. Tot op de dag van vandaag val ik met enige regelmaat Cor van der Hout van Hal 2 daarmee lastig.

Selectie projecten:

Sneller dan mijn schaduw (2003) was geïnspireerd op Lucky Luke die sneller schoot dan zijn schaduw. Het is een tapdansperformance waarin ik dans met mijn schaduw die mij uiteindelijk heeft afgetroefd door eerder klaar te zijn met de dans. Het beeld kwam tot stand samen met Hans Werlemann-film, Claudi Cornaz-montage, Arnold Bastiaanse-geluid film, Quintus Visser-licht en Janosch Ackermann-percussie.

Circus OZ uit Australië verbleef bij Utopia (1980).

Ik maakte textiele logo's, een olifantenkostuum. Cor van der Hout een houten scheermes.

VPRO-radio (2012) maakte de documentaire: Het spoor terug: de Indische stamboom.

Een speurtocht naar de mengeling van culturen en rassen in de stamboom van de voorvaders van de op Irian Jaya geboren Rotterdamse kunstenaar Constance van Duinen. Samenstelling: Michal Citroen.

In 2014 maakte ik de tentoonstelling Het Gemengde Gemengd naar aanleiding van de zoektocht naar mijn Indische stamboom in Verhalenhuis Belvédère Rotterdam met een aantal kunstenaars, musici en BSO De Schalm. Geflankeerd met lezingen en maaltijden uit diverse Volkskeukens.

Samoe (2013) was geïnspireerd op Japanse samoerai strijders en staat voor diverse identiteiten uit verschillende wereldculturen. De film is in samenwerking gemaakt met fotograaf Edward Susanna en muzikant/filmer Michael de Miranda.

In het kader van het kunstproject Het Gemengde Gemengd 2014 kregen kinderen van groep 8 van openbare basisschool De Schalm, Rotterdam-Katendrecht een serie lessen filosofie en beeldende kunst. De lessen worden gegeven door de leerkracht filosofie i.s.m. kunstenaar Constance van Duinen met het onderwerp: identiteit, stamboom, culturen en tradities.

De muziek is een compositie van Michael de Miranda, percussionist, getiteld Travelling Birds. Met Richard van Duinen op fluit en gitaar. Daarnaast is muziek verwerkt van musicus, componiste Agnes Jama, moeder van Hans Citroen. Hans is een van de beeldend kunstenaars in het project Het Gemengde Gemengd.

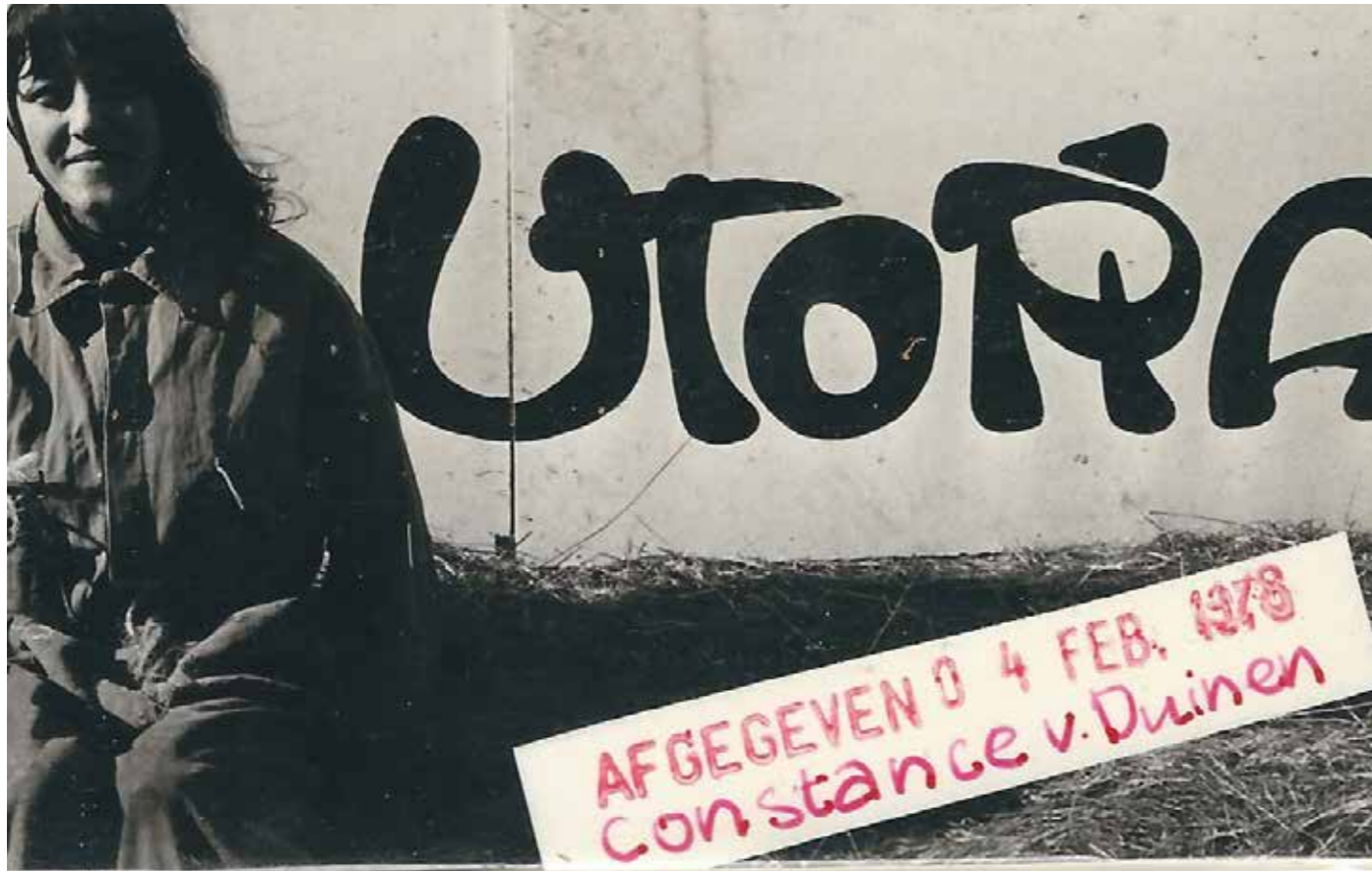
Duveen & Van Duinen in 1989 op de Vrije Academie Den Haag. Dans en beeldende kunst.

Niet storen Ik lees. Leesproject in 1991, Stadstelevisie Rotterdam, Jet Manrho, Anna Lansdorp met Louis Kockelmann als Louis de Leesworm

Kostuum en decor Constance van Duinen, boekenhuis i.s.m Cor van der Hout

Meer beeldende kunst en tapdance op: <http://www.constancevanduinen.nl>

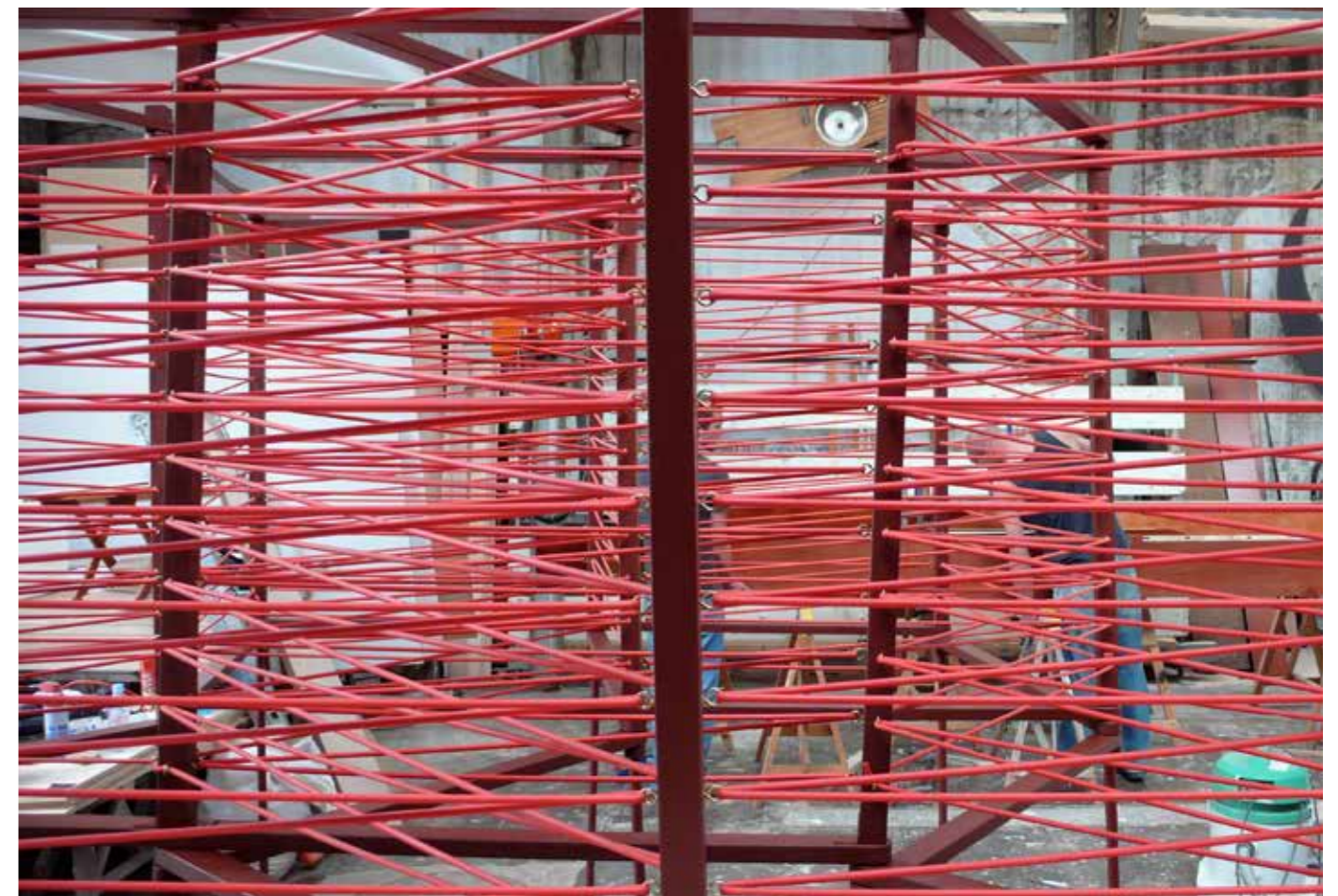

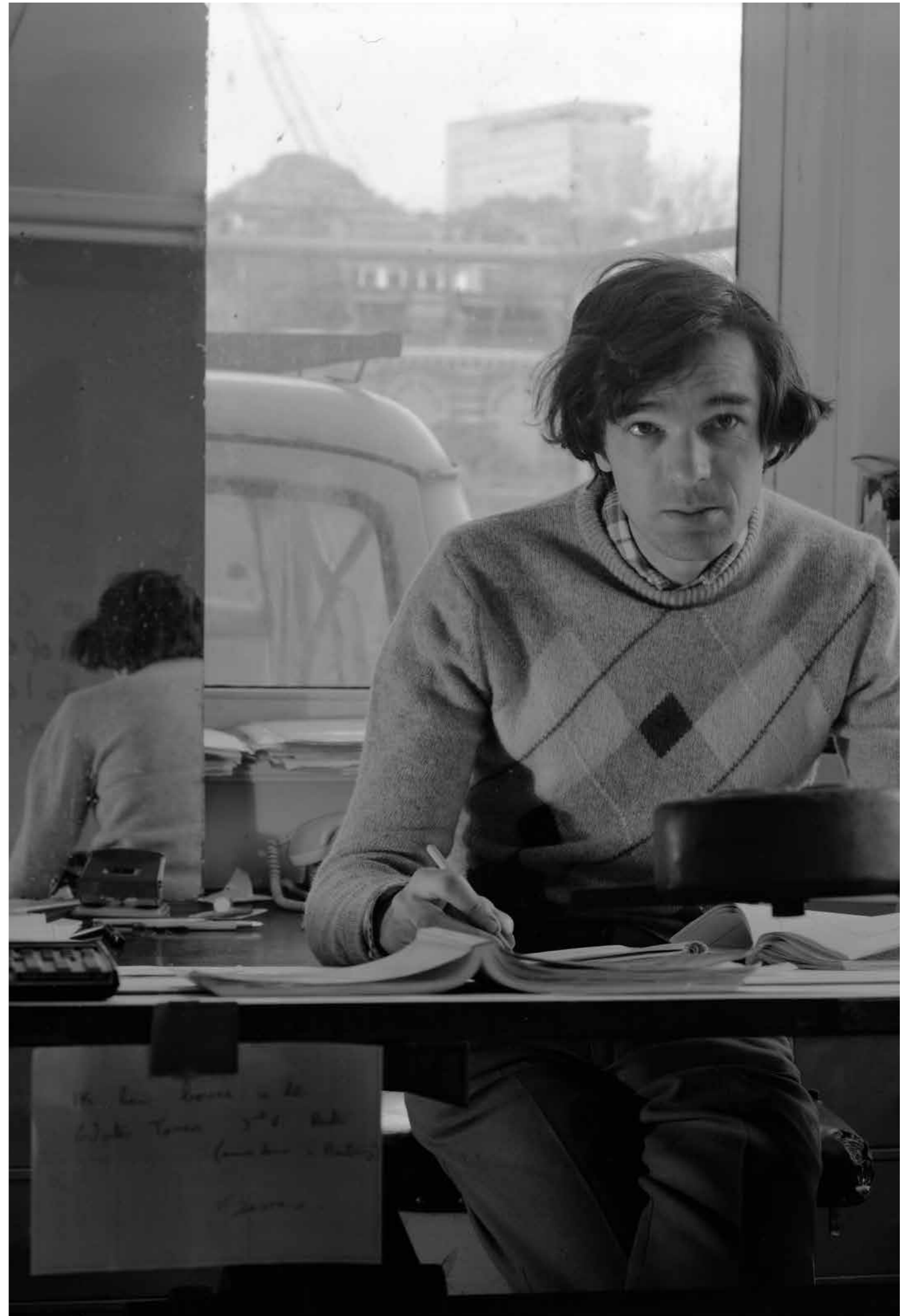
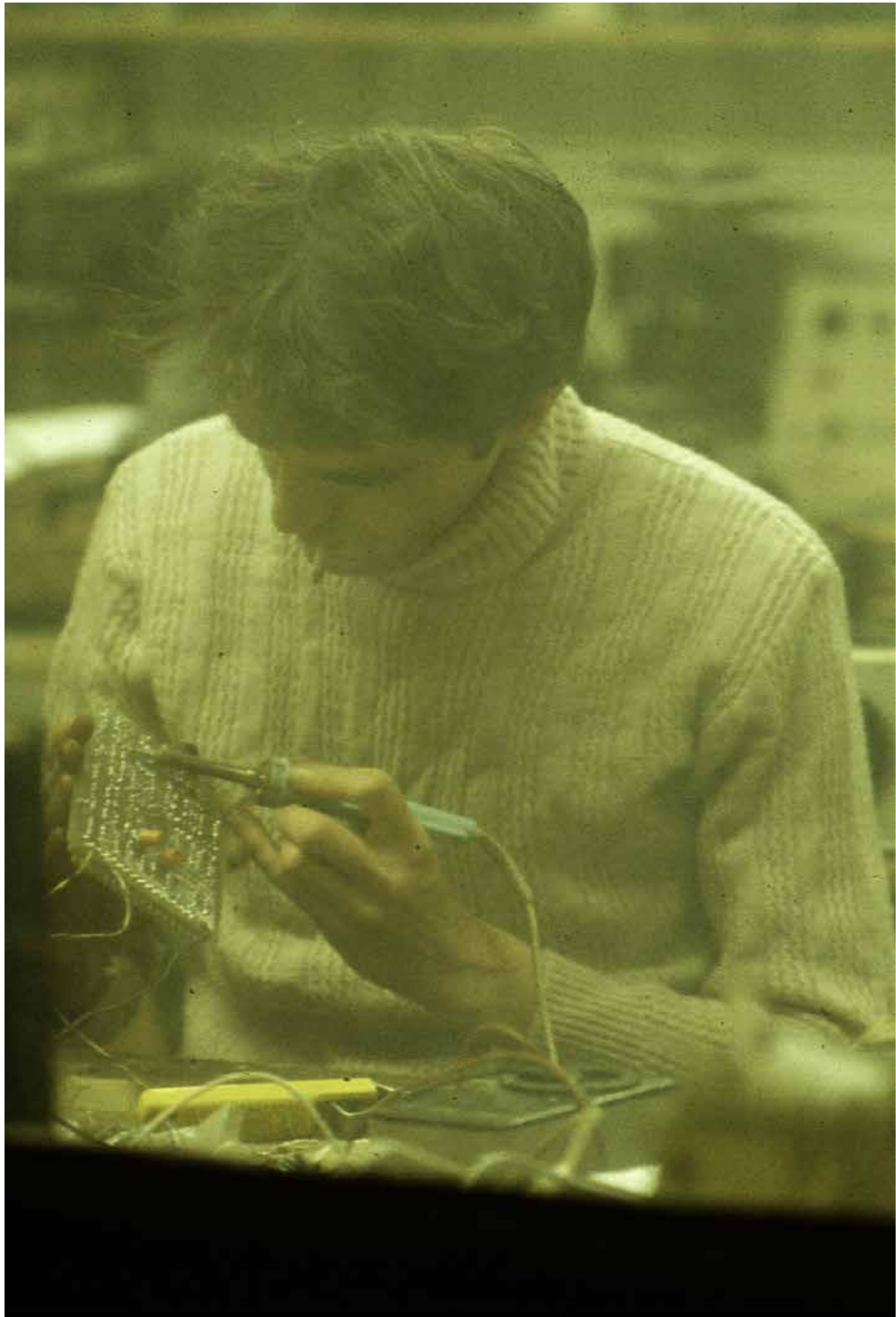

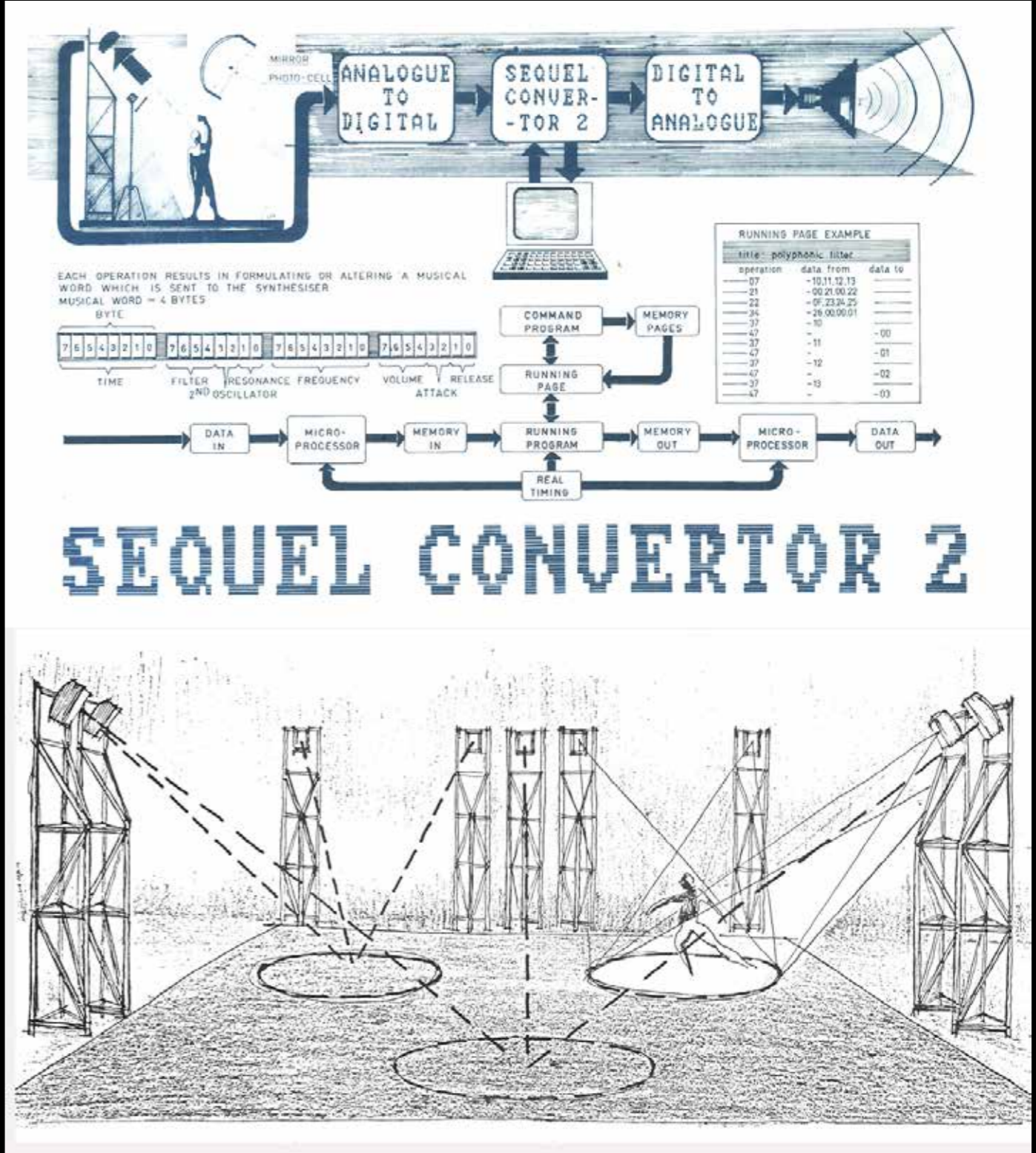

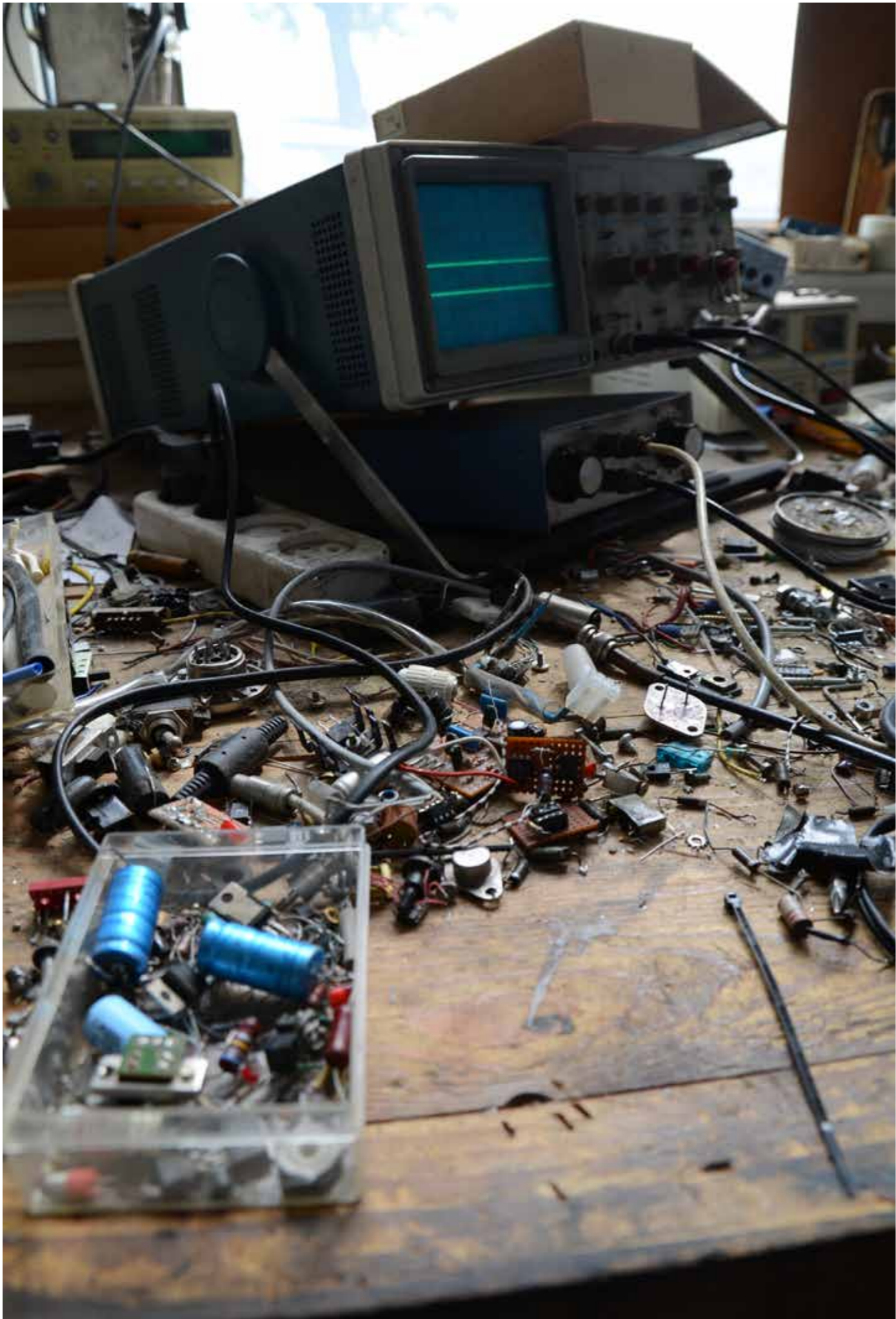

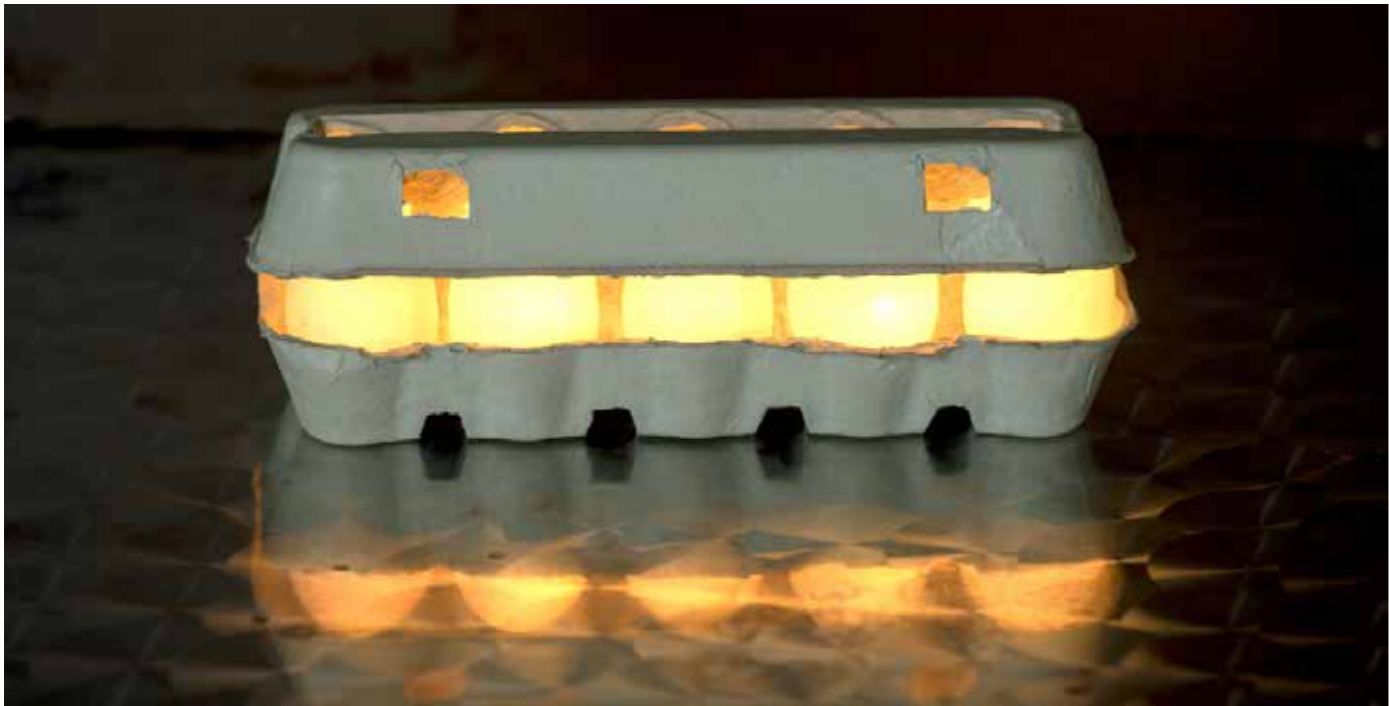
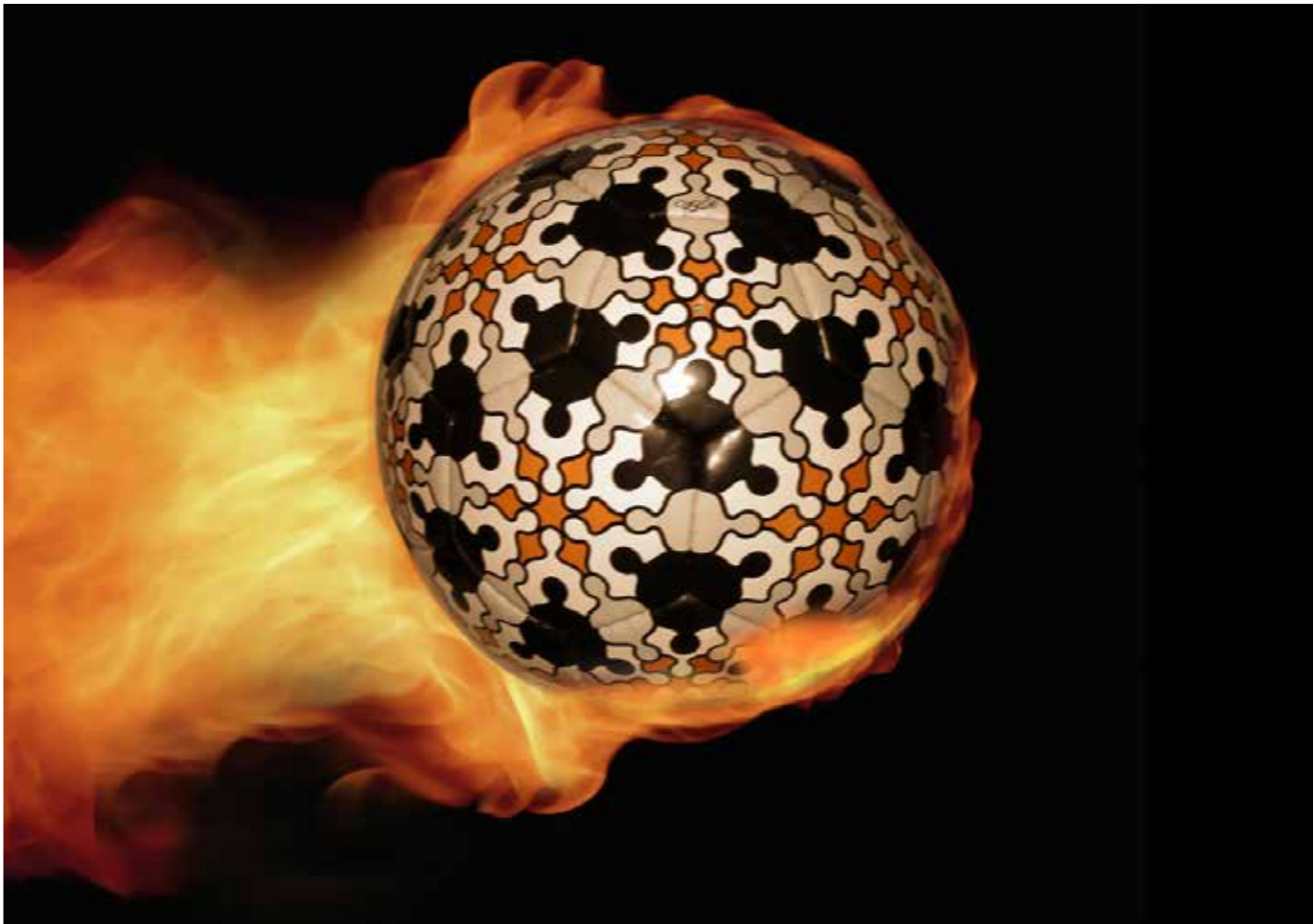

'n jaar of tien geleden werd ik Utopiaan. Dat was een heel prettige ervaring. Waar ik voorheen gewend was om alleen te werken, vond ik hier talloze disciplines bij elkaar. Een omgeving die het mogelijk maakte om dingen samen te doen. Dat werkte op mij zeer inspirerend. Tegenwoordig vertoef ik meestal in Portugal in een prachtig huis met atelier. Ik ben nu vertrokken maar zal altijd met warme gevoelens aan Utopia denken. Utopia for ever !

Bob van Persie

Naast de functie als café voor de buurt, heeft Tom Tom Café zich weten te onderscheiden als podium voor beginnende artiesten, DJ's en evenementen.

Enkele bekende DJ's die hier hun eerste plaatjes draaiden zijn bijvoorbeeld Bootsy Paul, Hans Havenaar, Remy Merian en Ted Langenbach. Deze laatste begon ook zijn eerste evenementjes in Tom Tom Café (Party Particulare avonden) waarna hij overstapte naar de grotere evenementen organisatie. Ook verzorgden wij de catering bij de concerten in Hal 4, en organiseerden daar ook zelf concerten en evenementen (de eerste rollerdisco's en de "getto Party's", waar voor het eerst brakedancers hun intrede in Rotterdam deden).

Tevens was er de catering afdeling van Tom Tom Café (Tom Tom Catering). Deze was gespecialiseerd in culturele evenementen in Rotterdam. Zo begonnen wij in het Boymans park met een zomereditie in het openlucht-kapelletje waarna we steeds meer culturele evenementen in Rotterdam in ons pakket opnamen. In het begin waren daar de foto-biënnale, uitmarkt, artiesten catering van exposanten in Boymans, later kwamen er grotere evenementen bij zoals Stadstimmeren (in de hal van de Holland Americanlijn), diverse kunsttentoonstellingen (eveneens in de Hal), de beeldenroute Rotterdam, voorstellingen van het Scapinoballet en van het Ro-theater.

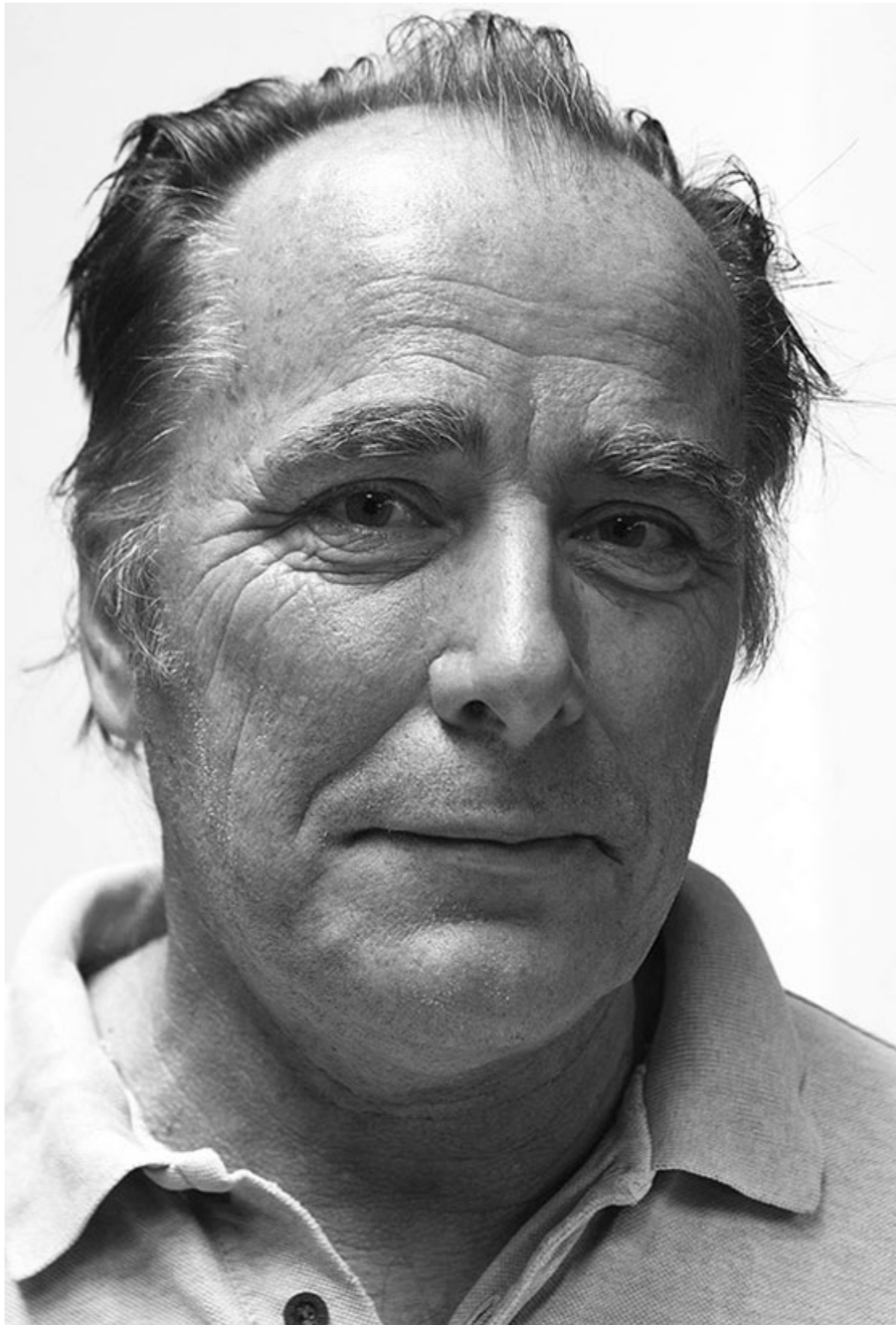
Bovendien groeiden thema-feestjes vanuit Tom Tom uit naar grotere evenementen (zoals onlangs nog "waanzin op woensdag" naar de Geheime Tuin). In 1990 is Tom Tom Catering overgegaan in Dudok catering.

Op dit moment worden er op kleinere schaal nog catering verzorgd in eigen huis. Hierbij valt te denken aan de diverse boekpresentaties die wij verzorgen, de vele wijnproeverijen van verschillende wijnhuizen, foto-afstudeerprojecten (fotovakschool Rotterdam), reisavonden met verslagen van reizen in verre landen, de thema-avonden met nabesprekingen van symposia van de Erasmus universiteit, etc.

Dit is slechts een greep uit de vele activiteiten van Tom Tom Café.

Kortom, een prima voedingsbodem voor culturele projecten!

Walter Vincent: 'Wanneer het eindpunt utopisch is, heb je in principe altijd speelruimte'

Het is een zonnige dinsdagmorgen op een van de mooiste café-terrassen van Rotterdam, in de schaduw van 's lands oudste, grootste en mooiste watertoren. Om minder doen we het niet. De meerkoeten roeren zich in de waterbakken, *extended families* van Nijlganzen trekken paraderend langs alsof het hele gebied van hen is, en Walter Vincent, eigenaar van café TomTom en Utopia-veteraan ('jaja, een van de jongste ouwe knarren hier'), onderbreekt zijn geliefde kluswerk om onder het genot van een kopje koffie van de allerhoogste kwaliteit een aantal gewetensvragen van een stamgast en wijkbewoner te beantwoorden.

Walter, ik val met de deur in huis. Wat is het DNA van Utopia? Na veertig jaar verdient deze vraag eindelijk een antwoord.

'DNA van Utopia? Wie heeft dat nou weer verzonnen...'

Ik geef een voorzet. Bij 'Utopia' denk ik aan iets maken wat er nog niet is. Het woord suggereert ook een zekere naïviteit: iets doen wat misschien niet kan.

'Eh, ja. Op het pad blijven naar het onbereikbare. Zo iets. De eeuwige vraag waar je met z'n allen heen gaat. En dat is natuurlijk op zich hartstikke leuk. Wanneer het eindpunt onbereikbaar is, heb je in principe altijd speelruimte. Zo'n gedachte past prima bij een broedplaats op het snijvlak van kunst en cultuur. We waren een van de eerste van dat soort broedplaatsen in heel Nederland. Al schijnen veel mensen een hekel aan het woord broedplaats te hebben. Ach, moeten zij weten.'

Wat heeft een horeca-ondernemer te zoeken in een broedplaats op het snijvlak van kunst en cultuur? Dat heb ik me nou altijd afgevraagd.

'Ik stond in Delft, waar ik destijds woonde, toevallig wel ingeschreven als kunstenaar, jonge vriend. Ik woonde er in een atelier. Zeker, dat is niet om in te wonen, maar in Delft was nauwelijks betaalbare woonruimte, vandaar. Ik moest wel bewijzen dat ik een kunstenaar was, dus maakte ik wat tafeltjes, kastjes en stoeltjes en een paar schilderijen van objecten. Van die dingen waar je achteraf een naam bij verzint, zeg maar. En wat dacht je? Ik heb vier keer geëxposeerd. En ik heb jarenlang goedkoop en naar volle tevredenheid in die galerie gewoond. Slim? *Sort of.*

Hier kwam ik vervolgens terecht in het kielzog van Hans Oldewarris, die ik goed kende en die helemaal verrukt was van dit complex, dat leeg stond en waar hij met een stel mensen iets moois en baanbrekends wilde beginnen. Er moest natuurlijk wel veel aan gebeuren en ik heb enthousiast mee geklust. Gewoon, omdat ik de mensen kende en heel handig ben. Uiteindelijk heb ik het cafeetje dat Joke van der Spek in de Wateroren was begonnen overgenomen. Ik had een ouderwets cafédiploma, dus dat zat wel goed. Ik werkte ook in de horeca in Delft. Zo wist ik dat het cafévak frustrerend is. Je kunt wel een aardig zaakje hebben, maar het publiek blijft hetzelfde, dus dat ontgroeit je. Dat zie je veel gebeuren. Hier zou het anders kunnen gaan. Als ik ooit de gelegenheid kreeg een zaak te beginnen die met mij mee kon groeien, dan was het in deze setting, die natuurlijk niet alledaags was.'

Een utopisch café, kortom. Steeds in ontwikkeling.

'Geef het beestje maar een naam. In ieder geval is hier een hoop leuks gebeurd. DJ's als Ted Langenbach en Hans Havenaar zijn bij mij begonnen met hun feestjes, het zong rond in de scene dat hier wat te beleven viel, vanuit de stad stroomden mensen toe. Het vervelende was alleen dat je ook weer heel snel uit de gratie viel, bijvoorbeeld als een DJ er eens een avond geen zin in had. Hup, dan trok iedereen weer ergens anders naartoe en kon je helemaal overnieuw beginnen.'

Maar je hebt dus wel een graantje meegepikt van de ontluikende club-cultuur, eind jaren tachtig.

'Die trend heb ik zelf gezet. Geintje. De activiteiten bleven overigens niet beperkt tot TomTom. Ik heb concerten georganiseerd in Hal 4, maar ook het eerste rolschaatsfeest van Rotterdam. En een ghetto-party, samen met de kok Trubus. Breakdancen op een autokerkhof. Die avond is in het café de flipperkast gekraakt. Mooi toch? De daders hadden het thema goed begrepen. Veel mensen deden van tut-tut, maar ik vond het een onbetaalbare act, en van grote toegevoegde waarde.'

Dat meen je nog ook, hè?

'Ja.'

Hoe nu verder met Utopia, Walter?

'In ieder geval niet doen alsof het zo geweldig was wat we hebben gedaan. Leuk, zo'n boekje, maar vooruit kijken is nog leuker. Er zijn inmiddels heel veel broedplaatsen in Rotterdam, waarvan de meeste mensen hier niet eens gehoord hebben. Het leek mij daarom een goed idee om in het kader van ons jubileum mensen van die broedplaatsen uit te nodigen om te kijken wat we samen kunnen doen. Ik hoop dat het er nog van komt. Wat in ieder geval moet is ruimte in Utopia geven aan jonge mensen, want we raken natuurlijk vergrijsd. Vers bloed is dingend gewenst. Gelukkig gebeurt dat. Ja, mijn zoon Mike werkt in Hal 1 als productontwerper, maar vergeet ook Hal 3 niet. Jaren leeg gestaan, nu zitten daar Marieke van der Meer en Vadim Gryadov die met hun zand- en ijssculpturen tot de internationale top behoren. En fotograaf Rein Janssen is ook erg goed. Zal ik je wat zeggen? Het eindpunt is wonder boven wonder nog niet in zicht.'

tekst: Carl Stellweg

Agenda Keesie

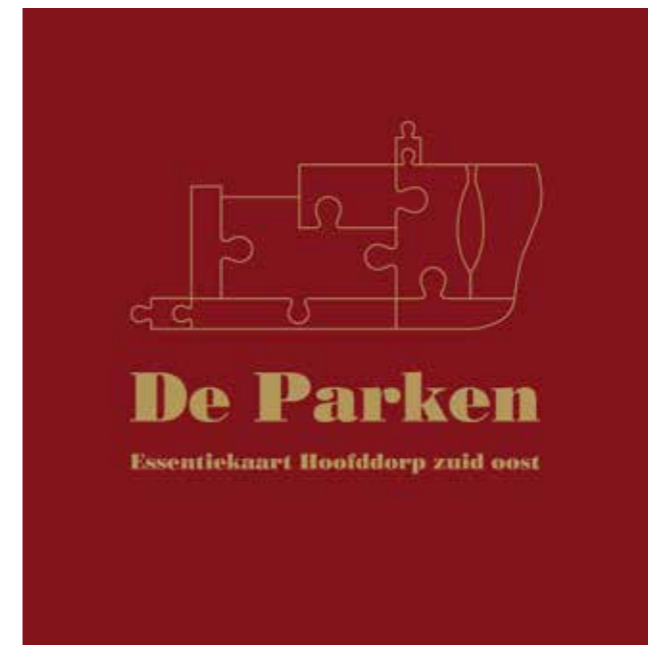
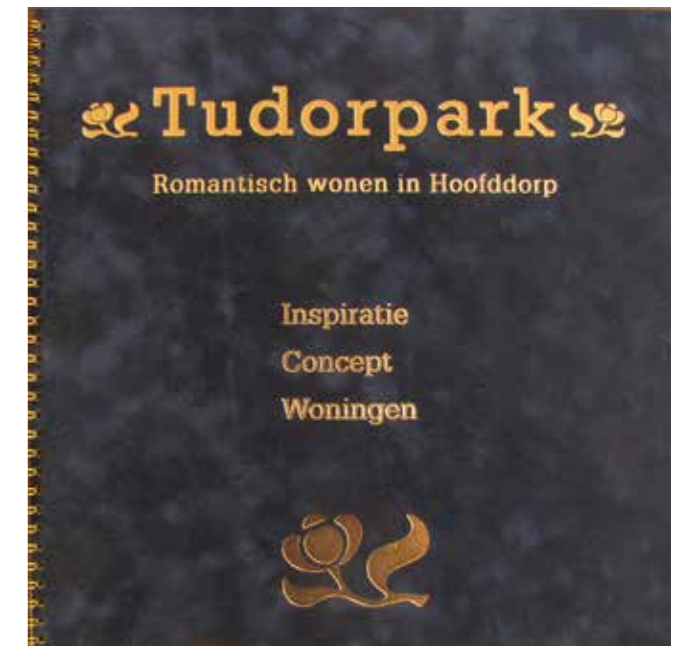
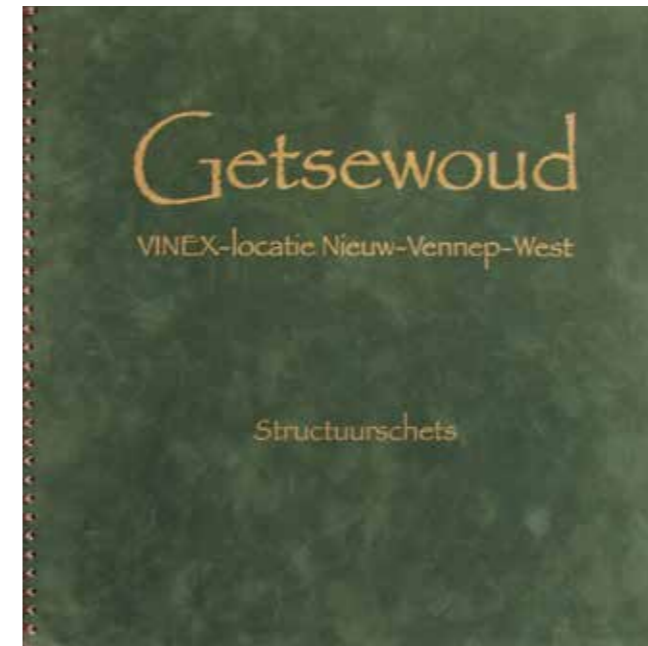
Agenda ONS Schiedam

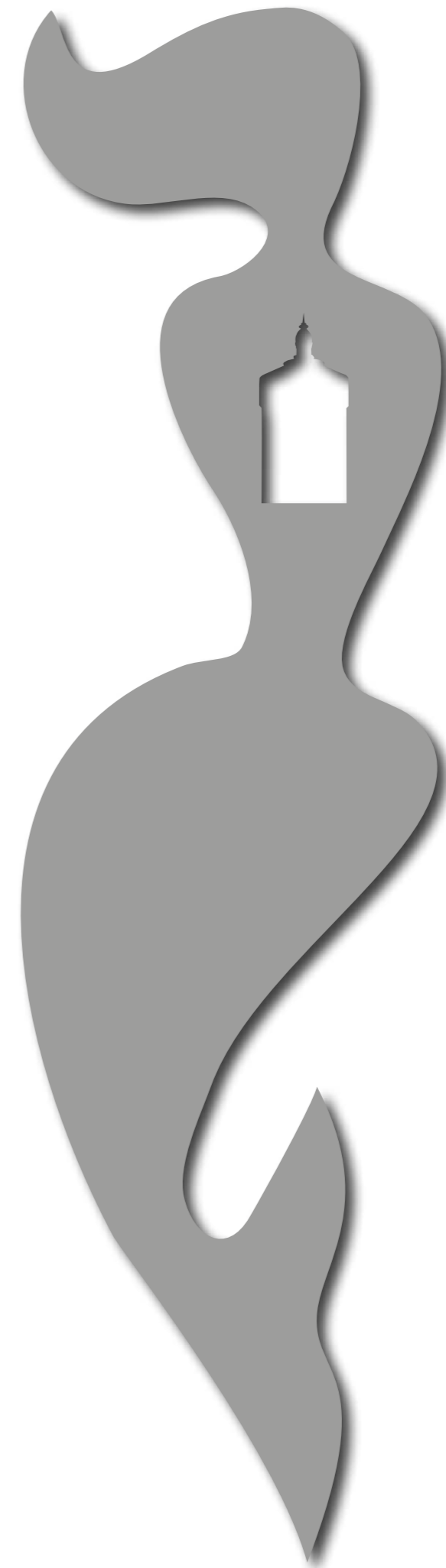
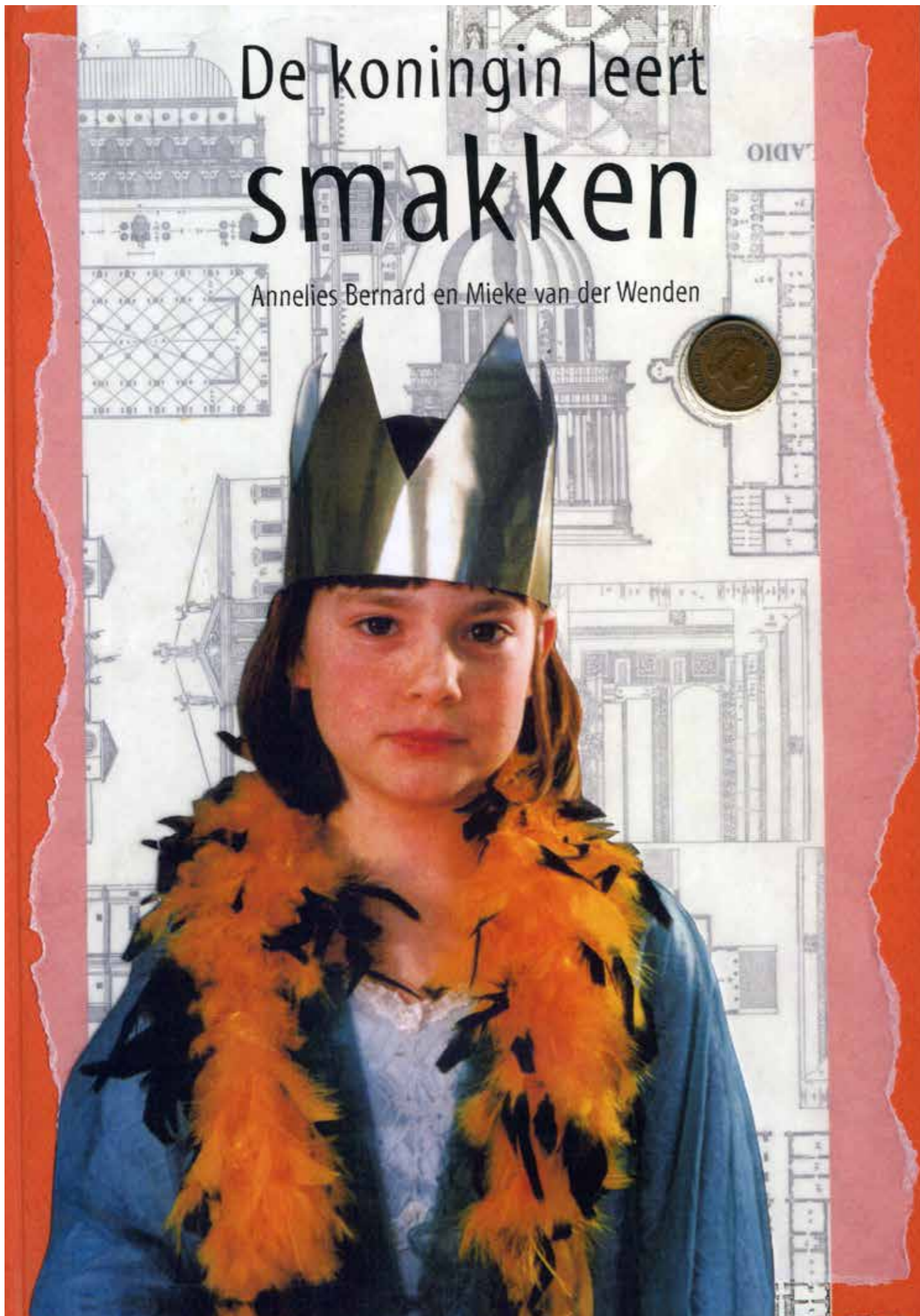
Monstercard voor Mars/Disney

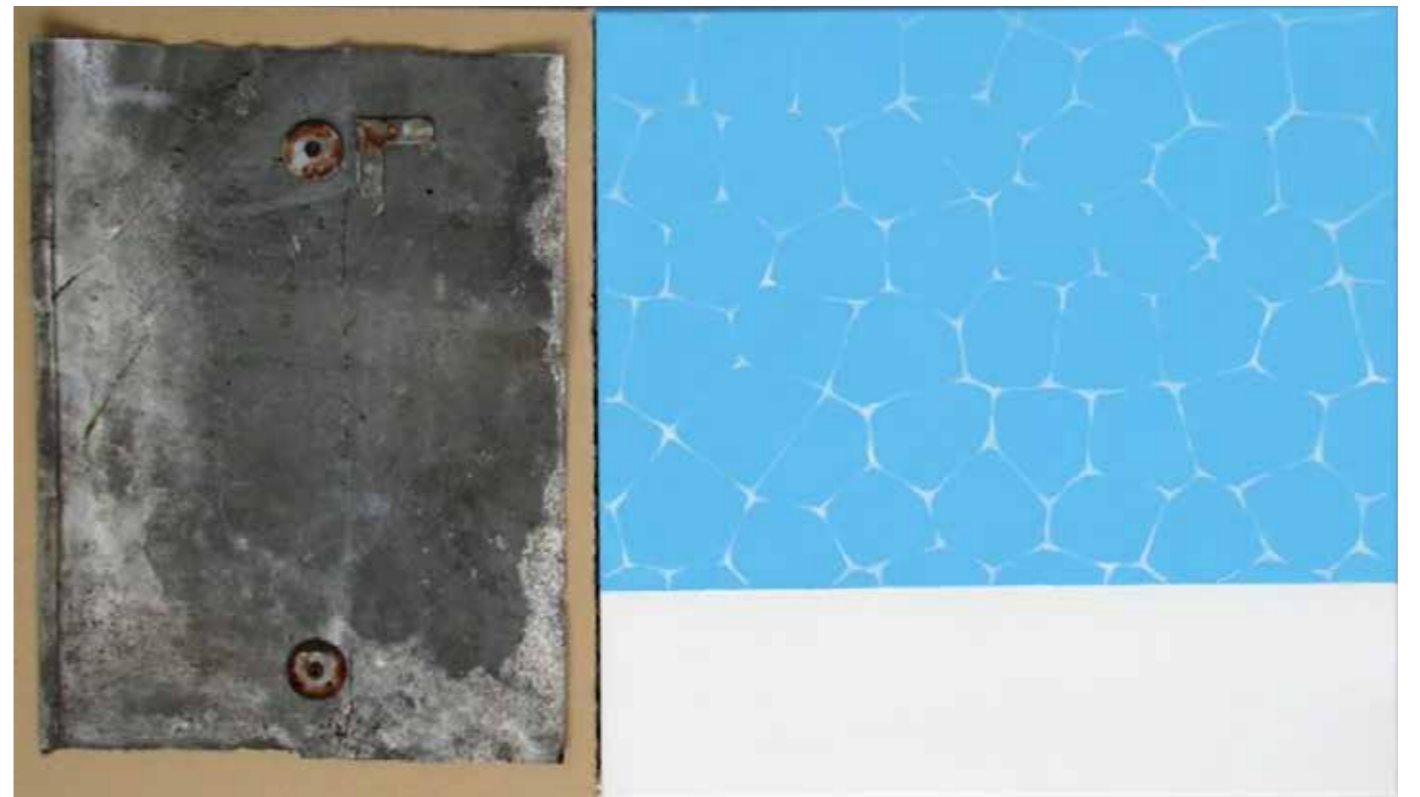
Idols Jim T-shirt en Boomerang kaart voor Mars

Utopia

Als we bij elkaar wonen en werken is dat efficiënter, inspirerender en gezelliger. Zo ontstond de woon-/werkgemeenschap Utopia uit de medewerkers van het voormalige tijdschrift met dezelfde naam.

We werkten op het gebied tussen kunst en techniek.

Op zoek naar huisvesting kwam de watertoren met bijgebouwen in het vizier. Enthousiasme sloot onze ogen voor de enorme opknopklus die ons te wachten stond. Drie jaar lang werkten we doordeweeks aan onze eigen werk- en woonplek en in de weekends aan de algemene gedeelten. We vervreemdden van onze familieleden, maar het was zo inspirerend en het straalde af op onze omgeving. Fantastisch grote projecten zoals de poppen op de Lijnbaan, het ponton 010 en de concerten in Hal 4 waren zo leuk om aan te werken. De omgeving en de hechte vriendschap maakten dat het kolkte, bruiste en sprankelde.

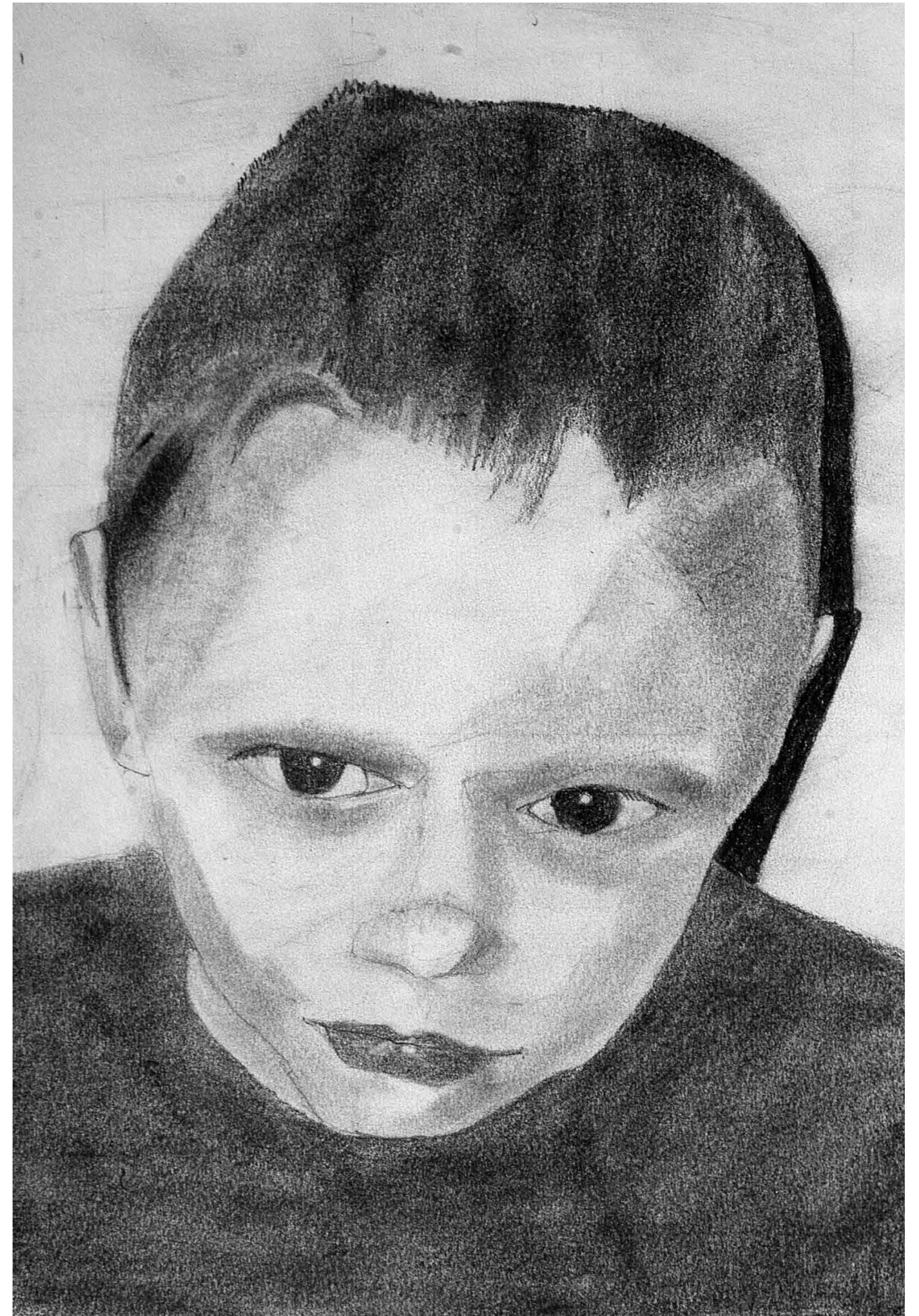
In de loop der jaren verdiepte ieders specialisme zich. De bedrijven werden autonomer en de gezamenlijke opdrachten werden minder. De kruisbestuivingen bleven echter bestaan. Het complex werd steeds mooier, de leden ouder en met de opkomst van de computer de behoefte aan vierkante meters minder. Een herziening van de uitgangspunten werd noodzakelijk. Naast woon-/werkleden kan je ook werklid en projectlid worden. Hierdoor konden de werkruimtes weer optimaal worden gebruikt. Utopia breidde zich uit en verjongde zich.

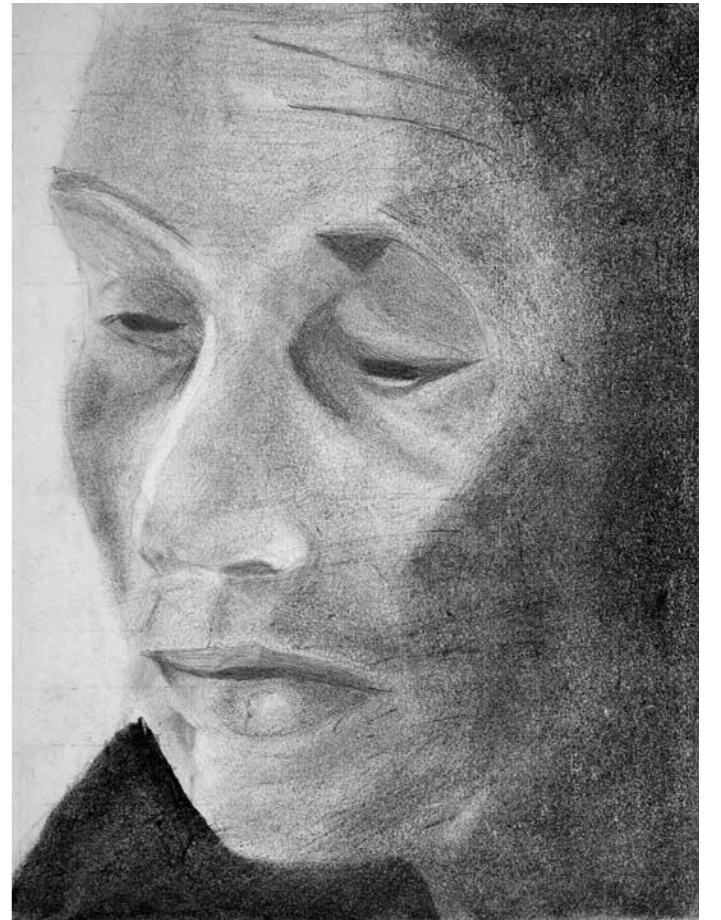
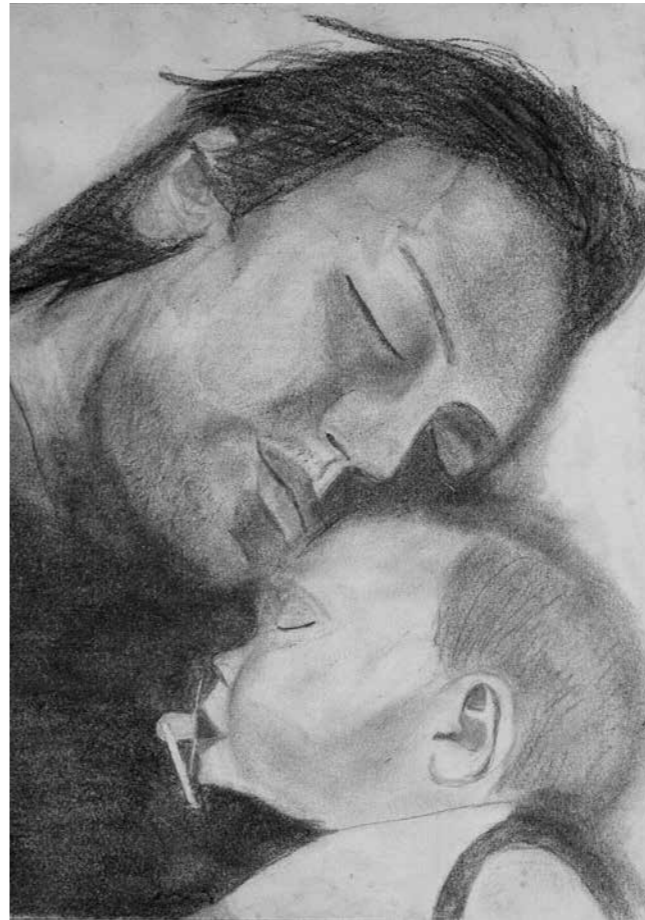
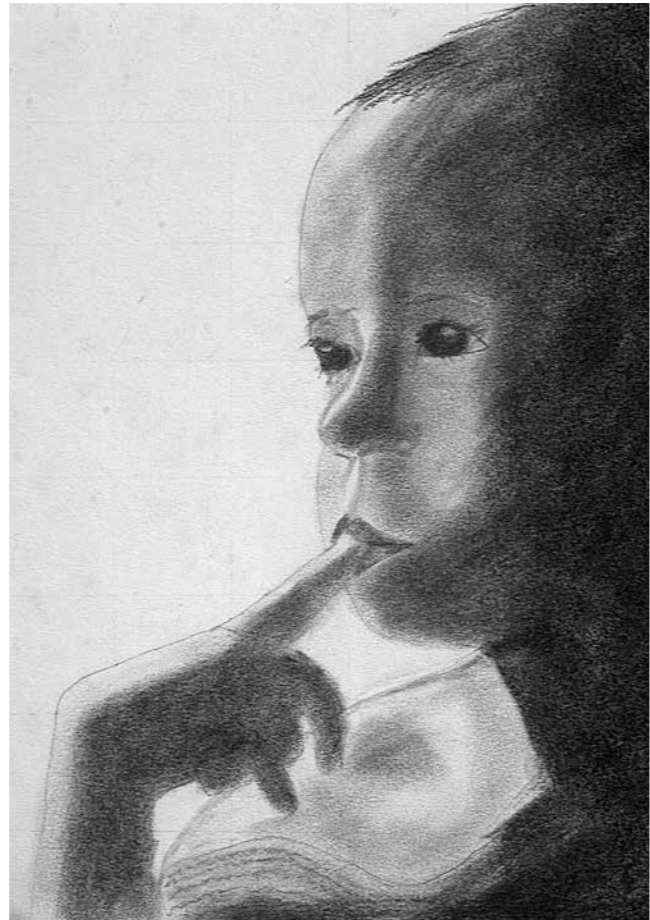
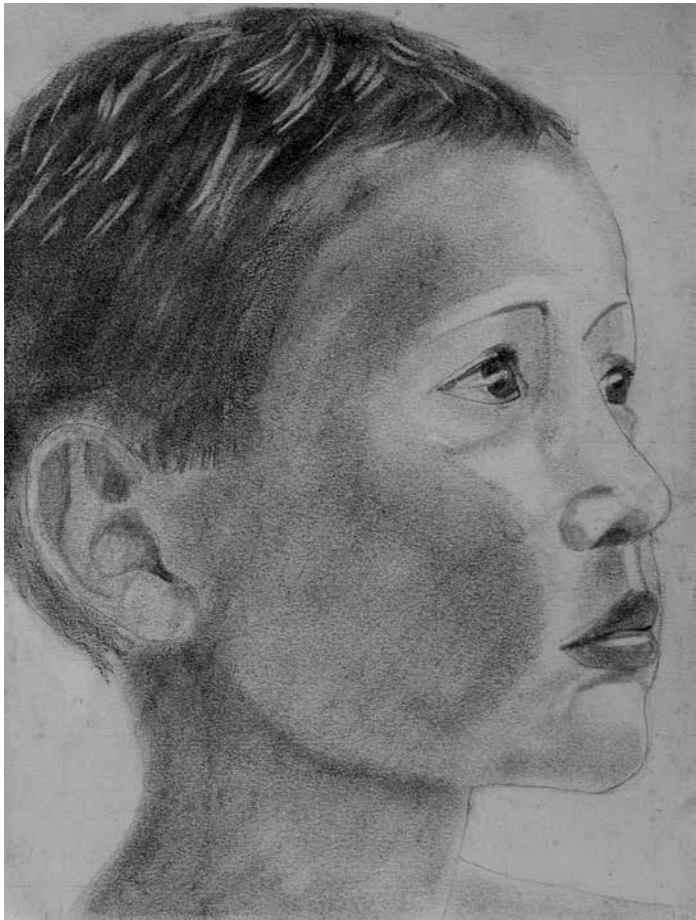
Wat er de volgende 40 jaar gaat gebeuren?

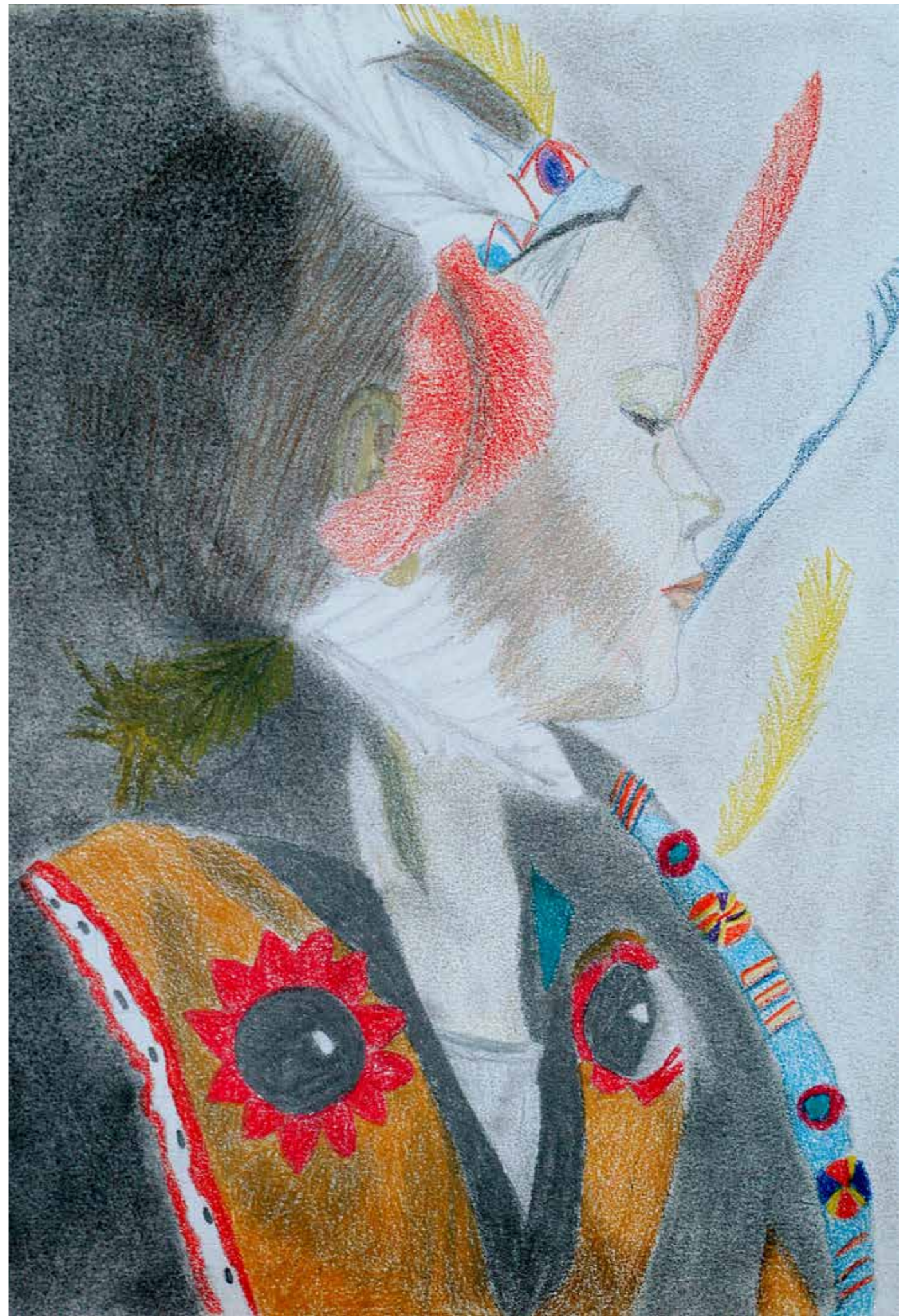
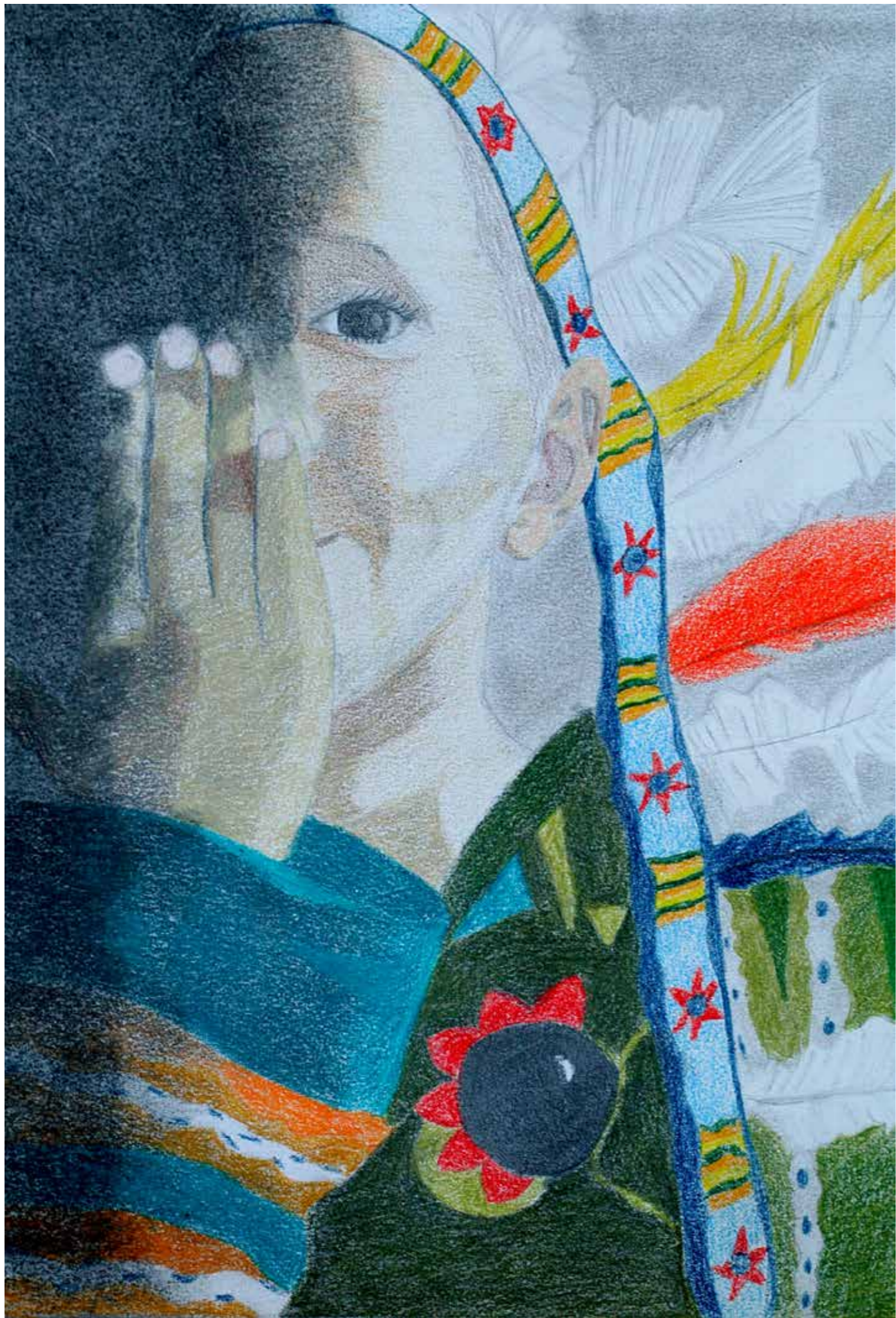
Robots pompen eindelijk de kelders leeg. Utopia gaat naar de beurs. Het ledenaantal breidt zich aanzienlijk uit.

Wie weet?

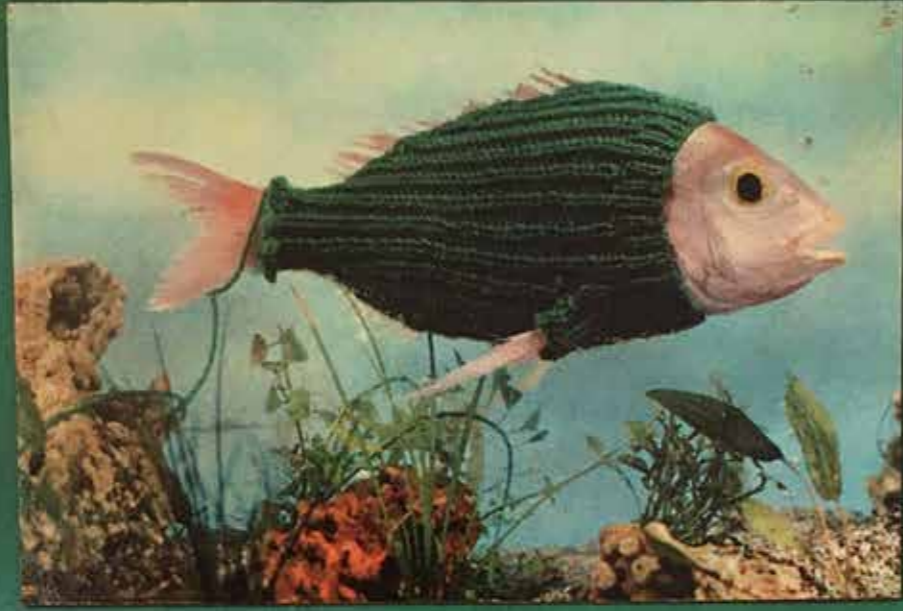
In ieder geval zijn we nu na 40 jaar niet alleen het eerste maar ook het langst bestaande en waarschijnlijk ook het leukste bedrijfsverzamelgebouw. Wij zijn daar trots op.

De leukste restaurants

van de dames Reiziger

UITGEVERIJ CONTACT

Het boekje van de Dames Reiziger was 1 van de hoogte punten in het Utopia avontuur van Caro en mij. Wij koken pas 20 jaar in het restaurant. Onze voorgangers weet ik niet zoveel van .... de pioniers

Wel weet ik dat wij heel veel plezier hebben van de locatie en dat het een feestje is om Linnen Utopia, zo'n dijk van een restaurantje te runnen.

Zonder jullie was er geen Toren,

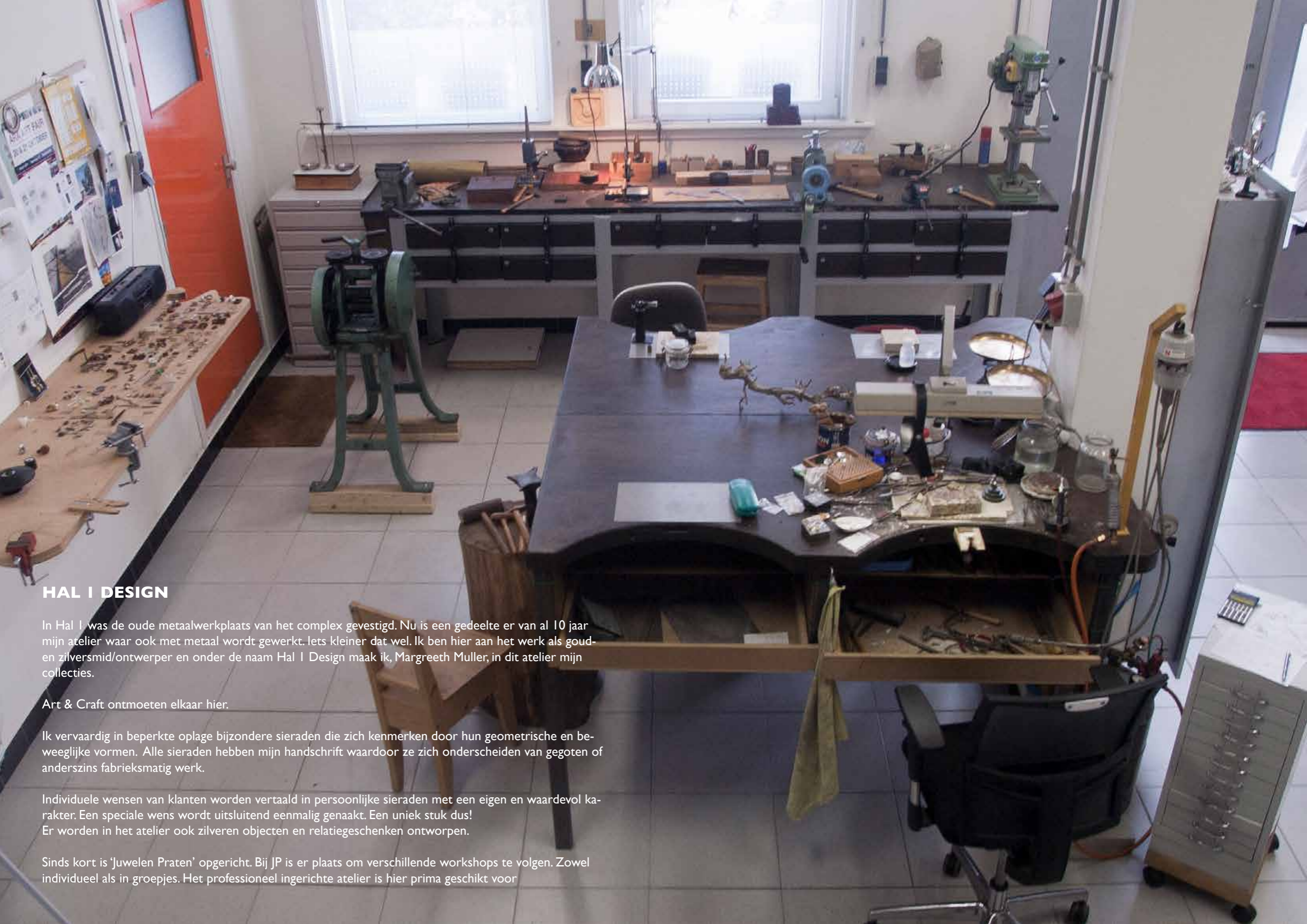
Duizend maal dank

Lies

HAL I DESIGN

In Hal I was de oude metaalwerkplaats van het complex gevestigd. Nu is een gedeelte er van al 10 jaar mijn atelier waar ook met metaal wordt gewerkt. Iets kleiner dat wel. Ik ben hier aan het werk als goud- en zilversmid/ontwerper en onder de naam Hal I Design maak ik, Margreeth Muller, in dit atelier mijn collecties.

Art & Craft ontmoeten elkaar hier.

Ik vervaardig in beperkte oplage bijzondere sieraden die zich kenmerken door hun geometrische en beweeglijke vormen. Alle sieraden hebben mijn handschrift waardoor ze zich onderscheiden van gegoten of anderszins fabrieksmatig werk.

Individuele wensen van klanten worden vertaald in persoonlijke sieraden met een eigen en waardevol karakter. Een speciale wens wordt uitsluitend eenmalig genaakt. Een uniek stuk dus! Er worden in het atelier ook zilveren objecten en relatiegeschenken ontworpen.

Sinds kort is 'Juwelen Praten' opgericht. Bij JP is er plaats om verschillende workshops te volgen. Zowel individueel als in groepjes. Het professioneel ingerichte atelier is hier prima geschikt voor

JAZZ IN ROTTERDAM

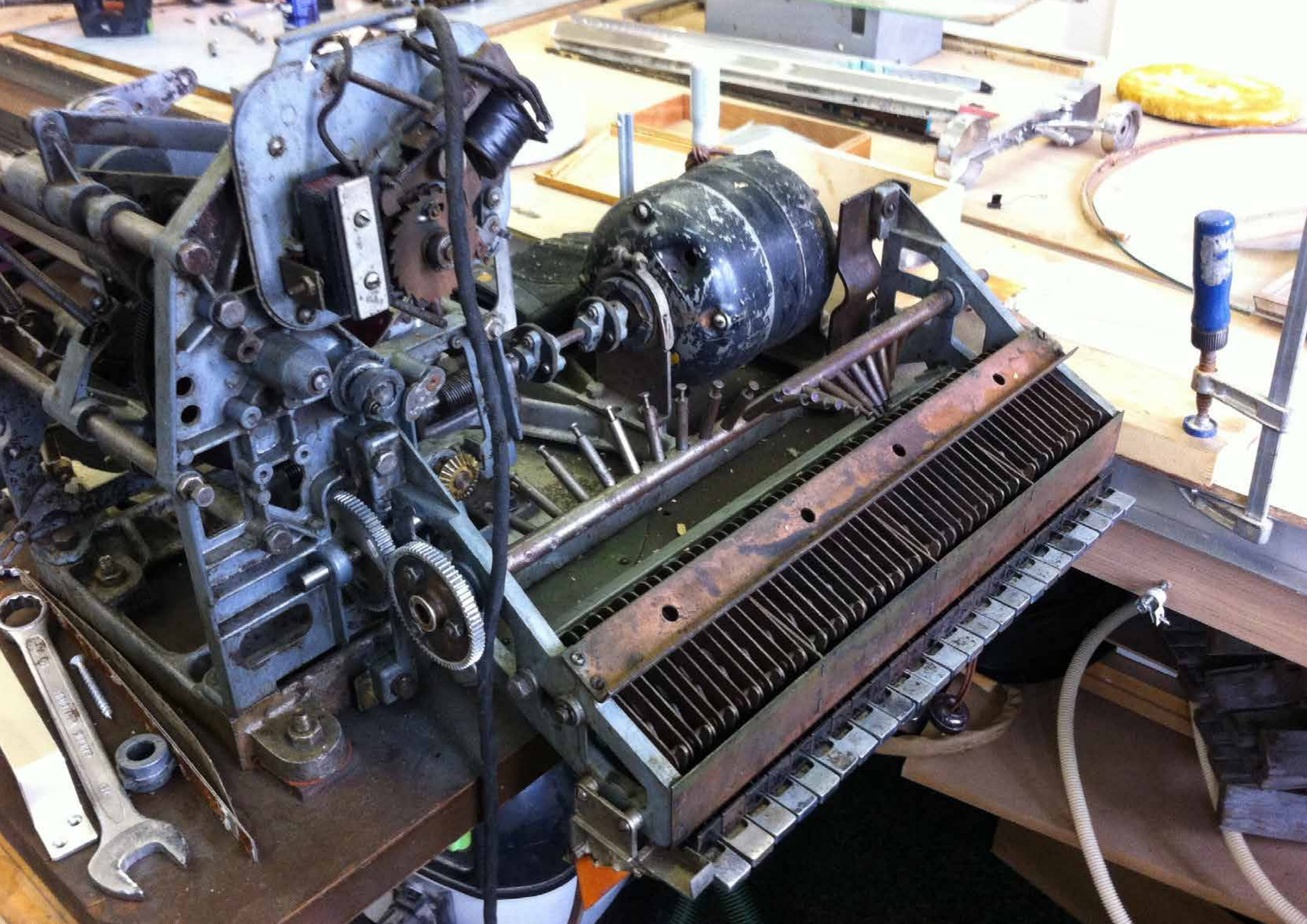
DE GESCHIEDENIS VAN EEN GROTESTADSCULTUUR

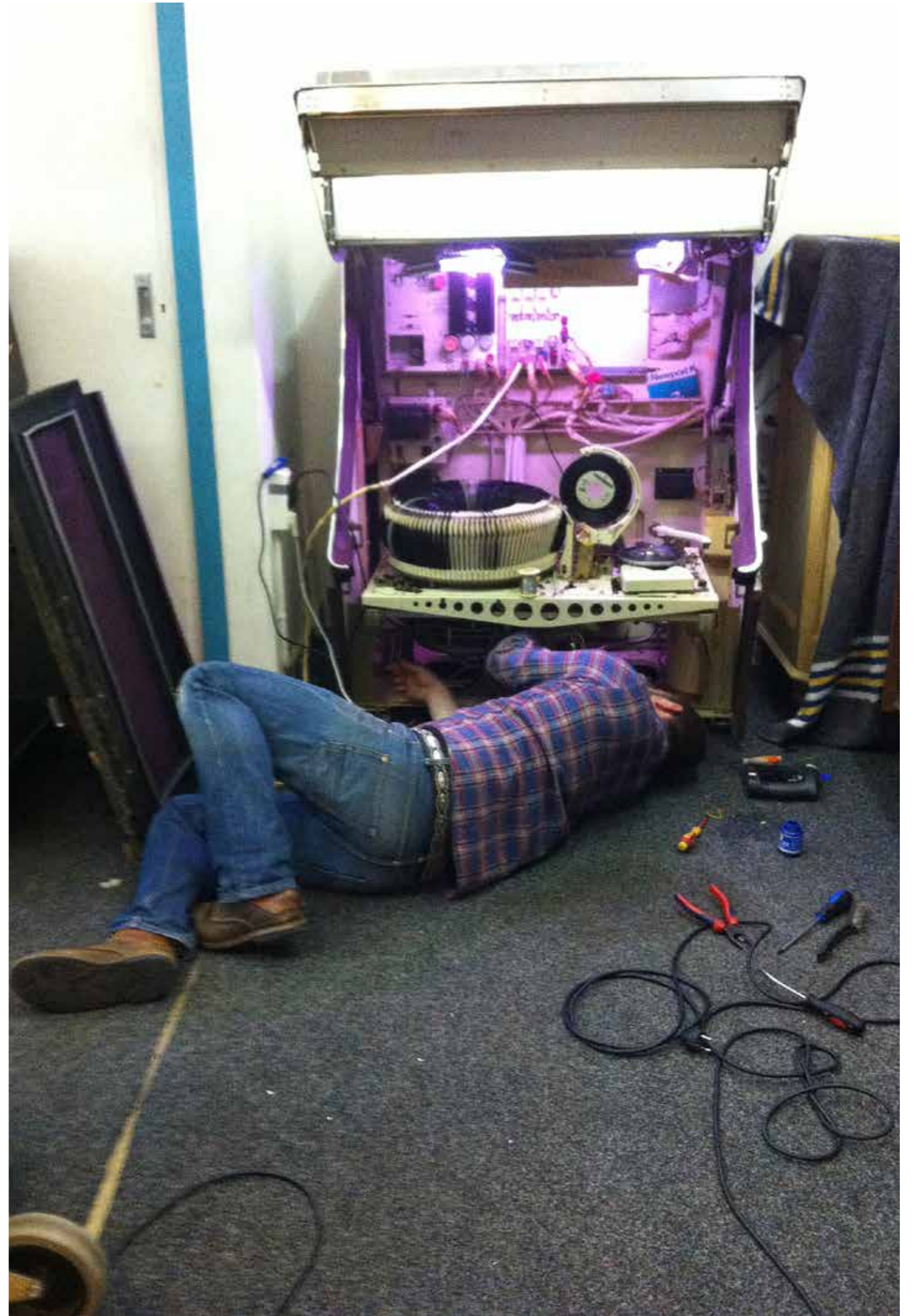

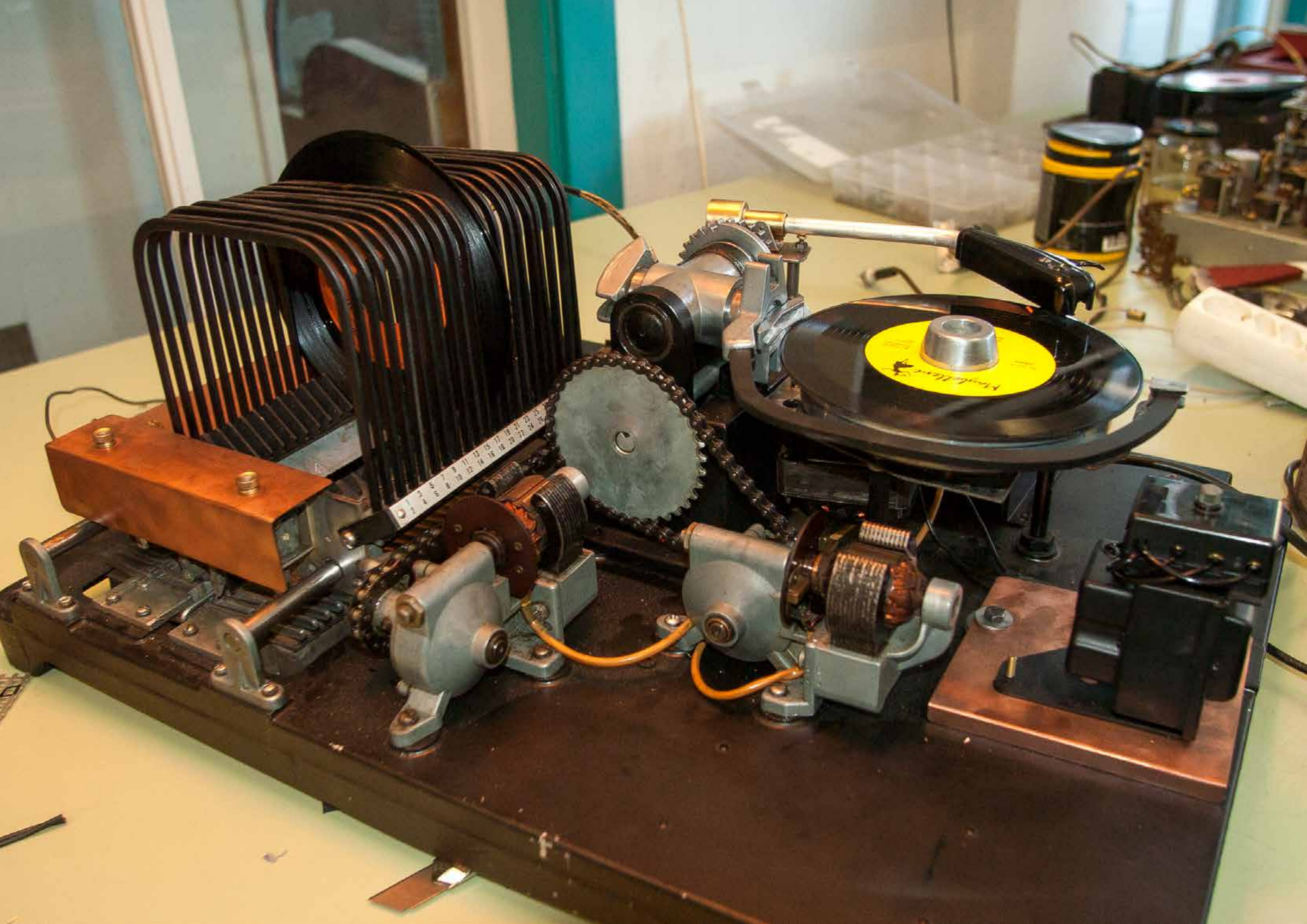
HANS ZIRKZEE (1966)

Jazz in Rotterdam is een imposant historisch naslagwerk en het mooiste boek over de Maasstad dat in lange tijd is verschenen. Het is een beschrijving van de geschiedenis van de jazz, die verder gaat dan alleen de muziek zelf. Het is een veelomvattende en rijk geïllustreerde impressie van het indrukwekkende Rotterdamse uitgaansleven vanaf 1877 tot heden. Door de grondige research van Hans Zirkzee zijn nieuwe cultuurhistorische fenomenen aan het licht gekomen, die deze publicatie meer dan rechtvaardigen. Rotterdam was en is een onvervalste pioniersstad. Kort na de Eerste Wereldoorlog arriveerde de nieuwe muziek op de jonge Coolingsingel boulevard. Tijdens The Roaring Twenties verwierpen de Rotterdamse jazzmusici zich een internationale status. De stad bouwde de grootste theaters en dancings, zoals het legendarische Pschorr en het Grand Theater. Kort na het bombardement gingen de Rotterdammers weer stappen. Het amusement stond tijdens de Tweede Wereldoorlog op een kwantitatief hoogtepunt en de jazzmuziek verkeerde in een paradoxale positie. Na Dolle Dinsdag stopte de muziek in de stad zonder mannen. De jaren na de bevrijding waren pure armoede en niet alleen voor de jazz. Pas in 1963 stond er weer een Amerikaanse saxofonist op een Rotterdams podium. De nieuwe Doelen startte een famous jazzfestival. De concerten in de Harbour Jazz Club, B14, Dizzy, de Jazzbunker en later Thelonious zijn illustratief voor het rijke palet aan stijlen en genres dat kenmerkend is voor de hedendaagse jazz. Ook de gerenommeerde jazzopleiding van Codarts, de Lantaren, Bird, North Sea Round Town en het North Sea Jazz Festival plaatsten Rotterdam weer op de internationale jazzkaart. De jazz in Rotterdam gaat met ups en downs. Dit boek is een spectaculaire reis door de tijd en het bewaart daarmee de geschiedenis voor de toekomst. Het draagt bij tot een groter cultureel bewustzijn van de oude en de nieuwe Rotterdammers, maar *Jazz in Rotterdam* zal ook een groot publiek bekoren.

ILSE LEENDERS

Japan 2017, serie Shindai.

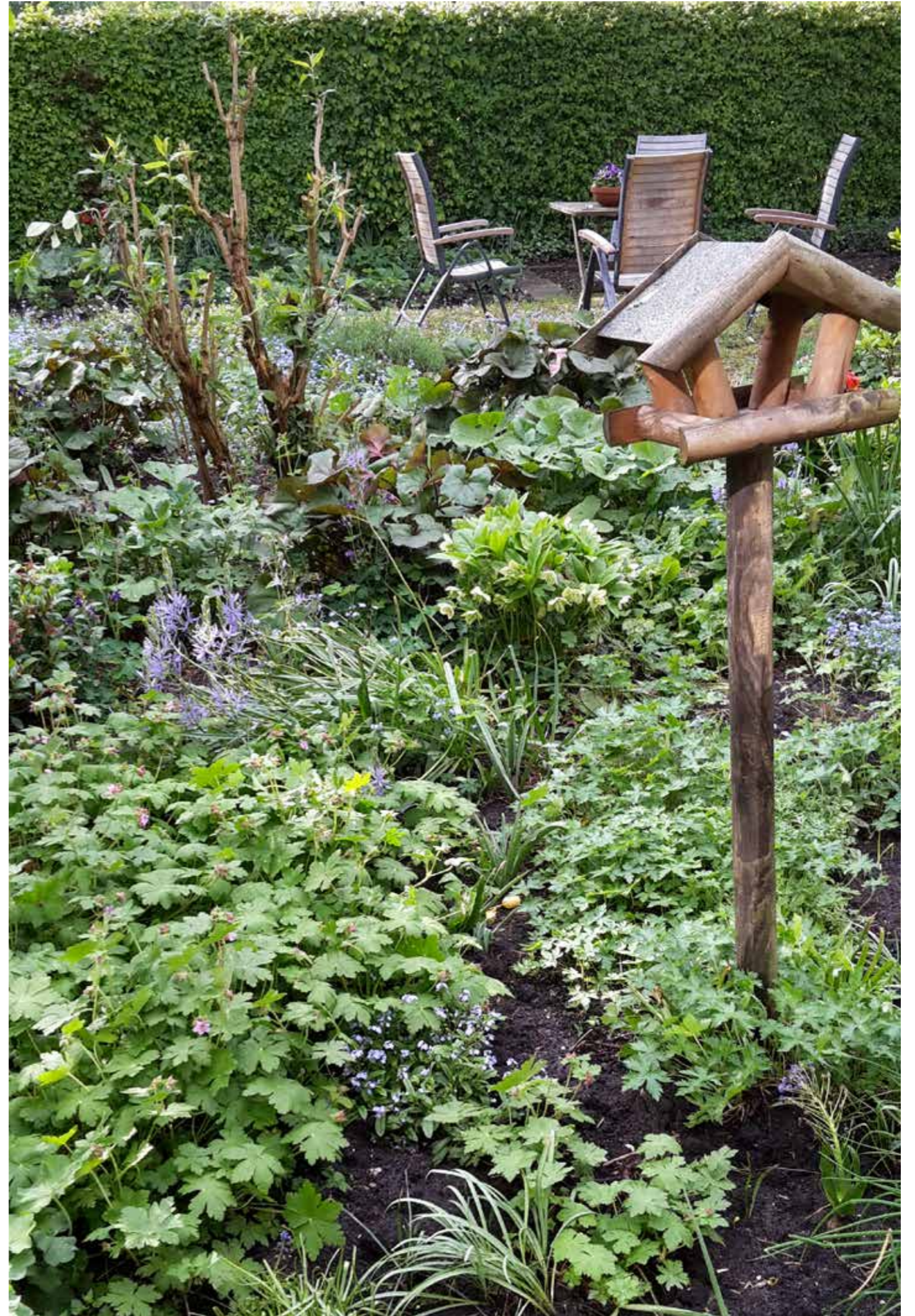
'Sen no Rikyu (Zen- and Tea Master 1522–1591) teaches that wild flowers growing in nature are truly beautiful and precious, but that the flowers for Tea are meaningful only when their individual beauty is successfully captured and expressed in an arrangement. As in Ikebana (Japanese flower arrangement), I create detailed staged scenes in which people, objects and their surroundings are carefully balanced and arranged'

'I create detailed staged scenes in which people, objects and their surroundings are carefully balanced and arranged'

Mijmeren over het verleden van Utopia: misschien mag het, misschien moet het een enkele keer, maar het blijft toch iets ongemakkelijks houden. Hoe zit het met de toekomst? Die lijkt bij jonge kunstenaars als Marieke van der Meer, Vadim Gryadov en Rein Janssen in zeer goede handen. Niet in de laatste plaats omdat ze, geheel naar Utopia-traditie, esthetiek paren aan ambachtelijkheid.

tekst: Carl Stellweg

Marieke van der Meer en Vadim Gryadov: kunstenaarsprookje krijgt vervolg in Utopia

Het leven van Marieke van der Meer en haar Russische levenspartner en collega Vadim Gryadov heeft iets van een sprookje, maar het is een sprookje vol paradoxen. Jarenlang leefden ze uit hun koffer, reisden ze de wereld rond, waren ze tachtig procent van de tijd onderweg voor hun werk. Wat voor werk? Sprookjesachtig werk. Zand- en ijssculpturen maken. Zij en hun vakgenoten vormen misschien een van de kleinste en meest bevoorrechte moderne nomadenstammen: er zijn wereldwijd hooguit zo'n 150 fulltime zand- en ijssculpturenmakers, globetrotters die elkaar voortdurend tegenkomen bij de exclusieve projecten waar ze niet zelden samen aan werken en waarmee ze, eerlijk is eerlijk, een zeer goed belegde boterham verdienen.

Wanneer je zo'n zigeunerbestaan leidt, dus bijna nooit thuis bent, kun je eigenlijk geen relatie hebben, tenzij met een andere zigeuner die hetzelfde doet als jij. Die van diezelfde, bovengenoemde nomadenstam is. Dat geluk overkwam Marieke en Vadim: ergens aan het begin van dit decennium zaten ze zeven uur met elkaar in de trein van Noord naar Zuid-Duitsland, en aan het einde van die reis was 'thuis' voortaan waar ze samen waren, waar ter wereld dat ook was.

Je zou ermee willen ruilen, zeker als je nog jong bent, en toch is aan dat reizen, het *living the dream*, nu grotendeels en geheel vrijwillig een einde gekomen. Het stel – zij 31, hij 35 – is neergestreken aan de Watertorenweg in Kralingen en maakt sinds een jaar deel uit van het jubilerende collectief Utopia. De zand- en ijssculpturen hebben ze grotendeels achter zich gelaten, het is tijd voor nieuwe ideeën, nieuw materiaal, een nieuw leven, zo klinkt het eensgezind.

Maar eerst toch even de vraag hoe je dat überhaupt wordt, zand- of ijsbeeldhouwer. Antwoord: daar rol je toevallig in, al is talent, verdomd veel talent, natuurlijk een eerste vereiste. Marieke studeerde af in klinische neuropsychologie, maar ging ook twee avonden in de week naar de kunstacademie in Den Haag. En: 'Hoe interessant ik de relatie tussen brein en gedrag ook vind, die twee avonden waren waar mijn hart naar uitging.'

Even was er de mogelijkheid dat ze wetenschap en creativiteit kon combineren bij Philips Design, waar ze stage liep, maar juist toen raakte ze betrokken bij een groot zandsculptuurproject waaraan ook een hoop Russen meededen. 'Onder wie mijn latere eigen Rus' - Vadim lacht bescheiden – 'en hun inbreng was enorm inspirerend omdat zij een figuratief meesterschap en kennis van de menselijke anatomie aan de dag legden die volgens mij in Nederland verloren zijn gegaan. De nadruk is hier na de Tweede Wereldoorlog op het conceptuele komen te liggen. Het ging vooral om het verhaal achter de kunst, en niet meer zozeer om het ambachtelijke. Dat is in Rusland wel anders, en dat wilde ik ook dolgraag leren. Toen stond voor mij vast wat ik ging doen.'

Op haar zestiende was ze al in aanraking gekomen met de Zandacademie, die begin jaren negentig in Den Haag werd opgericht en workshops en teambuildingsvenementen organiseert, en zij droeg daaraan een steentje bij, 'want ik vind het heerlijk om voor een groep mensen te staan en iets te vertellen.' Haar eerste eigen zandsculptuur maakte ze in 2006. 'Maar eigenlijk kon ik er nog steeds niet zo veel van toen ik die Russen tegenkwam. Pas vanaf dat moment heb ik het vak echt geleerd, onder meer door online lessen te volgen van de kunstacademie in Moskou, samen met Vadim. Hij vertaalde voor mij.'

Vadim, op zijn beurt, studeerde aan de Academie voor architectuur en kunsten in Jekatarinenburg in de Oeral, maar vond net als veel andere architecten geen emplooi meer na de crisis in 2008. Gelukkig werd er op zijn academie toentertijd iemand gezocht voor een internationaal zandsculptuurproject. Iemand die: 1) kon beeldhouwen – dat kon hij – 2) Engels kon spreken – dat sprak hij – en 3) sterk genoeg was om grote blokken geperst zand te tillen. Afijn, hij en niemand anders was *the man for the job*.

En zo krom Vadim in korte tijd op tot de internationale top van zand- en ijsbeeldhouwers. En ontpopte hij zich daarmee ook tot een kunstenaar die wars is van conventies. 'Nogal wat collega-kunstenaars in Rusland die ook zand- en ijssculpturen maken zien dit zelf enkel als een manier om snel geld te verdienen, en niet als kunst,' zegt hij. 'Waarom niet? Om allerlei gekke redenen. Omdat zand niet artistiek zou zijn, want kinderen maken al zandkastelen. Omdat kunst iets zou zijn wat je in een atelier maakt, en daar passen zand en ijs niet in. Omdat het *Disney-kunst* zou zijn.'

Dat klinkt vies commercieel, maar het vreemdste van alles is vervolgens de premisse dat zand- en ijssculpturen geen kunst zijn omdat ze geen handelswaarde vertegenwoordigen. 'Iemand betaalt ervoor om het ergens te laten neerzetten, maar je kunt het niet kopen, kunt er niet in beleggen,' zegt Vadim. 'Inderdaad, heel paradoxaal dat economische waarde zo'n belangrijk criterium is geworden voor de definitie van moderne kunst.' Marieke vult aan: 'Jeff Koons is een kunstenaar, maar ook heel erg een zakenman.'

De vooroordelen ten aanzien van het materiaal lijken het tweetal nog het hoogst te zitten: 'Het zou om de technieken en niet om het materiaal moeten gaan. Je maakt een beeld van klei en giet het in brons: kunst. Je maakt een beeld van klei, giet het in parafine, steekt er een lont in en maakt er een kaars van: geen kunst. Vreemd toch? De techniek is precies hetzelfde.'

In het atelier waar het gesprek plaatsvindt, valt het oog op een klassiek ogend bronzen naakt. Marieke en Vadim hebben nu toch geen eieren voor hun geld gekozen, toch niet besloten zich neer te leggen bij heersende conventies? Nee hoor, geen zorgen. Want nu valt het oog ook op een ander, veel ongewoner ogend naakt, dat van heel fijn materiaal, een soort filigrain lijkt te zijn gemaakt. Het is geen filigrain maar plastic: 3-D filament om precies te zijn, dat Vadim met behulp van een zogeheten 3-D-pen heeft aangebracht. 'Een techniek die hij zelf heeft bedacht,' zegt Marieke. 'Ik ken ten minste niemand anders die dit doet.'

Marieke en Vadim zijn, kortom, een beetje klaar met zand en ijs. 'We hebben er enorm veel van opgestoken,' zegt Marieke, 'en dan met name omdat het zacht materiaal is, waarvan je heel snel iets kunt maken. En daardoor kun je dus ook heel veel maken, en in korte tijd veel leren. Nu is het tijd ons repertoire uit te breiden, en dat doen we met plastic, cement, brons, en was. We moeten ook wat zakelijker gaan denken, want anders dan in ons nomadenbestaan komen de opdrachtgevers niet meer naar ons toe, we moeten zelf de boer op, galeries en musea benaderen, meedoen aan evenementen: kunstroute, open ateliers, enzovoorts.'

Gevestigd kunstenaarschap betekent dus ook ondernemerschap. Een *unique selling point* hebben ze al: 'Wij zijn echt specialisten in figuratieve kunst,' zegt Marieke. 'Al voel ik dat mijn stijl vrijer wordt, wat juist kan omdat ik zo'n stevige ambachtelijke basis heb.' En ook al zijn zand- en ijssculpturen door hun vergankelijkheid bij uitstek levende kunst, het is ook wel fijn om nu ook werk te maken dat jarenlang in een museum blijft staan, zoals de twee grote handen van cement die centraal in Hal 3 in Utopia langzaam vorm beginnen te krijgen en voor een nieuw museum in Tilburg zijn bestemd.

Het woord Utopia is gevallen: waarom ervoor gekozen hier te komen wonen en werken? Juist die combinatie van wonen en werken is erg aantrekkelijk, maar er is meer dan louter het praktische aspect. Marieke: 'Ik kende Utopia al via mijn oom Hans van den Tol, met wie ik altijd heel erg goed heb kunnen opschieten. Daardoor weet ik dat Utopia een *vat vol goud* is, een collectief van vreemde eenden in de bijt, die ons doen denken aan onze ijs- en zandsculptuurcollega 's. Slimme, aardige, creatieve mensen die niet tot de mainstream behoren. Mensen die bovendien niet alleen iets kunnen bedenken, maar het ook zelf kunnen maken. Dat is een zeer interessante combinatie die zeker niet voor de hand ligt: die directe link tussen dromen en doen, tussen verbeelding en handvaardigheid. Het is enorm inspirerend, ook al wordt hier niet meer zo intensief samengewerkt als in het begin het geval schijnt te zijn geweest. Als ik in deze hal andere mensen aan het werk zie en hoor, stromen mijn eigen armen vol energie.'

tekst: Carl Stellweg

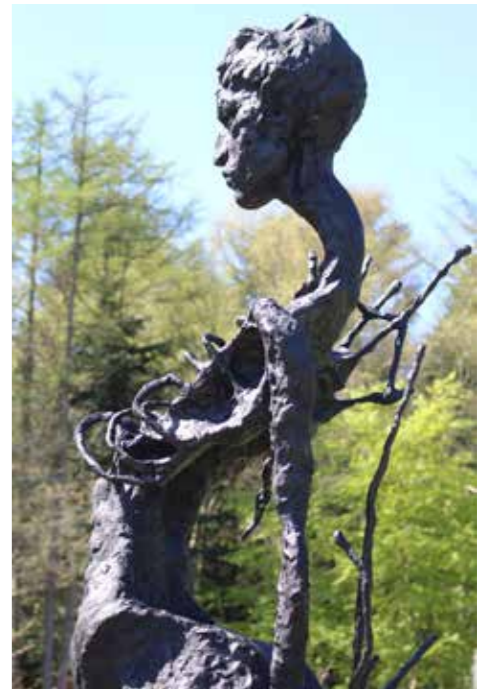
Vadim Gryadov & Marieke van der Meer

"We believe art should be available for everyone."

Het vaak realistische, figuratieve werk van Gryadov & Van der Meer komt snel dichtbij de toeschouwer zelf. Levensacht tot in de details spreken de kunstwerken tot de verbeelding. Hun doel: normaal materiaal bezielen. De verschillende achtergronden geven een uniek mengsel in stijl. De vrijheid van het Nederlandse denken in combinatie met de keiharde, klassieke Russische academie geeft een vernieuwend resultaat.

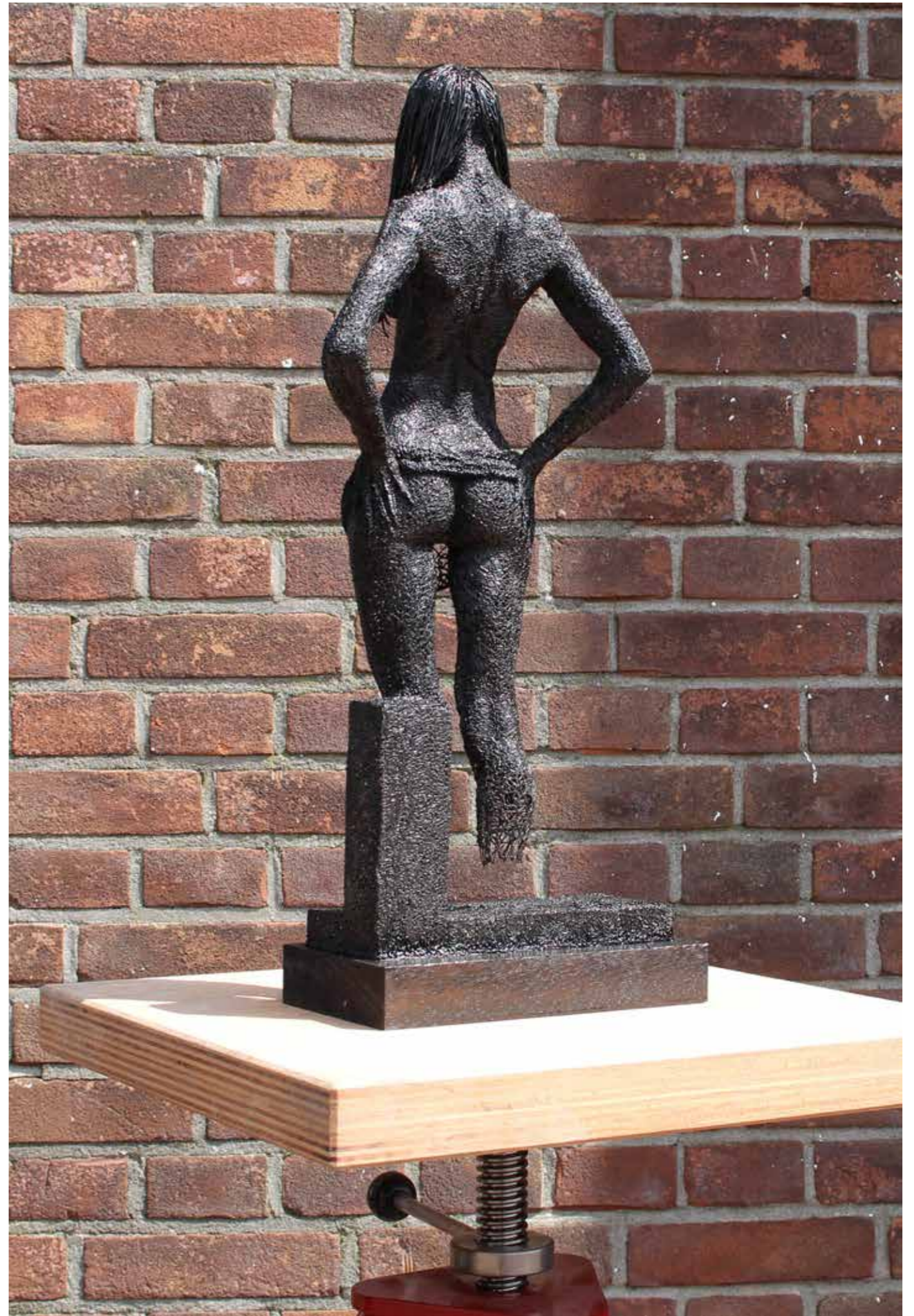

Rein Janssens werk is Utopiaanser dan hij zelf beseft!

Persoonlijke en doordachte filosofie van kunstenaar/fotograaf Rein Janssen: stort je ergens helemaal op, doe iets met ziel en zaligheid, en dan komt het vanzelf naar je toe. Zweverig? Hij grijnst. 'Ik ben ook zweverig', zegt hij in zijn kantoor in Hal 3 aan de Watertorenweg, waar hij begin dit jaar zijn intrek nam. Het is nog niet helemaal ingericht, maar straalt toch al een weldadige ordentelijkheid uit, en ook doet het espressoapparaat voor gasten en klanten het onberispelijk. Een goed teken.

OK, zweverig, maar dus ook precies en doelgericht. *Gefocust*, luidt het modewoord dat hier van toepassing is. 'Ik ben een perfectionist', beaamt Rein. Eén blik op de welhaast geestverruimende mozaïeken die een groot deel van zijn fotografisch werk uitmaken, leert dat hij dat wel moet zijn. Maar perfectionisme vergt ook concentratie, en concentratie vergt eenzaamheid. Past Rein dan wel bij Utopia, waar de deuren van ieders werkplaats in principe openstaan zodat de collectieve creativiteit het hele complex permanent kan doortochten? Is dat niet een beetje te onrustig voor een man die weinig anders gewend is geweest dan met gesloten deuren en groot geduld skylines van speculaas en dergelijke in elkaar te passen?

Ja, het was – nog een toepasselijk modewoord – confronterend. Het was afgelopen met het *Me, myself, I*. 'De dingen zijn hier zoals ze zijn. En het is goed dat te accepteren. Ik ben nu meer ontspannen. Voor mijn werk maakt de setup van Utopia misschien niet zo veel verschil, maar op het persoonlijke vlak ben ik er zeker op vooruit gegaan. Ik blijf het in me te hebben. Ik dacht al: ik kan op locatie werken, waar het vaak een chaos is, dan moet het hier toch ook lukken? Dat kluzenaarsbestaan was ook niet alles. Daarom heb ik juist altijd graag met stagiairs gewerkt. Niet alleen omdat ze veel meters voor je kunnen maken, maar ook voor het contact. Als stillevenfotograaf zit je anders de hele dag tegen je komkommers te praten.' Is dit dan alweer zo'n gevalletje van 'dat het vanzelf naar je toekomt'? Is Utopia op hem afgezweefd omdat het zo moest zijn? Ho ho, dat is al te zweverig. 'Ik geloof niet in het lot of zo,' zegt Rein. 'Je maakt altijd je eigen keuze.'

De motieven die ten grondslag liggen aan zijn keuze voor Utopia komen wel een beetje als een verrassing. *Settelen* was het laatste waaraan de pioniers uit Delft dachten toen zij eind jaren zeventig bezit namen van het Watertorencomplex, maar Rein Janssen is juist hier gekomen uit behoefte aan rustiger vaarwater. Tien jaar lang heeft hij anti-kraak gewoond. Onder andere in een oud schoolgebouw, maar midden op een schoolplein dat nog wel volledig in gebruik is. En al hoefde hij in die tien jaar maar drie keer te verhuizen, stabiliteit was op den duur toch gewenst, ook in verband met geplande gezinsuitbreiding.

'Mijn vrouw en ik zijn op huizenjacht geweest. Maar dan raak je verzeild in een buitenwijk en bouw je alleen een beetje burencapaciteit op als je geluk hebt, en is je werkplek heel ergens anders. Zoals het hier is, voldoet het eigenlijk aan al onze wensen. Je komt meteen in een dorpje terecht, en wat voor een dorpje: een gemeenschap van min of meer gelijkgezinden. De ontvangst was heel warm, en ook al proef je onder sommige oudgedienden wat oud zeer, het is echt heel gemoedelijk en aangenaam. Het beweegt me wat hier gebeurt.'

'Maar,' zo herneemt Rein zich, 'orde en netheid en discipline blijven voor mij voorop staan. Dus als het me te veel wordt, trek ik het gordijn van mijn werkruimte dicht. Bovendien moet de hal nog wat meer worden opgeruimd. Die was compleet dichtgeslibd toen we hier kwamen. Inmiddels zijn er tientallen aanhangwagens aan troep afgevoerd, maar we zijn nog niet klaar.'

Het collectivistische ideaal waaraan oudere Utopianen nog wel eens met nostalgie refereren, is wat minder aan Rein besteed. 'Ik ben zo gespecialiseerd bezig, net als beeldhouwster Marieke van der Meer die in dezelfde hal zit, dat ik me niet zo heel veel bij dat ideaal kan voorstellen. Je kunt wel eens samen wat doen, en elkaar helpen, maar dat moet dan net zo uitkomen. Maar soms komt het uit, zelfs in hele kleine dingen. Ik moest laatst een joint fotograferen voor een reportage over blowen en yoga in het Parool. Die joint had ik niet bij de hand. Maar een Utopiaan die blowt en dus ook joints had, was heel snel gevonden.'

Nog een voorbeeld: voor de *grote vega-burgertest* in Amsterdam moet Rein, alweer voor het Parool, een 'conceptueel beeld' maken. En dat houdt in: een burger maken die wel heel, heel erg vega is, dus met een broodje van bladeren en de burger zelf van berkenhout. Het hout dat hij daarvoor nodig heeft, kan hij dan bijvoorbeeld mooi bij houtbewerker Cor laten zagen.

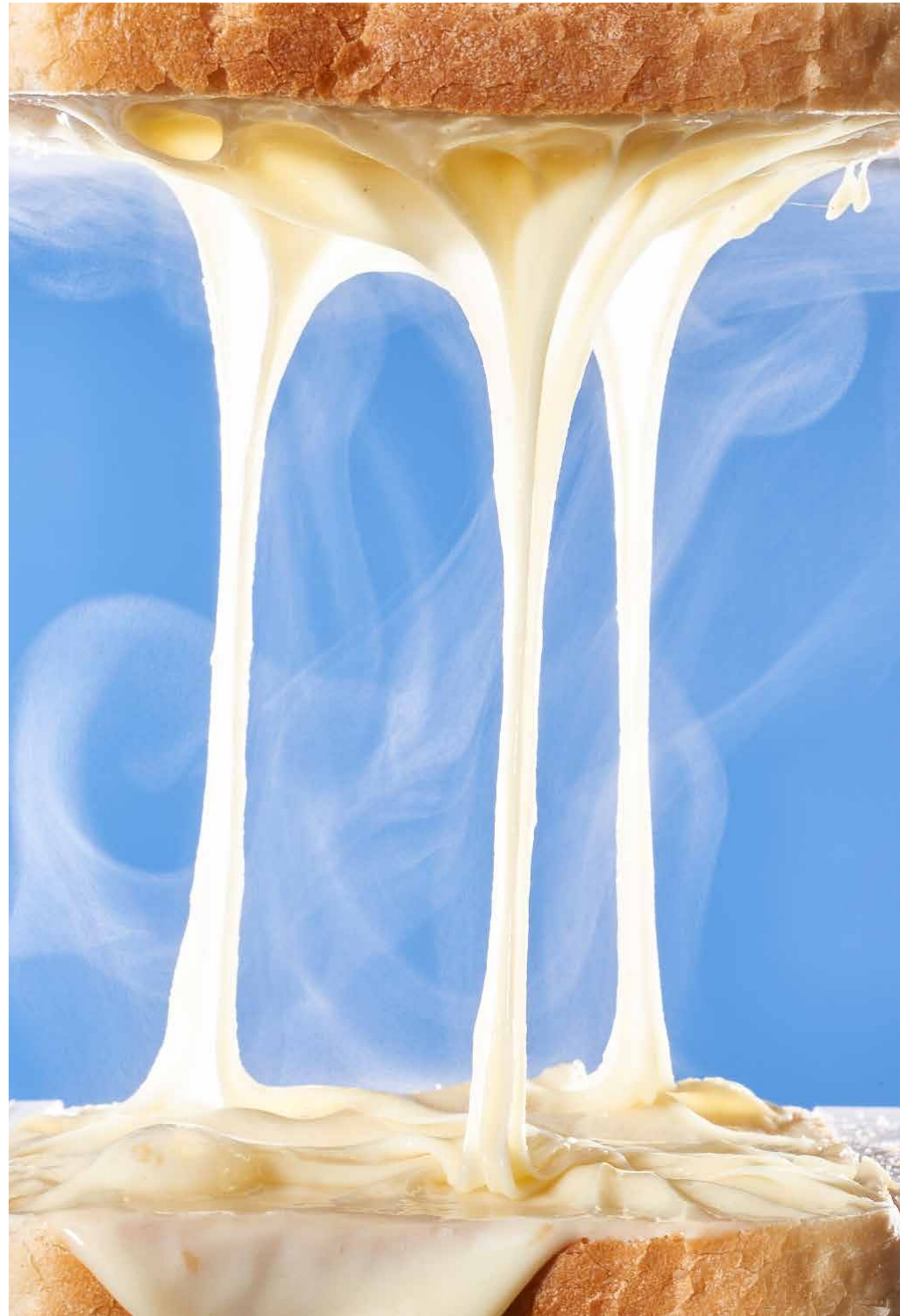
Daarmee zijn we dan meteen op een wezenskenmerk van Reins werk gestuit. Werk dat meer past bij de grondgedachte van Utopia dan hij misschien beseft. 'Ik maak altijd iets van iets anders. Mijn vader was chemicus, vandaar. Twee losse elementen die samengevoegd iets nieuws worden, zeg maar. Zo creëer ik van dingen die geen hamburger zijn, een hamburger.'

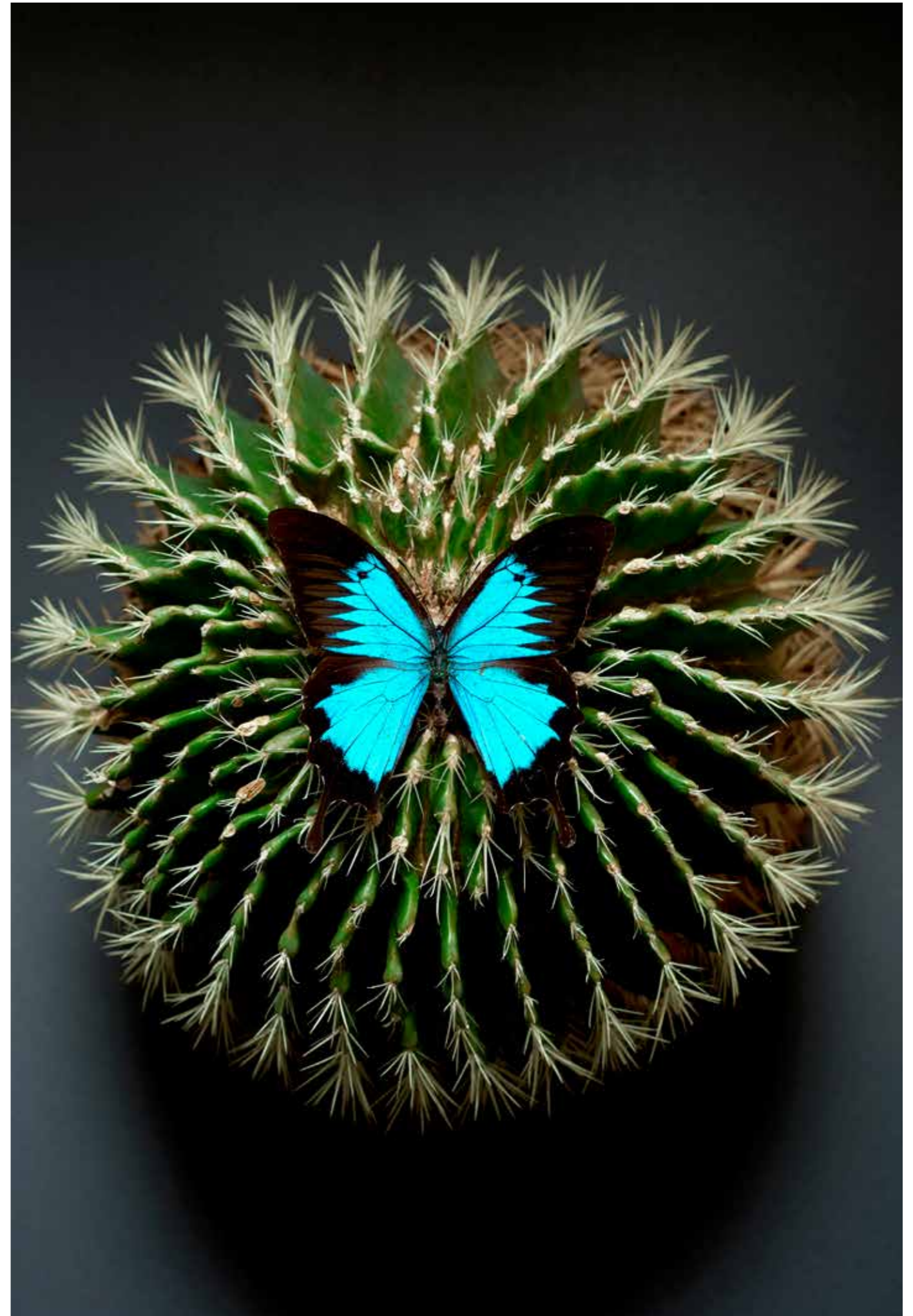
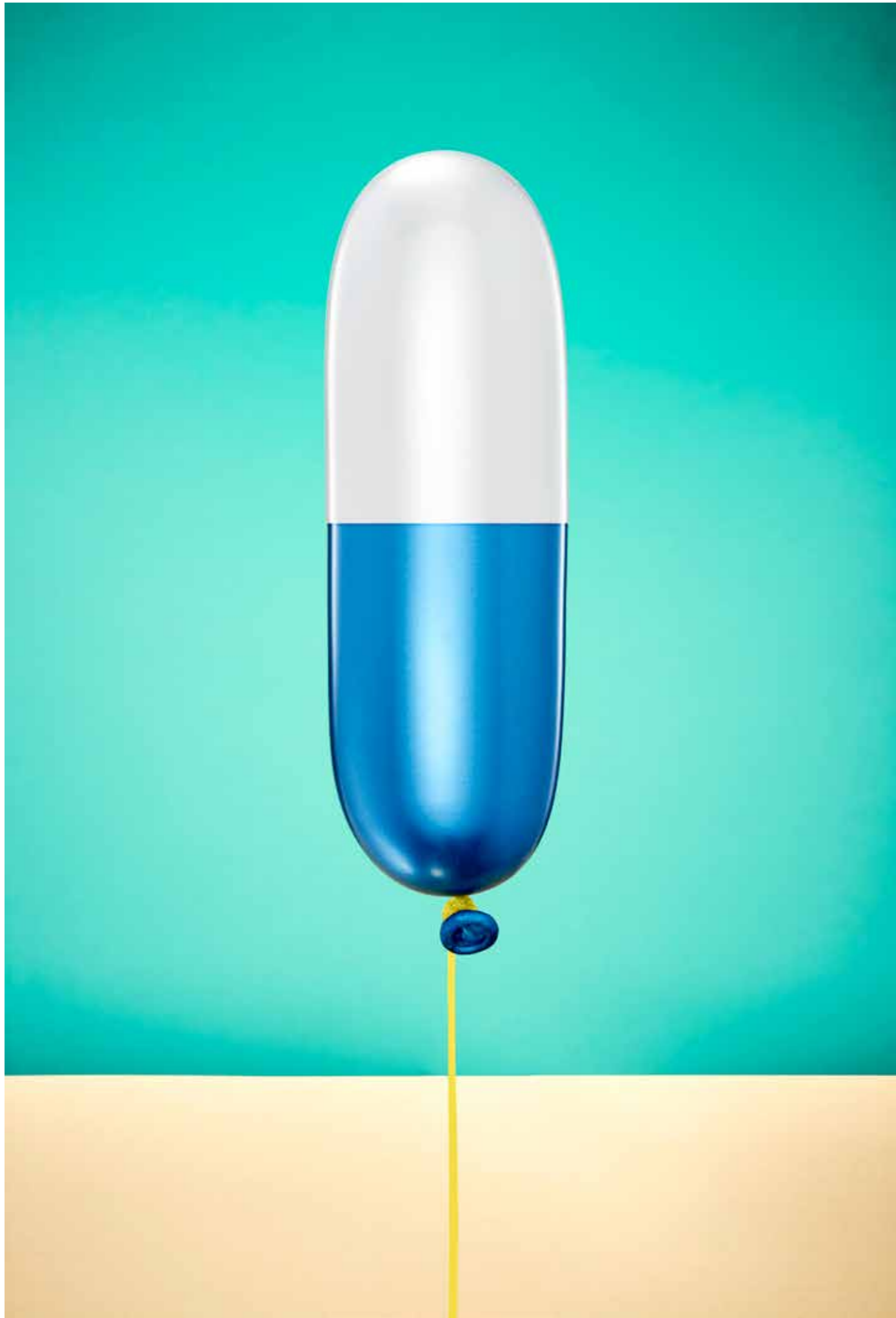
We willen hem niets influisteren, maar dat heeft toch veel te maken met deze club. 'Wat dan?' zegt Rein. Nou, zeggen we, het grensoverschrijdende. Utopia is ontstaan uit mensen die allemaal verschillende dingen deden – een architect, een fotograaf, een timmerman, enzovoorts – die een nieuw samenwerkingsverband aangingen. Uit mensen die geen Utopia waren, ontstond Utopia. Precies als met die houten hamburger. Ergo: Rein Janssens werk is typisch iets wat hier hoort, als je de historie van deze coöperatieve gemeenschap bekijkt.

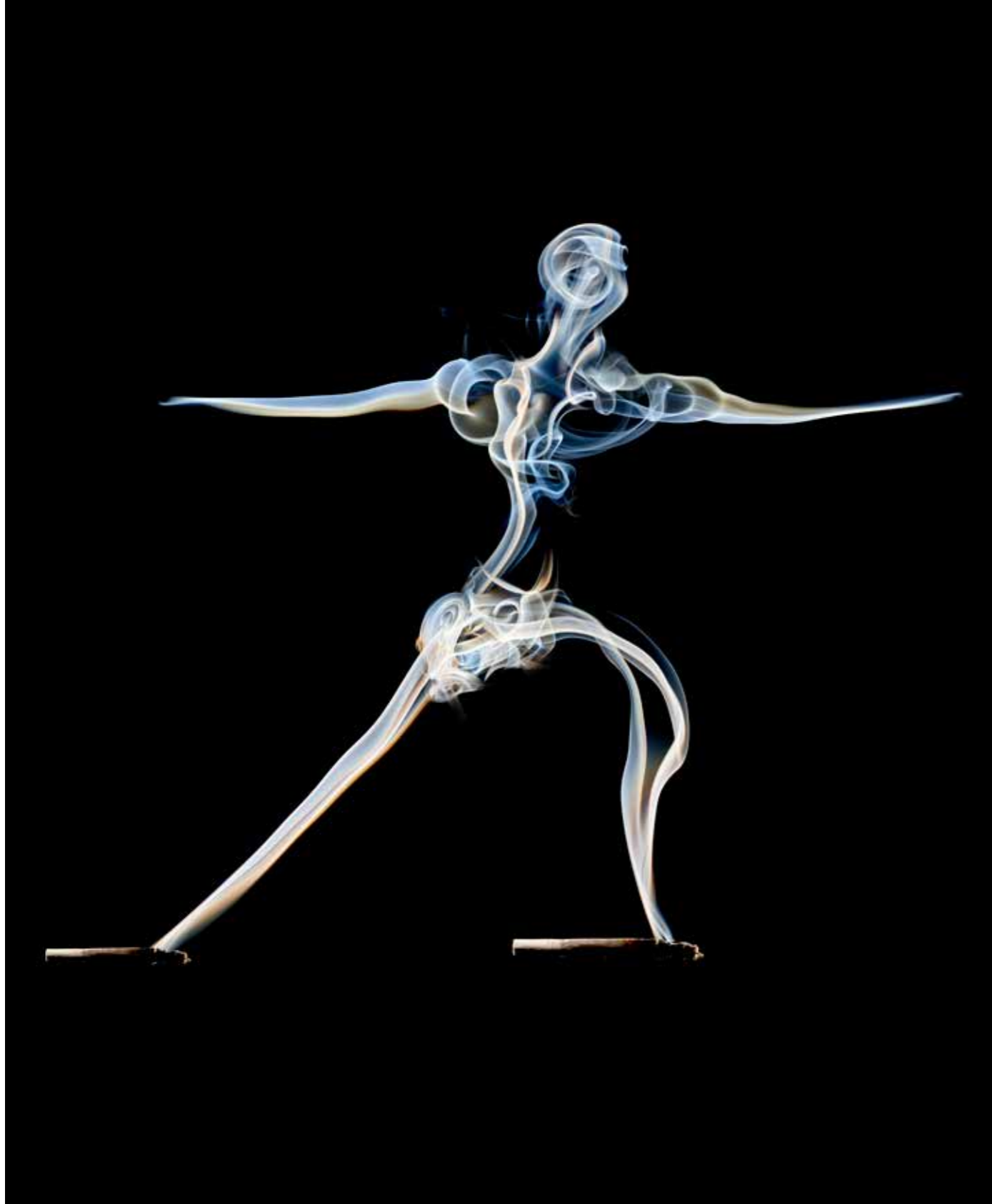
De aangesprokene verzinkt even in gepeins. En dan gaat hem een licht op: 'Had het dus toch zo moeten zijn!'

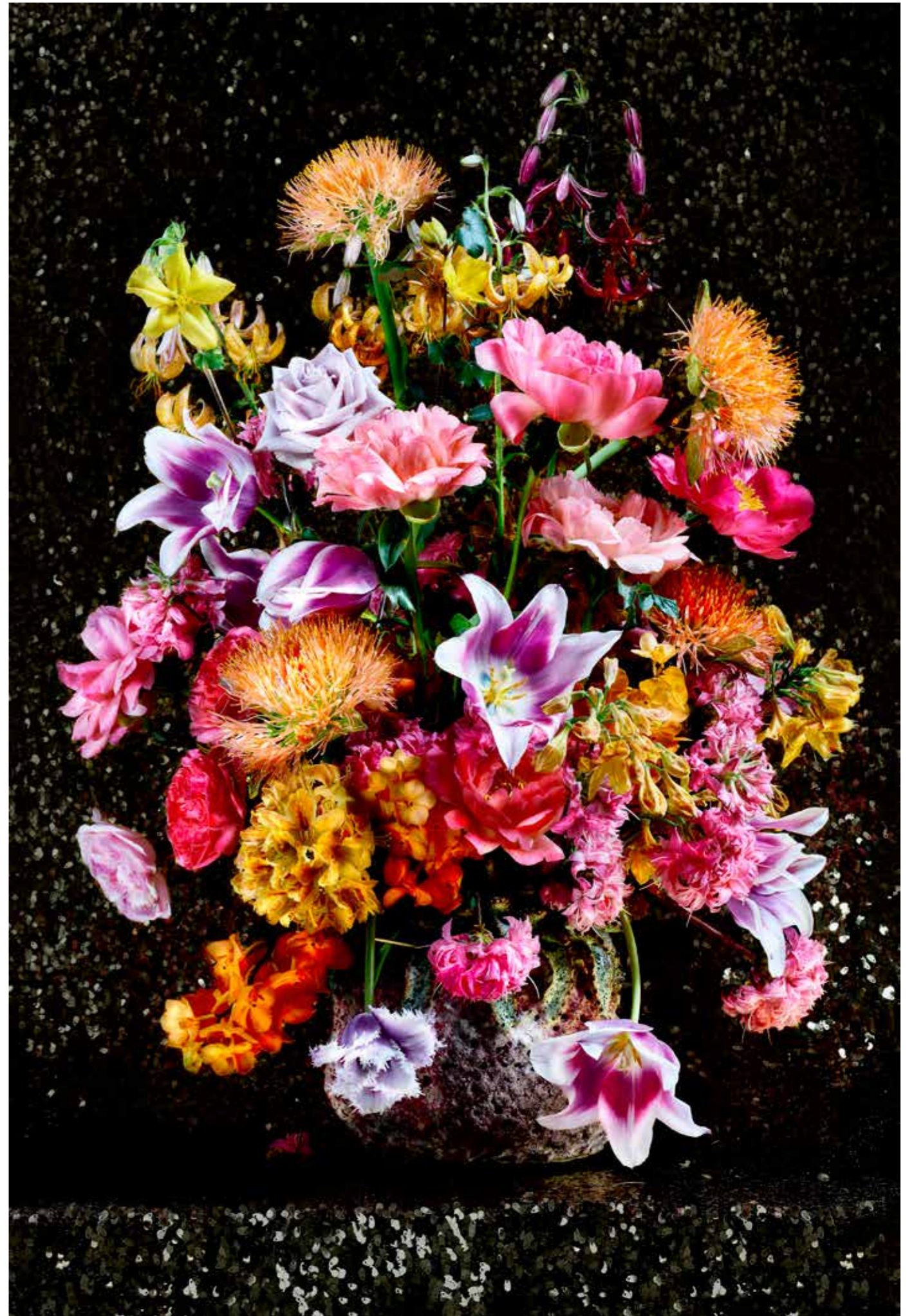
tekst: Carl Stellweg

MIKE VINCENT

Mike Vincent maakt interactieve ontwerpen, waarbij hij met zijn prototypes zijn visie op de toekomst schetst.

Zo heeft hij samen met het museum Boijmans van Beuningen een interactieve machine gemaakt waarbij museumvoorwerpen, op vernieuwende wijze kunnen worden ervaren. Digital cuneiform / digitaal spijkerschrift is een scanner waarmee eeuwenoude geschriften op kleitabletten kunnen worden vertaald.

Digital Cuneiform: Mike Vincent, Foto: Menno de Boer.

24-UURS SCHOEN

Één schoen maar vele looks. De 24-uurs schoen is er voor ieder moment. Door een vernieuwde productiemethode krijgt het ambachtelijke werk zijn nieuwe functie. De modulaire schoenen zijn eenvoudig van stijl te veranderen, zodat de schoenen geschikt zijn voor ieder moment van de dag. De schoenen hebben een zool met daarin een eenvoudig kliksysteem om er een nieuwe hak onder te klikken.

De hakken zijn met een 3D printer vervaardigd. Dit is een techniek die wellicht een omslag kan gaan geven in de retail. Downloaden we naast onze muziek voortaan ook onze schoenen?

Maud Timmermans heeft in Hal I een keramiekwerkplaats ingericht. Het liefste werkt ze met klei. Daarnaast kan ze goed overweg met hout.

Als productontwerper wil ze met gebruiksvoorwerpen verhalen vertellen. Deze gebruiksvoorwerpen of producten vertellen hun verhaal door het gebruik, of de interactie, ermee.

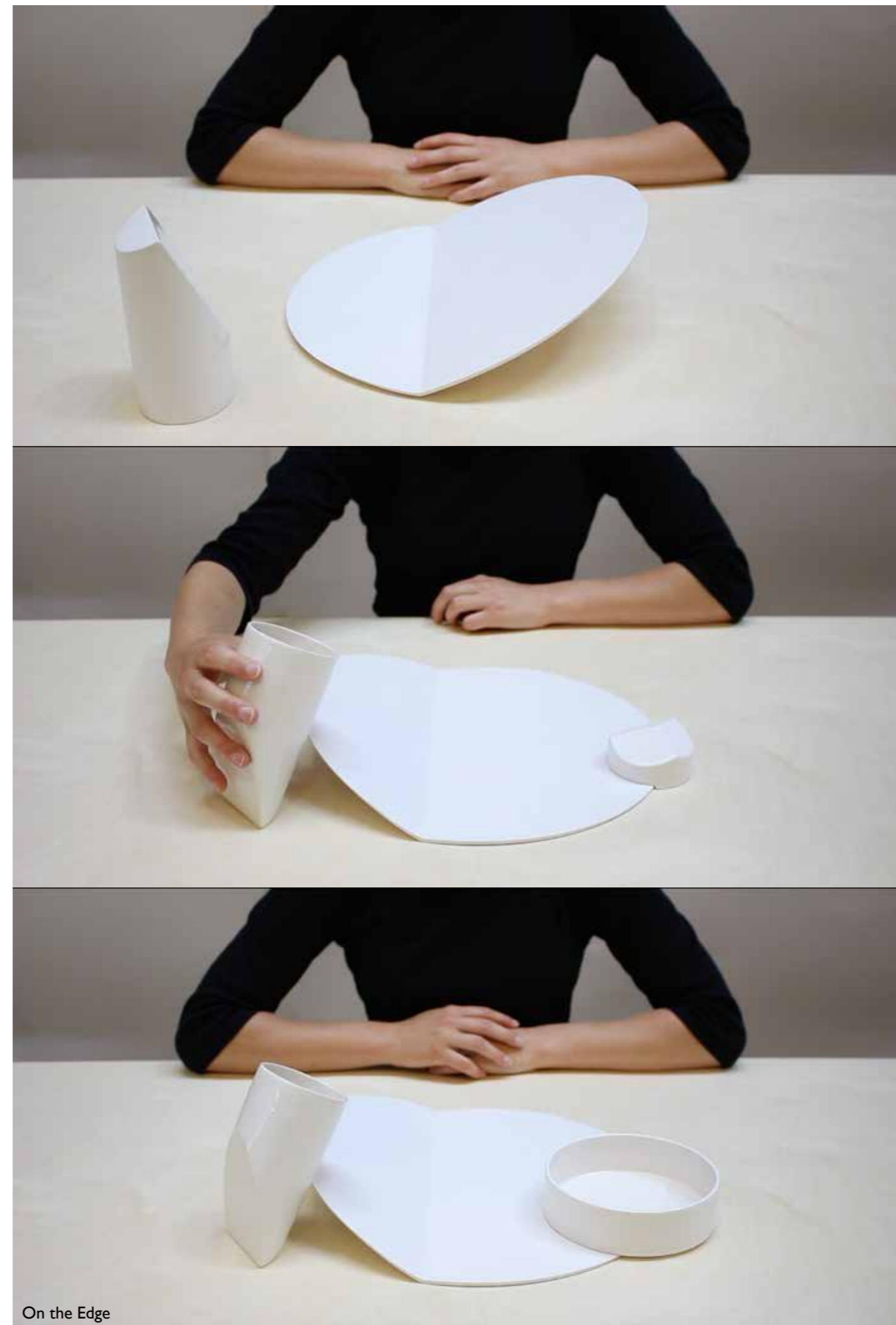
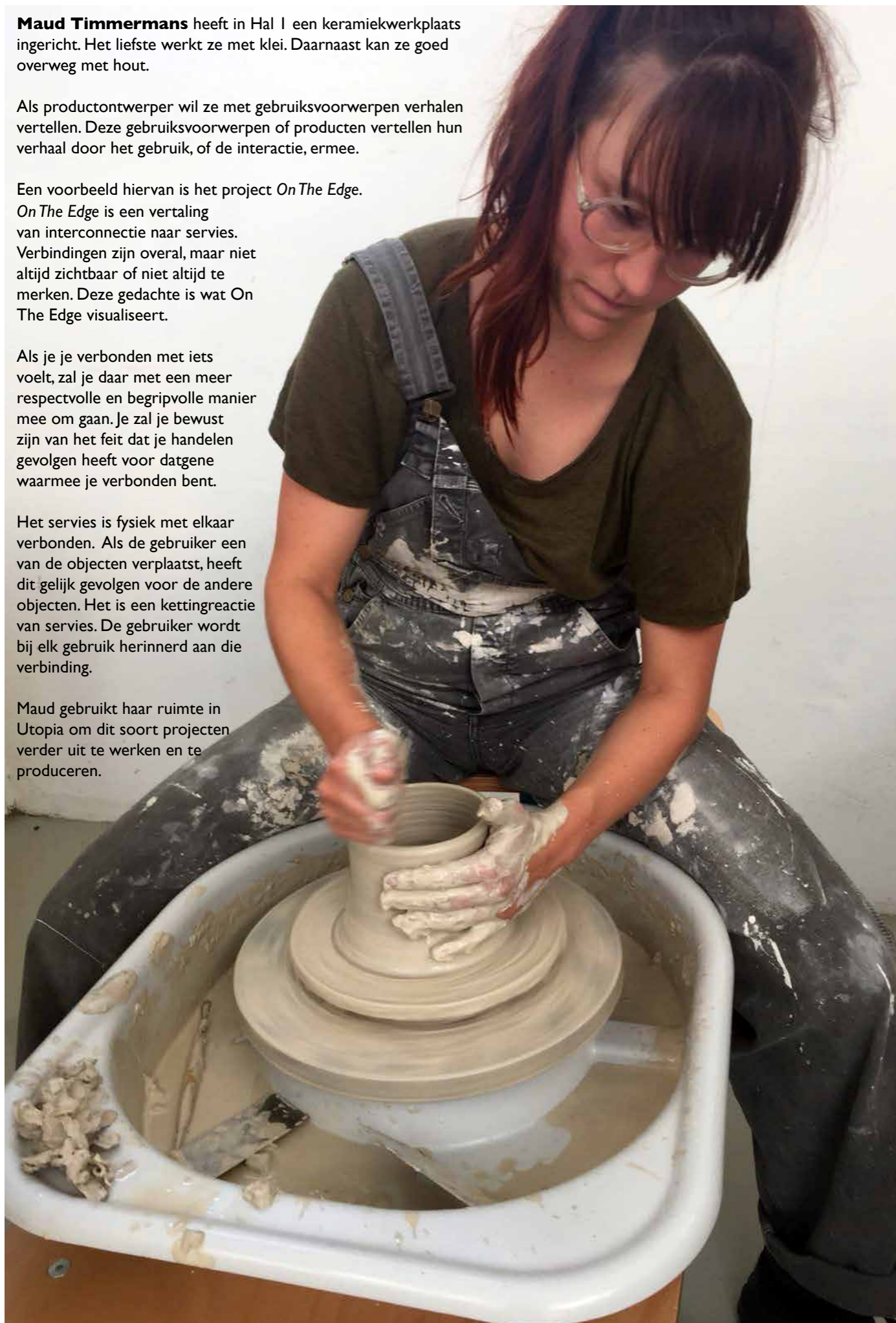
Een voorbeeld hiervan is het project *On The Edge*.

On The Edge is een vertaling van interconnectie naar servies. Verbindingen zijn overal, maar niet altijd zichtbaar of niet altijd te merken. Deze gedachte is wat *On The Edge* visualiseert.

Als je je verbonden met iets voelt, zal je daar met een meer respectvolle en begripvolle manier mee om gaan. Je zal je bewust zijn van het feit dat je handelen gevolgen heeft voor datgene waarmee je verbonden bent.

Het servies is fysiek met elkaar verbonden. Als de gebruiker een van de objecten verplaatst, heeft dit gelijk gevolgen voor de andere objecten. Het is een kettingreactie van servies. De gebruiker wordt bij elk gebruik herinnerd aan die verbinding.

Maud gebruikt haar ruimte in Utopia om dit soort projecten verder uit te werken en te produceren.

On the Edge

Wellington

Fold

Frans Werlemann

Open straat

Als er nieuwe leidingen werden gelegd, werd de straat helemaal opgebroken. Dan lag er om de paar honderd meter een stapel bakstenen. Alle kinderen gingen met de bakstenen aan de haal om er een huisje van te bouwen, tot de blaren op je handen zaten. Deze instabiele bouwsels waren niets bij het kunstwerk dat Herman Helle had gemaakt.

Frans Werlemann

Ijs

Vroeger, toen we nog elk jaar wekenlang konden schaatsen, werd er veel geschaatst op de bak voor Tom Tom. Vaak tot s'avonds laat en dan mochten we langer op blijven. Altijd had er wel iemand erwtensoep gemaakt voor iedereen. En als we geluk hadden, zette Haiko een 8 meter hoge speaker toren naast de bakken en hadden we een ijsdisco.

De tuin.

De tuin, en vooral het klimrek was een paradijs voor alle kinderen. Ik heb hele zomers ondersteboven aan het klimrek gehangen. Het aantal keer dat ik eruit ben gelazerd, is niet op twee handen te tellen. En als je trek had, plukten we een appel of een peer uit de moestuin van Betty. En een handjevol bramen. Niet meer dan dat, want er waren blijkbaar meer mensen die bramen wilden.

Veertig jaar Utopia:

‘Niet geremd door overdreven diepzinnigheid’

Het watertorenterrein op De Esch wordt deze maand 40 jaar bewoond door de unieke woon-werkgemeenschap Utopia. Vers Beton blikt terug op vier decennia van doldwaze projecten, bussen vol architecten, legendarische feesten in Hal 4, tot slepende rechtszaken.

Tara Lewis, 16 oktober 2018

Vanuit het raam op de derde verdieping van de watertoren op de Esch in Kratingen heb je een weergaloos uitzicht over de Nieuwe Maas. De toren, de hallen en twee bijgebouwen zijn sinds de jaren tachtig in gebruik door woon-werkgemeenschap Utopia, een unieke club van architecten en kunstenaars. Utopia bracht de internationaal beroemde uitgeverij nai010 voort en was de plek waar The Cure en New Order optraden, en waar talloze Rotterdammers legendarische momenten hebben beleefd.

In 1975 begonnen Hans Kamphuis, Jan Pesman, Hans Oldewarris en Peter de Winter, vier studenten Bouwkunde van de TU Delft, hun tijdschrift voor wetenschappelijk amusement: Utopia. “De heren studenten verveelden zich een beetje”, aldus Hans Werlemann. Hans Werlemann is fotograaf en werkt als sinds jaar en dag voor onder meer Rem Koolhaas. “Al snel ontstond er rond het tijdschrift een magische mix van mensen. Voor een tijdschrift heb je fantasie en idioterie nodig en zin om te experimenteren met formaat, kleur en druktechniek.”

Een van de studenten die hand- en spandiensten verleende was Victor Mani, een middelbare schoolvriend via wie Werlemann als fotograaf bij Utopia werd betrokken. Mani: “Godzijdank verscheen het in een kleine oplage want het was allemaal handwerk.” Een van de eerste edities ging over de wonderlijke hobby’s van architecten zoals de rubberen badmutsen in de vorm van draken van de architect H.Th. Wijdeveld. Een ander memorabel nummer ging over typemachines, met bijdragen van W.F. Hermans, Rudy Kousbroek en Piet Grijs.

Voor een themanummer over hergebruik van watertorens kwamen de studenten op het DWL-terrein in de Esch terecht. Mani: “We hadden vaag gehoord van Andy Warhol en zijn Factory die in oude fabrieksgebouwen woonden. Het leek ons ook wel handig om een ruimte te hebben zodat je niet de hele tijd op en neer tussen Den Haag, Amsterdam en Rotterdam aan het rijden was.”

Werlemann: “Met een paar man kwamen we hier kijken. We kwamen aan op een ruw terrein, dat bestond uit natuur, de watertoren, een paar gebouwen aan de havenkant en zo’n veertig waterbassins van tachtig bij veertig meter. Op dat moment sprong er een vonk over en wisten we dat we hier wilden wonen. Er kwam iemand van het waterbedrijf de toren uitlopen die net definitief de deur achter zich dichttrok. Wij waren natuurlijk uitermate geïnteresseerd om die sleutel van hem te krijgen.”

Via een verzoek bij de gemeente lukte dat. “Anders was het ook wel gelukt, het was een ruïne zonder ramen, gas, water of licht.” Mani: “Er woonden alleen 40.000 duiven die op zaterdag een patatje bij de Bram gingen halen.” Werlemann: “Het was zo verlaten dat zich buiten een bossige vegetatie had gevormd, waarin hazen en uilen en andere interessante beesten zich ophielden. Doodstil en aan de Maas, een El Dorado.” Mani: “Toentertijd lag dit echt nog ver buiten de stad. Ommoord bestond nog niet. Wij dachten: nee heb je, ja kun je krijgen.”

Het laatste, twaalfde nummer van Utopia over watertorens werd afgeraffeld, nu de studenten een nieuw doel hadden: het in handen krijgen van de ‘oudste, grootste en mooiste’ watertoren van Nederland. Er was ruimte voor woningbouw nodig, op het DWL-terrein moest een woonwijk verrijzen. In dat plan kwam enige levendigheid van pas, de watertoren zou als centrum van de wijk kunnen fungeren.

Burgemeester en wethouders kregen van de heren een speciaal nummer van Utopia met een geplastificeerd voorblad gevuld met water, waar de letters van hun eigen naam in dreven. Mani: “Tijdens de vergadering zaten ze daar allemaal mee te spelen, om die letters op een rij te krijgen.”

Hans Oldewarris en Peter de Winter vonden medestanders in PvdA-wethouders Jan Riezenkamp van haven en kunstzaken en Joop Linthorst van financiën. Werlemann: “De wethouders hadden liever dat wij hier in gingen dan 2800 Chinese restaurants of dure kouwe kak. Omdat het grotendeels sociale woningbouw was, dachten ze dat wij daar beter op zouden aansluiten.” Zo kregen de heren ‘een hele grote kartonnen doos met sleuteltjes, zonder labels’ in het bezit.

De groep Utopianen formaliseerde zich in 'Coöperatieve werkgemeenschap Utopia' en was inmiddels aan het groeien. Werlemann: "Voor het hier volliep met architecten besloten we op zoek te gaan naar mensen die muziek of theater maakten, uitvinders, iemand die raad wist met elektriciteit, hout, een filmer en iemand die kon zeefdrukken. Binnen een half jaar waren we compleet."

Zo verscheen zeefdrukker Hans van den Tol ten tonele, terwijl de verbouwing al aan de gang was: "Het lag hier vol met oude voorraden van het drinkwaterbedrijf. We sleepten alles wat we konden gebruiken uit de omliggende gebouwen hier naartoe. Zo vonden we een luchalarm in de kelder die we ook nog binnen aan hebben gezet." Werlemann: "Wel vier keer." Van den Tol: "Oorverdovend. Ik zat onder het podium iets met leidingen te doen en wist niet hoe snel ik weg moest komen."

Verbouwing

De verbouwing vond plaats onder straffe omstandigheden. Van den Tol: "Er was geen riolering, verwarming, gas, water, licht, elektriciteit of telefoon, niks. Zo hebben we een hoop geleerd over het loodgietersvak." Werlemann: "Het belangrijkste was natuurlijk water. Nadat we op het terrein een paar kranen open hadden gezet was dat geregeld."

Elektra was lastiger, dat zat er wel in het gebouw, maar was afgekoppeld van het net. Dat heeft medelid James Rubery toen weer aangesloten, door met een auto kabels van lantaarnpalen uit de grond te trekken op het terrein en daarvan een ringleiding te maken om Utopia heen. "Het waren heldere lichten zoals James die ervoor zorgden dat we hier konden leven. Of overleven. Dat was te gek." In de woorden van grafisch vormgever Peter de Vette, Utopiaan sinds 2006: "Als je met vijftien man bent is het uiteindelijk meer werk om het erover te hebben, dan het gewoon te doen."

Drie jaar lang was elk weekend 'werkweekend', waar iedereen geacht werd te zijn om te bouwen aan Utopia. Daarbij vielen mensen af en kwamen er nieuwe Utopianen bij. Hans Oldewarris en Peter de Winter begonnen Uitgeverij 010. Volgens Van den Tol gaven ze '25 jaar lang elke twee weken een boek uit'. Uitgeverij 010 heeft 30 jaar bestaan, tot 2013. Het bedrijf ging over in Nai010 uitgevers, een internationaal vermaarde uitgeverij op gebied van architectuur en stedelijke ontwikkeling.

Wat begon als een tijdschrift groeide uit tot een creatieve gemeenschap van kunstenaars en architecten waarin alle disciplines samenwerkten. Van den Tol: "Omdat je hier zo op elkaars lip zit leer je iedereen goed kennen en kun je nauw samenwerken. Ik maakte bijvoorbeeld affiches, posters, hoezen van cassettebandjes en menukaarten. Als ik een lampje had bedacht kreeg ik van de een het stukje hout, de ander kon het metaal frezen en James zette er een timer op."

Drijvende tribune

Belangrijke partijen wisten Utopia te vinden om kunstprojecten uit te voeren. Zoals een opdracht van de gemeente tijdens het vijftigjarige bestaan van de Lijnbaan. Bezoekers werden uitvergroet tot twaalf meter hoge, in ijzeren pijpen uitgevoerde poppen. Voor het Havenbedrijf werd 'Ponton 010' ontwikkeld: een drijvende tribune en podium waarop ruim duizend man vanuit de stad naar de haven kon worden gesleept. Het doel was om Rotterdammers uit de binnenstad weer betrokken bij de haven te krijgen.

De concerten varieerden van het Rotterdams Philharmonisch tot newwave-bands. Mani: "'s Avonds zat je in het donker muziek te luisteren terwijl op de achtergrond containers werden gelost. Die jongens die op die grote wagens reden gingen met hun lichten knipperen en toeteren.

Ik herinner me dat het tijd werd om terug te gaan en de kapiteins van de sleepboten via de marifoon zeiden: "We gaan helemaal niet keren als er geen pils aan boord komt." Toen werden een paar kratten de boot opgeladen. Er waren een paar van die typische 'Rotterdamse gozertjes' die eigenlijk helemaal niks met de muziek hadden maar toen zeiden: "Godsamme, da's gers." Ja, dat ponton was geweldig. Eén seizoen en toen was hij weg. Maar dat was prima, want het blijft in de koppen van de mensen."

Dat de lijntjes naar het stadhuis kort waren blijkt ook uit het feit dat Mani en Oldewarris gevraagd werden om de stadhuiskamers van Jan Riezenkamp en Joop Linthorst in te richten. Mani: "Zo is dat contact steeds intenser geworden. Oldewarris en ik zijn met Riezenkamp mee geweest naar Amerika.

Uit de opdracht rond de Lijnbaan kwam het contact met Evan van der Most, die als dienstweigeraar bij het Lijnbaancentrum werkte en een bekende was van enkele bewoners. Werlemann: "We zochten iemand die zich in Hal 4 met de muziek kon bemoeien en hij liep hier toch al heel de tijd rond. Van der Most trok samen met Mike

Pickering een blik met Engelse bandjes open om hier te spelen. Uit Hal 4 hadden we alle grote machines gehaald en mede-Utopiaan Haiko Dragstra had in zijn eentje de loopkat, een bovenloopkraan van vijftien meter breed, naar beneden gehaald en vervangen. Met een kettingtakel, het was ongelooflijk."

Van der Most zorgde voor vele legendarische herinneringen met de artiesten die hij naar Hal 4 haalde: New Order, The Cure, Captain Beefheart, Youssou N'Dour, Nick Cave en Nina Simone. Werlemann: "Wij verkochten de kaartjes en deden de catering. Om half vijf 's nachts deden we de grote deuren open en veegden we een half uur lang 2,5 duizend plastic bekers in de hal bij elkaar. Ik kan me dat geluid nog zo goed herinneren, het was bijna muziek." Van den Tol: "Als het geluid van de branding. Uitgeput van het concert, de herrie, de dope en de drank. Dat was eigenlijk ontzettend gezellig." Werlemann: "Het was fantastisch. De zon kwam op, we dronken nog een biertje en om acht uur vielen we doodop in bed. Dat hebben we een paar jaar volgehouden."

Verantwoordelijkheden

Van den Tol: "Tussen 1980 en 1985 divergeerde Utopia. Iedereen kreeg steeds meer eigen projecten en de onderlinge samenwerkingsverbanden werden kleiner. Mensen kregen kinderen." Werlemann: "Daar kwamen verantwoordelijkheden bij kijken. Oorspronkelijk hadden we bedacht dat je als je hier werkte, je hier ook moest wonen. Om mensen betrokken te houden. Dat hadden we nooit los moeten laten." Maar de woningen in de watertoren waren nu eenmaal ongeschikt voor een gezin met drie kinderen, dus werden de statuten aangepast. Een van die gezinnen verhuisde naar de inmiddels gebouwde woningen op het terrein.

De gerealiseerde woningbouw op het DWL-terrein was overigens bijna exact overgenomen van het plan waar de bouwkundestudenten Hans Oldewarris en Victor Mani op afstudeerden. Mani: "Eigenlijk hadden Ollie en ik een fantasieontwerp gemaakt van een wijk op poten, boven de oude bassins. Toen we hoorden dat de gemeente serieus dacht over een woonwijk hebben we een realistisch plan gemaakt, met gebruik van de bassins als ondergrond. Dat was in die tijd nog heel ongebruikelijk. Ik heb een Domus liggen, een Italiaans blad over architectuur, waarin een heel stuk over Utopia stond. Daarna kregen we bussen met architecten die hier kwamen kijken." Werlemann: "Het is jammer dat we ons niet met het ontwerp hebben mogen bemoeien, dat hadden we graag met Koolhaas gedaan. Het stikt hier nu van de kloterige gekleurde balkonnetjes."

Toen die woonwijk werd gebouwd moest Hal 4 wegens geluidsvoorschriften overschakelen op een andere programmering. Van der Most: "Zo heeft het RoTheater hier vier jaar de voorstellingen gespeeld. De schouwburg was een ouderwets lijsttheater terwijl vanuit theatermakers behoefte was aan een ruimte waarin het publiek onderdeel is van de voorstelling. Hier konden ze gebruik maken van bijvoorbeeld de bassins." Na klachten over het geluid werd de vergunning van Hal 4 ingetrokken. "Toen moesten we tonnen investeren voor de isolatie."

Het is tekenend voor de bekoelde relatie tussen de Utopianen en het stadhuis, vanaf medio jaren tachtig. Mani: "Twaalf jaar geleden besloten ze ineens dat we marktconforme huur moesten gaan betalen. Wij begrepen ook wel dat we niet eeuwig konden zeggen dat we dit complex gered hebben en daarom recht hebben om hier te wonen. Dus we wilden best akkoord gaan met een huurverhoging. Mits deze redelijk was." De gemeente bleef doorprocederen tot aan de Hoge Raad, maar alle rechters stelden de Utopianen in het gelijk. Een aantal jaar geleden heeft de gemeente het volledige complex te koop gezet. Dat staat het nog steeds.

Mani: "Eerst zaten we met elkaar aan tafel, je vloog met elkaar naar Amerika, je maakte samen plannen voor de stad Rotterdam. We waren echt maatjes. Dat ontwikkelde zich tot de situatie waarin we tegenover elkaar kwamen te staan. Dat was een vervelende tijd." Het was aanleiding voor de leden van Utopia om met elkaar na te denken over de toekomst. Mani: "Een jaar of tien geleden zijn we daarover gaan praten, over waar het heen moest. Toen besloten we dat het tijd werd voor vernieuwing." Utopia ging op zoek naar nieuwe leden en mogelijkheden voor het gebouw, zoals seniorenwoningen op de zolder.

Mani's voorstel is om van Utopia opnieuw een experiment te maken, door studenten van verschillende disciplines de vrije hand te geven in bepaalde delen van het complex. "Ik ben benieuwd of zij het op dezelfde manier als wij zouden doen. Waarschijnlijk niet. Uiteindelijk werden we niet geremd door overdreven diepzinnigheid of wat dan ook. We zijn gewoon begonnen, puur om de lol die we erin hadden. Nu begin ik pas te beseffen hoe bijzonder het is wat we ondertussen voor elkaar hebben gekregen. Hoe uniek het is dat we hier al veertig jaar zitten én elkaar de tent niet uitjagen. Het is eigenlijk met geen pen te beschrijven."

WELCOME

P

EE

Inhoudsopgave

cover	Ontwerp Peter de Vette
2	<i>DWL-brochure</i> , februari 1977, aangeboden aan B&W en de gemeenteraadsleden van Rotterdam. Oplage 150 ex.
4-5	Doorsnede watertoren met de hallen, 1895
6-7	Werkplaats DWL-terrein
8-9	Werkzaamheden DWL-terrein
10-11	Tekst: Chiel van der Stelt. Bovenste rij vlnr: Hans Oldewarris, Hans Mesman, Caecilia de Marez Oyens, Onno van Wijk, Jos Sterenberg, Reinout Meltzer, Viola van Oostrom, Jean Paul Birkhoff, Hans Werlemann. Onderste rij vlnr: Chiel van der Stelt, Peter de Winter, Victor Mani, Cor van der Hout, Dalerveen (Drenthe), 1977
12-13	Redactievergadering <i>Utopia</i> , 1976 (tekening: Chiel van der Stelt)
14-15	Omslagen <i>Utopia</i> , 1975-1978, met aanbieding van F.A. Bernett Books, 10 juli 2018
16-17	Vogelvluchtperspectief werkgemeenschap <i>Utopia</i> , 1977 (tekening: Chiel van der Stelt)
18-19	Tekeningen uit de <i>DWL-brochure</i> , Chiel van der Stelt 1977
20	Verslag van de vergadering over immateriële zaken, Den Haag, 18 november, 1977
21	Boven: Vergadering <i>Utopia</i> in Den Haag, 1977. Onder: Hans Oldewarris tijdens <i>Utopia</i> -bijeenkomst in Dalerveen, 1977
22	Jos Sterenberg in het ouderlijk huis in Scheveningen, november 1977
23	Interview met Jos Sterenberg, 2 juni 1979
24	Jos Sterenberg, Hoe maak je van twee zwart-wit televisies een kleurentelevisie (zie de bijlage in <i>Utopia</i> nr. 2, maart 1976)
25	Boven: Interview Jos Sterenberg 2 juni 1979; onder: Jos Sterenberg
26	Affiche <i>Utopia Komt</i> , 12 november 1977 (ontwerp: Chiel van der Stelt)
27	Boven: Chiel van der Stelt; onder: zeefdrukken affiche <i>Utopia Komt</i> , 1977
28-33	Manifestatie <i>Utopia Komt</i> voor het stadhuis op de Coolsingel, 1977
30	Tineke Werlemann
31	Peter de Winter en Tineke Werlemann
34-35	Victor Mani en Jan Riezenkamp in Amerika (foto: Hans Oldewarris), 1977
36	Viola van Oostrom met gereedschap bij de watertoren, 1977
37	Peter de Winter op de Coolsingel tijdens manifestatie <i>Utopia komt</i> , 1977
38-39	Jean Paul Birkhoff met sextant op de boot van Curacao naar Chesapeake Bay, juni/juli, 1981
40-43	Commissie Kunstzaken Rotterdam bezoekt <i>Utopia</i> , 1977
44-45	Optreden van The Banana Sisters in Hal 0 (het latere Tom Tom Café), met Peter de Winter, Karin de Bock en Sonja, 1978
46-47	The Banana Sisters met Karin de Bock, Alexander Mustert, Paultje en Peter de Winter, 1978
48-49	The Banana Sisters met Hans Mesman en Peter de Winter, 1978
50-57	Tekeningen van Chiel van der Stelt
58	Boven: <i>De Woonkrant</i> , 27 oktober 1979; onder links: Groepsportret <i>Utopia</i> (met v.l.n.r. Hans Oldewarris, Chiel van der Stelt, Onno van Wijk, Joke van der Spek, Hans Werlemann, Tineke Werlemann, Reinout Meltzer, Floor Peters, Viola van Oostrom, Hans Mesman, Haiko Dragstra, Cor van der Hout, Constance van Duinen, Victor Mani en Peter de Winter), 1979; onder rechts: Reinout Meltzer, 1979
59	<i>Jaarverslag Utopia 1978</i>
60-67	Project Lijnbaanpoppen tgv 25-jarig bestaan van de Lijnbaan, Ontwerp BOA Contractors (Victor Mani en Chiel van der Stelt), Hans Werlemann en Peter de Winter, 1978
62	Boven: schetsen van Chiel van der Stelt; onder: vlnr Hans Werlemann, Chiel van der Stelt, Victor Mani en Cor van der Hout
68	Mirik Jung aan het werk in Hal 4, 1978
69	Haiko Dragstra plaatst de loopkraan in Hal 4, 1978
70-71	Groepsportret <i>Utopia</i> in Hal 4 (v.l.n.r. en v.b.n.b. Peter de Winter, Offa de Winter, Haiko Dragstra (gedrieën op de loopkraan), Henk Jan Kamerbeek, Trubus Sanwirjatmo, Claudi Cornaz, Walter Vincent, Joke van der Spek, Cor van der Hout, Albert van Tour, Betty van den Boogert, Hans van den Tol, Anna Furtak, James Rubery, Hans Mesman, Karin de Bock, Frans Werlemann (hangend in een bouncer), Reinout Meltzer, Caroline Meltzer, Herman Helle, Judith Bovenberg, Herma van der Knaap, Dieter de Winter (op de nek van Herma), Hans Werlemann, Agnes Roozenburg, Tim van der Hout (op schoot), Tineke Werlemann, Marja Minderman, Viola van Oostrom, José Loos, Victor Mani en Chiel van der Stelt (foto: Hans Werlemann), 1983
72-75	Artikel in <i>Compress</i> , 1979
76-78	Artikelen, 1981

79 Artikelen in het *Rotterdams Nieuwsblad* over Uitgeverij 010 en Hal 4, 1981
80-81 Artikelen uit *Revista* (auteur Peter de Winter) over Utopia, 1979
82-83 The Banana Sisters 1978, met Peter de Winter, Karin de Bock en Sonja
84-87 Artikel over Utopia in *Domus*, 1979
88-93 Artikel over Utopia in *Viva*, 1979
94-95 Bijeenkomst in Hal 3 met Eelco Brinkman, Minister van WVC (foto: Evan van der Most), 1985
96-97 Onno van Wijk met computers, 1977
98-99 Fotograaf en vormgever Alan David Tu, (foto rechts: Evan van der Most), 1979
100-101 Foto's en tekst van Alan David Tu, 1989
102-103 Chiel van der Stelt, 'Anecdote 060683', 1983
104 Chiel van der Stelt, Ontwerp logo Hal 4
105 Chiel van der Stelt, Ontwerpen voor posters
106 Chiel van der Stelt, Ponton 010. Het ponton had aan boord: een tribune voor 1200 personen, een podium, een café, kleedkamers, een regie cabine, generatoren en theaterverlichting; het werd- terwijl diverse acts op het podium plaatsvonden- gedurende drie maanden met behulp van sleepboten de havens doorgesleept, 1980
107 Boven: Alan David Tu ontwerpt poster Ponton 010; onder: Ponton 010, drijvende tribune en podium waarmee de 'Rotterdammer' weer bij de haven betrokken werd, Ontwerp en organisatie: BOA Contractors (Victor Mani en Chiel van der Stelt), Hans Werlemann, Hans Oldewarris en Peter de Winter, (foto: Evan van der Most), 1980
108-109 Impresie Ponton 010, Chiel van der Stelt, 1980
110 Foto's Ponton 010 en toegangskaartjes Ponton 010, 1980
111 Alan David Tu en Hans Werlemann, Poster Ponton 010, 1980
112-115 Diverse posters voor concerten in Hal 4, periode 1980-1988
116-121 Activiteiten in Hal 4, met op pag. 116 foto's van Fad Gadget (1979) en Captain Beefheart (1980); pag. 117 Nina Simone (foto: Daria Scagliola 1988) en Celia Cruz (1988); pag. 119 Youssou N'Dour (foto: Daria Scagliola 1988); pag. 120 Nina Simone (foto: Daria Scagliola 1988); pag. 121 Dr. John in de kleedkamer van Hal 4 (foto: Daria Scagliola 1988).
122 Boven: Cassettebandjes van optredens in Hal 4, 1980-1982; onder: Poster concert Young Marble Giants en Vice Versa, 1980, en schets poster Hal 4, *No more Seventies* van Chiel van der Stelt, 1980
123 Optredens in Hal 4, (foto's: Evan van der Most), 1980
124 Repetitie Paleis van Boem in Hal 4, 1985
125 Schets poster The Contadictions in Hal 4 van Chiel van der Stelt, 1980
126-127 Nina Simone in Hal 4, (foto: Daria Scagliola), 1988
128 Covers *Utopia Review*, (uitgave: Hans Mesman), 1978
129 Covers *Utopia Review*, (uitgave: Hans Mesman), 1985
130 Covers *Utopia Review*, (uitgave: Hans Mesman), 1984
131 Cover en twee pagina's, *Utopia Review* (uitgave: Hans Mesman), 1985
132-133 Cover *Utopia Review*, film van Frans Zwartjes (uitgave: Hans Mesman, foto: Hans Werlemann), 1979
134 Covers *Utopia Revista*, nr. 22 en 24 (uitgave: Hans Mesman), 1983
135 Utopia-rebus, introductie Walter Vincent en geboortekaartje Offa de Winter, 1979, het eerste kind in Utopia
136 Optreden in Hal 0, met Igor Prkic, Offa en Dieter de Winter, 1989
137 Brillen uitgeverij 010, 1984
138 Boven: Stand Uitgeverij 010 op de Buchmesse in Frankfurt, met Hans Oldewarris en Peter de Winter, 1985; onder: kantoor Uitgeverij 010 met v.l.n.r. Rem Koolhaas, Herman Hertzberger, Winy Maas en Jo Coenen
139 Boek *30 jaar 010 1983-2013*
140-141 Uitgeverij 010, Peter de Winter en Hans Oldewarris, 2013
142-143 V.l.n.r. Joke van der Spek, Tineke Werlemann en Marja Eland in de tuin van de Villa, 1980
144-145 Marja Eland, Walter Vincent, Victor Mani, Cor van der Hout, Floor Peters, vriend van Jean Paul, Jean Paul Birkhoff en Ruud Vincent in de tuin van de Villa, 1981
146-147 Doka Hectic Pictures in Hal 3, 2017
148-149 "Ohne Mann", zelfportret Hans Werlemann, 1990
148 Onder: fotomontages Watertoren (Hans Werlemann), 2017
149 De Stern van Hans Werlemann, 2010
150 Hans en Frans Werlemann (foto: Hans Mesman), 1985
151 Hans Werlemann, *Rotterdams kadeboek*. Uitgeverij 010, 1986
Als project maakt het Rotterdams Kadeboek onderdeel uit van de 'Hasta' groep voorstellen van 31 januari 1980; De foto's zijn gemaakt op 27, 28 en 29 oktober 1981, vanaf de Harlingen 15 met kapitein Elzinga, de coördinatie van het vaarschema was in handen van Jean-Paul Birkhoff. De totale productie bestond uit 508 foto's / formaat 30 x 40 cm. Het idee was om elke dag 2 foto's in Het Vrije Volk te plaatsen als een strip die 254 dagen door zou gaan. Echter ging op dat moment Het Vrije Volk (Herman Wigbold) fuseren met Het Rotterdams Nieuwsblad tot

Het Rotterdams Dagblad later het Algemeen Dagblad. Als een van de eerste uitgaven van Uitgeverij 010 werd besloten door Peter de Winter en Hans Oldewarris Het Rotterdams Kadeboek alsnog uit te brengen in 1983 ter gelegenheid van het feit dat de Rotterdamse haven toegankelijk is gemaakt voor schepen met een diepgang van 70 voet. In augustus 1983 zijn de werkzaamheden afgerond van deze gigantische operatie. Vanaf de Greenwichboei (ten Zuiden van Engeland) tot aan de bestaande geul werd een route voor 70 voetschepen bepaald. Er vond een aanzienlijke uitbreiding plaats van het elektronische navigatiesysteem, drie scheepswrakken werden verwijderd of ontmanteld, een meetstation werd geplaatst voor het automatisch doorzenden van gegevens van golven en water en 17,5 miljoen kubieke meter zand en schelpengruis is van de zeebodem verwijderd. In korte tijd is hier een omvangrijk project voltooid, waarvoor door de Rotterdamse havenautoriteiten werkzaamheden werden aanbesteed tot ver buiten de nationale grenzen. Ter gelegenheid van deze actie werd Het Kadeboek in 1983 aangeboden aan Neelie Kroes (Minister van Transport, Publieke Werken en Watermanagement). fotografie Hans Werlemann en Alan David Tu, coördinatie Jean Paul Birkhoff, tekeningen Boa Contractors (Chiel van der Stelt en Victor Mani)

152-153 Hans Werlemann fotografeert maquette Rotterdam bij nacht, 1985
154-155 Rem Koolhaas fotografeert maquette Parc de la Villette in Hal 3
156-157 Maquette Rotterdam bij nacht (foto: Hans Werlemann)
158 Rem Koolhaas op de omslag van *Kenchiku Bunka* Vol. 50 (1995), nr. 579 (foto: Hans Werlemann)
159 Schetsboek Havenproject in opdracht van Havenbedrijf Rotterdam, 1980
Op initiatief van Jan Riezenkamp op dat moment wethouder Rotterdam / financiën, kunst, haven & personeelszaken en ir. Henk Molenaar / directeur Havenbedrijf Rotterdam, werd 'de hastagroep' in het leven geroepen.
"De haven met zijn geïndustrialiseerde ontwikkeling dreef steeds verder van de belevenis van de Rotterdammers af", het idee was de Haven weer dichterbij Rotterdam te brengen. De hastagroep = haven-stad, kwam voor het eerst bij elkaar op 4 januari 1980 Restaurant Indonesia te Rotterdam en bestond uit verschillende kunstenaars/groepen: Jan Janssen, Hans Jillisen, Berend Lenstra, Harry van der Braak, Cor Kraat (Kunst & Vaarwerk), Hans Oldewarris, Hans Werlemann (Utopia), Henk Molenaar en Jan Riezenkamp.
Het idee was om binnen enkele weken plannen te schetsen en uit alle voorstellen een keuze te maken om vervolgens tot realisatie over te gaan als onderdeel van 'Rotterdam Thuishaven'. Direct na deze 'uitnodiging-opdracht' barstte een tumult van ideeën los, direct bijgestaan door een netwerk van gelijkgezinden: Hans Citroen, Willem van Drunen, Alan David Tu, Peter de Winter, Chiel van der Stelt, Victor Mani, Bert van Veldhuizen, Jean Paul Birkhoff....
de sky was the limit!
- het schrijven van een libretto voor een 'haven-opera'
- het toekomstige havenmuseum onderbrengen in een olieplatform bij de Boeg
- het verleggen van de Maas door het centrum van Rotterdam door middel van havenonderdelen op straat als lichtbakens, sleepboten, kranen, containers, radars enz
- een drijvend theater op een ponton voortgetrokken door 3 sleepboten met plaats voor 900 bezoekers
- het realiseren van een kranen-ballet
- beeldscherm op het Centraal Station geeft via vaste camera in de Waterweg het binnenkomen en wegvaren van schepen weer in 'real time'
- de beide oevers van de Maas gefotografeerd vanaf de Brienoordbrug tot aan zee, in zwart-wit, 2 foto's als dagelijkse strip in de Het Vrije Volk
- dia's uit de haven op diamateriaal in het Centraal Station
- prentbriefkaarten en polaroid geschilderd op groot-formaat langs invalswegen
- dobbelstenen geschilderd op de pier in Hoek van Holland
- opgerolde krant met foto havenmanifestatie geschilderd op een zuil van een metro-viaduct
- havenkreten-project in containers
- briefkaart met Shell-gebouw als benzinepomp
- de 'knipoog' een uit de kluiten gewassen 3D bord langs de Waterweg bedoeld als groet naar de scheepvaart
- andere instellingen in Rotterdam uit te nodigen om op een specifieke manier aandacht aan de haven te besteden: Onafhankelijk Toneel, Museum Boymans van Beuningen, fotografen en filmers enz.
160-161 Promotie Hans Oldewarris, Leiden 2016 (foto's Hans Werlemann). Paranimfen: Lis en Mees Oldewarris
162-163 Rem Koolhaas & Bruce Mau & Hans Werlemann (fotografie), S,M,L,XL. Rotterdam, 010 Publishers, 1995
164 Rem Koolhaas & Hans Werlemann (fotografie), *Charette*, 1997
165 Riek Bakker & Hans Werlemann (fotografie), *Het oog van midden Limburg*, 2008
166-167 Hans en Frans Werlemann, Chicago 2003
168 Filmset *Pentimento* van Frans Zwartjes en Floor Peters in Hal 3, 1978
168-169 Rotterdamse gebouwen in piepschuim voor tentoonstelling in Lantaren Venster, Rotterdam, 1979
169 OMA, Ontwerp-onderdelen voor Nederlands Dans Theater, Den Haag

- 170-171 Filmset *Pentimento* van Frans Zwartjes en Floor Peters in Hal 3, 1978
- 172-173 Saatchi & Saatchi / Silk Cut Cigarettes; eerste advertentie voor sigaretten zonder merknaam. Fotografie Alan David Tu en Hans Werlemann, 1986
- 174-175 Riek Bakker & Kaap 3, *Kwaliteitsboek Utrecht Centrum Plan*. Grafisch ontwerp Jos Stoopman, fotografie Jos Stoopman en Hans Werlemann, 1999
Wim Wennekes & MVRDV, *Villa VPRO. De wording van een wondere werkplek*. Fotografie Hans Werlemann, 1987
AA files 34 Annals of the Architectural Association. Fotografie Hans Werlemann, 1997
Workspirit six Vitra. Grafisch ontwerp Irma Boom, fotografie Hans Werlemann
Miro Zagnoli, e.a., *Villa VPRO in: Archis*, nr. 5. Omslagfoto: Hans Werlemann, 1997
OMA, *Qatar National Library, a living room for Doha*. Grafisch ontwerp: Irma Boom. Fotografie: Hans Werlemann e.a., 2018
STRIP, een initiatief van de Stichting Woningbouwfestival 200.000ste woning Dedemsvaartweg. Beeldredactie: Irma Boom en Hans Werlemann, 2003
Ben Maandag & Koos Hage (red.), *Rotterdam Open Stad, Gebiedsontwikkeling in de praktijk*. Grafisch ontwerp: stoopmanvos, fotografie: Hans Werlemann, 2009
Simon Franke, Allard Jolles & Piet Vollaard *Posities / Positions. Nederlandse fotografie van architectuur, stad en landschap*, NAI uitgevers. Fotografie: Hans Werlemann, Jannes Linders, Theo Baart, Jeroen Musch, Ralph Kämena en Bas Princen, 2010
- 176-177 Terence Riley, *The Un-Private House*. New York, The Museum of Modern Art. Foto omslag en onderdelen content: Hans Werlemann, 1999
'Parc de La Villette, Parijs', in: Casabella 492. Foto omslag en onderdelen content: Hans Werlemann, 1983
BVR NL, *Ruimte en Regie*. Vormgeving: Jos Stoopman; foto-essay: Hans Werlemann, 2004
Oog / Eye. Renovatie van het Oogziekenhuis Rotterdam. Vormgeving: Irma Boom; fotografie: Alexander van Berge en Hans Werlemann, 2006
Martin Aarts (red.), *50 Jaar Wederopbouw Rotterdam*. Een geschiedenis van toekomstvisies. Vormgeving en fotografie: Jos Stoopman en Hans Werlemann, 1995
Pleidooi voor de Openbare Ruimte. Grote Project Openbare ruimte in revisie. Vormgeving: Joseph Plateau; fotografie en CD-Rom ('42 minuten staren in de openbare ruimte'): Claudi Cornaz en Hans Werlemann, 2002
'Villa d'all Ava', in: *de Architect*. Fotografie: Hans Werlemann, 1992
BVR en Kaap 3, *Philips City Center, een gezamenlijk belang*. Vormgeving: Jos Stoopman en Hans Werlemann, 2000
Riek Bakker, *Ruimte voor Verbeelding*. Rotterdam, Uitgeverij 010. Fotografie en vormgeving: Jos Stoopman en Hans Werlemann, 1994
Harry Geerlings e.a. (red.), *Mobiliteit als uitdaging, een integrale benadering*. Uitgeverij 010. Vormgeving en fotografie: Jos Stoopman en Hans Werlemann, 2002
Peter Bulthuis, *Leven in de Stad, Rotterdam op weg naar het jaar 2000*, Uitgeverij 010. Vormgeving: BOA Contractors; fotografie: Hans Werlemann, 1987
AA l'Architecture d'Aujourd'hui, 1985. Op de omslag: OMA, maquette foyer Nederlands Dans Theater Den Haag. Foto omslag: Claudi Cornaz en Hans Werlemann
Martin Aarts, Ben Maandag, Jos Stoopman, Harm Tilman & Hans Werlemann, *Accelerating Rotterdam. Stad in versnelling. Traditie, Confrontatie, Acceleratie*, 2000
- 178 Het waterpas stellen van het gebouw 'De Rotterdam' aan de Maas, OMA, 2015
- 179 Rem Koolhaas ontvangt de Johannes Vermeer Prijs in de bibliotheek van het RijksMuseum Amsterdam, 2014
- 180-183 OMA, 'Villa d'All Ava', Parijs, 1992. Fotografie: Hans Werlemann.
- 184 Boven: Maquette Parc de la La Villette, buiten bij Hal 3, 1982. Onder: Bouwfoto balkon Nederlands Dans Theater, 1982
- 185 Boven: Maquettefoto balkon Nederlands Dans Theater, 1982. Onder: Polaroid als onderdeel *Havenproject Rotterdam*, 1981. Hans Werlemann i.s.m. Kunst en Vaarwerk.
- 186-187 Maquette dak Nederlands Dans Theater, 1987
- 188-193 Berlage Instituut, Amsterdam. Workshop 'Puntstad' met studenten, o.l.v. Rem Koolhaas, Vedran Mimica, Alfred Eijkelenboom, Herman Hertzberger, Carel Weeber, Gary Bates, Andrew MacNair, Victor Mani, Winy Maas, Adriaan Geuze. Fotografie: Hans Werlemann.
- 194-195 Rem Koolhaas, Carel Beernie en uitvoerder in Nederlands Dans Theater, Den Haag
- 196-197 Patricia van Ulzen, *Dromen van een metropool. Rotterdam 1970-2000*. Uitgeverij 010, 2007.
- 198-199 Betonnen kano. Ontwerp en uitvoering: Haiko Dragstra, 1979
- 200-201 Overloopkraan in Hal 4, gemaakt door Haiko Dragstra
- 202-203 Tafels, stoelen en krukken voor Café Lux, Rotterdam. Ontwerp: BOA Contractors (Victor Mani en Chiel van der Stelt), uitvoering Haiko Dragstra
- 204-205 Koekjesmachine voor LU in Polen, door Haiko Dragstra en Claudi Cornaz
- 206-207 Haiko Dragstra met zijn door hem gemaakte 3D freesmachine van 2 x 6 meter
- 208 Hal 4 (foto's: Hans Mesman)
- 209 Hans Mesman (Revista-Studio) test megagalm in Hal 4. (foto's: Karin de Bock), 1978
- 210-212 Hans Mesman (Revista-Studio, www.revista.nl) tijdens Uitvinders Congres, georganiseerd door Reinout Meltzer in Hal 4. (foto: Evan van der Most), 7 juni 1980
- 213-215 Autodag, georganiseerd door Reinout Meltzer (foto's: Evan van der Most)
- 216-220 Affiches ontworpen door Reinout Meltzer
- 221-223 Ontwerpen van Reinout Meltzer
- 224 Marie-Claire, de vrouw van Reinout Meltzer
- 225 Caroline Meltzer met dochter
- 226-227 T-shirts en pop Depri-Depro. Ontwerp: Caroline Meltzer
- 228-235 Vijf panelen voor tentoonstelling in het NAI, van Axel van der Kraan, Hans van den Tol, Pauline Stoopman en Hans Werlemann, circa 1995
- 230 Onder: vlnr Pauline Stoopman, Hans van den Tol en Jos Stoopman in Hal 3
- 231 Tekening Axel van der Kraan uitgevoerd in rode bijenwas
- 236-237 Inrichting expositie in de Kunsthal door Hans Werlemann, Jos Stoopman en Hans van den Tol
- 238-239 Grafisch ontwerper Jos Stoopman
- 240 Christusbeeld in schuim, (uitvoering: Haiko Dragstra)
- 241 Tekst: Carl Stellweg
- 242-243 Zelfportret Hans Werlemann en Interview met Hans Werlemann door Carl Stellweg
- 244-248 Strips, tekeningen en ontwerpen voor affiches van Chiel van der Stelt
- 249 CD Sample Minds Guide to Rotterdam Underground Art met Composition For Plotter & Printer, Chiel van der Stelt, 1993
- 250 Chiel van der Stelt in Hal 3, op de achtergrond: filmkraan, ontworpen voor Neon Film (8 x 10" Hans Werlemann)
- 251 Boven: Juhu en Hans van den Tol in Hal 3, Onder: Chiel van der Stelt in gearbrushte auto in Hal 3, (foto 8 x 10" Hans Werlemann)
- 252-253 Snackbar van Bram Ladage op het Binnenwegplein, Rotterdam (ontwerp: Chiel van der Stelt en Kees Christiaanse), 1990
- 254 Portret Chiel van der Stelt (foto: Hans Werlemann), 2013
- 255 Interview met Chiel van der Stelt door Carl Stellweg
- 256-257 Filmer Bob Visser
- 258-261 Stills en maquettes uit film "Plan Delta" van Bob Visser, 1986
- 262-263 Hans van den Tol en Hans Werlemann op werkeiland Neeltje Jans voor Bob Visser's film "Plan Delta", 1986
- 264 Theo Jansen met zijn kleuren-inktplotter in Hal 4, 1986
- 265 Hans van den Tol en James Rubery bij een testopstelling met elektronisch gestuurde verfspuit, (foto 8 x 10" Hans Werlemann), 1987
- 266-267 Patroonontwerp van Hans van den Tol
- 268 Wand in de kunsthal, patroon Hans van den Tol, circa 1995
- 269 Tekst: Hans van den Tol
- 270-271 Haiko Dragstra en Hans van den Tol met gezeefdrukte panelen voor interieur Lintas in WTC Amsterdam, Ontwerp: BOA Contractors (Victor Mani en Chiel van der Stelt), OMA, Elli van Schelt, 1984
- 272-273 Patroonontwerpen van Hans van den Tol
- 274-275 Papierrestauratie door Hans van den Tol in Hal 1. (foto: Peter de Vette), 2007
- 276-277 Gerestaureerd affiche van van pagina 274/275 en papierrestauratie Hans van den Tol, 2007
- 278-281 Schilderijen en tekeningen van Hans van den Tol
- 282-283 Zelfportret Stef Scagliola en haar boeken Taboe en doofpot 1996, Last van de oorlog 2002, Wat veteranen vertellen 2010 en Liefde in tijden van oorlog 2013 (met Annegriet Wietsma)
- 284-285 Hans Oldewarris en Victor Mani op rijdende trein in de woestijn op weg naar Khartoum, 1975
- 286 Thuis in de toren bij Victor Mani en Stef Scagliola (quote: Victor Mani, foto: Thijs Wolzak), 2015
- 287 Airstream 22FT Safari Double 1966, Pied a terre Victor Mani in Steinfurt nabij Münster (D)
- 288-289 Boven: Victor Mani, professor en decaan van de MSA| muenster school of architecture, University of Applied Sciences in Münster (D), collegezaal met eerste jaars studenten; onder: met President, hoofd Stadsontwikkeling en Burgemeester van Münster
- 289 Victor Mani quote over institutionalisering en stroperige besluitvorming
- 290-291 Victor Mani gefotografeerd door Dido Mani voor mode shoot, 2014
- 291 Doina, Stefania en Dido Mani, Parijs 2003 (foto: Victor Mani)
- 292-293 Inrichting wethouderskamer Jan Riezenkamp, Stadhuis Rotterdam, 1980 Ontwerp: BOA Contractors (Victor Mani en Chiel van der Stelt) en Hans Werlemann
- 294 Boven: afstudeerproject DWL-terrein Rotterdam, Victor Mani en Hans Oldewarris, 1981; onder: Straatmeubilair R90, 650 jarig bestaan van de gemeente Rotterdam, Victor Mani (foto: Daria Scagliola), 1990

- 295 Café/restaurant Lux. Ontwerp: BOA Contractors (Victor Mani en Chiel van der Stelt), 1988
- 296-297 Noordmolenwerf, Rotterdam. Ontwerp: Victor Mani (foto's: Hans Werlemann), 2006
- 298-299 Ontwerp en uitvoering van een 'Pelb 150'. (voormalig reddingsboot voor 150 pers., Mulder & Rijke) Victor Mani, 2012
- 300-301 De kogelmachine, een geluidsobject ontworpen voor de OMA tentoonstelling Fin De Siècle in het I.F.A. Claudi Cornaz, 1990
- 302-306 Video camera helm voor o.a. Rem Koolhaas, stads ontwikkeling, de VPRO, het Ro Theater (Merlijn) en vele anderen. Claudi Cornaz
- 303-305 Tekst: Claudi Cornaz, 2018
- 304 Mal voor camera helm. Claudi Cornaz en Margriet
- 308 Laser spiegel unit, stuur unit voor multi media projectie systeem. Ontwikkeld voor O.M.A in Karlsruhe. Jean Paul Birkhoff en Hans Werlemann, Claudi Cornaz, 1990
- 309 Veter Kracht Verdeler. Systeem om schaatsen en schoenen aan te passen aan de breedte van de voet. Uitvinding Claudi Cornaz, 2003
- 310 Boven: 6x6 dia projector omgebouwd tot LCD beamer. Ontwikkeld om film van Villa D'all Ava in Parijs en beurs van Berlage te vertonen, 1992
Onder: grote Delta 3D printer in ontwikkeling, Claudi Cornaz, 2018
- 311 Boven: De Plank. Systeem om filmprojector en Revox bandrecorder te synchroniseren. Claudi Cornaz, 1982
Onder: portret van Claudi Cornaz gemaakt door Hans Werlemann, 2018
- 313 Zandzelfportret. Animatie-experiment met zand. Claudi Cornaz, 1996
- 314 Claudi Cornaz als nar bij het Ro theater tijdens de productie *Merlijn* in Hal 4, 1985
- 315 Ballon met camera, Claudi Cornaz, Hans Werlemann
- 316-317 Claudi Cornaz en Hans Werlemann filmen decor "*Plan Delta*" van Bob Visser, 1986
- 318-319 Ineke Schwartz (foto: Hans Werlemann)
- 320-321 Ineke Schwartz en Jeroen Thomas
- 322-323 Cor van der Hout en James Rubery in Hal 2 tijdens project Ineke Schwartz
- 324-325 Zelfontwikkelde lampen voor Ineke Schwartz
- 326 Constance van Duinen tapdanst in "Sneller dan mijn schaduw", Schouwburg Orpheus Apeldoorn. (foto: Hans Werlemann), 2003
- 327 Tekst Constance van Duinen, 2018
- 328-329 Snelfiltergebouw wordt Textielhal en woonhuis Constance van Duinen. (foto's: Mirik Jung), 1979
- 330 Boven: Lidmaatschapskaart Utopia, Constance van Duinen, 1978; onder: canvaskleding voor Utopialeden, 1980.
Ontwerp: Constance van Duinen, vlnr Hans Oldewarris, Chiel van der Stelt, Mirik Jung, Viktor Mani, José Loos, Tineke Werlemann. (foto: Hans Werlemann)
- 331 Logo's en olifantenkostuum voor Circus of OZ (Australië). Ontwerp: Constance van Duinen, 1980
- 332-333 Quasivaraankoffer. Ontwerp: Constance van Duinen; uitvoering: Cor van der Hout en Stefan Götz, 1997
- 334 Linksboven met de klok mee: BEEHAVE, CORSET COMBATANT, SILK MOSQUITO, draagbare objecten uit serie SAMOE. Ontwerp: Constance van Duinen, 2013; linksonder Draagbaar object, 1982. Fotografie: Edward Susanna
- 335 Monumentaal werk, STAPELING uit serie MERU. Ontwerp: Constance van Duinen, 1989
- 336-337 Hal 2, de houtwerkplaats
- 338-339 Cor van der Hout, Agnes Roosenburg en hun kinderen
- 340-345 Cor van der Hout, Stefan Götz en hun werk
- 346-347 James Rubery
- 348 Anna Furtak en James Rubery
- 349 Sequel Converter 2
- 350-352 James Rubery in zijn werkplaats
- 353 Anuar Bin Othman (foto: Hans van den Tol)
- 354-355 Bob van Persie, 'A sparkling moment #3', 125 x 50 cm (met 28 LED lampjes), 2013
- 356 Bob van Persie, 'The baseline' en schemerlamp 'De eierdoos'
- 357 Bob van Persie en Peter de Vette, 'Persiebal', 2010, en Bob van Persie, 'Playing bridge', 1982
- 358 Foto's TomTom Café in de periode dat Ro-Theater in Hal 4 werkte, 1986
- 359 TomTom Café (tekst: Walter Vincent)
- 360-361 Zeefdruk Ruud Vincent aan de piano in TomTom Café, Hans van den Tol, 1985
- 362 Portret Walter Vincent (foto: Hans Werlemann), 2013
- 363 Interview Walter Vincent door Carl Stellweg
- 364 Opening Congo Bongo, restaurant van Anuar Bin Othman en Trubus Sanwirjatmo, (foto 8x10": Hans Werlemann), 1985
- 365 Shirley Khoablal in de woning van Hans van den Tol (foto 8x10": Hans Werlemann)
- 366-367 Grafisch ontwerper Peter de Vette (foto: Hans Werlemann), 2018
- 368-371 Grafisch werk van Peter de Vette
- 372 "De koningin leert smakken", prentenboek door Peter de Vette, Annelies Bernard en Mieke van der Wenden, 1999
- 373 Ontwerp windwijzer, Annelies Bernard, Peter de Vette en Hans Werlemann, 2016
- 374-377 Schilderijen Annelies Bernard
- 378-381 Opnames in Hal I van muziekcollectief "Momentum" met Peter de Vette, Ron Walter, Hans Peters en Hakim Sihombing (foto's: Hans Werlemann), 2018
- 382-387 Tekeningen van Tineke Werlemann, 2017/2018
- 388-389 Aanlegsteiger van de Watertaxi (ontwerp Victor Mani) bij de Watertoren met personeel van reataurant de Watertoren, 1999
- 390 Restaurant de Watertoren op de omslag van *De leukste restaurants van de dames Reiziger*, 2013
- 391 Lies van Restaurant de Watertoren aan het werk, 2010
- 392-395 Restaurant de Watertoren. (foto's: Hans Werlemann), 2018
- 396-397 Werkplaats 'Hal I Design', Margreeth Muller
- 398 Oorbellen 'Ziggy', 18 krt geelgoud/ zilver, Margreeth Muller, 2010
- 399 Hanger 'Pluto', 18 krt roodgoud/akoya parel, Margreeth Muller, 2014
- 400 Collier 'Leafs', zilver/18 krt geelgoud, Margreeth Muller, 2006
- 401 Ring 'Jules', gezwart zilver/ champagne zirkoon, Margreeth Muller, 2016
- 402 Mariska Oprel van Graphic Grocery in Hal I (foto: Hans Werlemann), 2013
- 403 Explanimations (filmpjes) voor HRC en Erasmus MC. Vormgeving: Mariska Oprel, 2016/2017
- 404-405 Hans Zirkzee, *Jazz in Rotterdam*. Vormgeving: Mariska Oprel, 2016
- 406-407 Reparatie mechaniek Jukebox Wurlitzer 750 uit 1941 (foto: Hans Werlemann), 2018
- 408 Jeroen de Jongh, eigenaar Duke of Juke (foto: Hans Werlemann), 2018
- 409 Reparatie Wurlitzer 3800 Americana uit 1974
- 410-411 Het testen van Jukebox Mechaniek AMI 40 uit 1953 (foto: Hans Werlemann), 2018
- 412-413 Wurlitzer 1015 jukebox (1947) binnenkant (foto: Hans Werlemann), 2018
- 414-419 Foto's Ilse Leenders
- 420-421 Portret Jelle Feringa (foto: Robin Utrecht)
- 422-423 De tuin bij de Villa (foto's: Betty van den Boogert)
- 424 Portretten Utopia (foto's: Hans Werlemann), 2013
- 425 Tekst: Carl Stellweg
- 426-427 Interview met Marieke van der Meer en Vadim Gryadov, tekst Carl Stellweg
- 428-441 Werk van Marieke van der Meer en Vadim Gryadov
- 442-443 Rein Janssen en Vadim Gryadov aan het werk in Hal 3
- 444 Zelfportret Rein Janssen
- 445 Interview Rein Janssen, tekst: Carl Stellweg
- 446 Spinazie voor *Le Monde*, Rein Janssen
- 447 Regenboog eten voor *Le Monde*, Rein Janssen
- 448 Rijstepap voor *Le Monde*, Rein Janssen
- 449 De grote tostitest voor *Het Parool*, Rein Janssen
- 450 Opgeblazen neppillen voor *Het Parool*, Rein Janssen
- 451 Hooggevoeligheid voor *Het Parool*, Rein Janssen
- 452 Ganja (blowen) yoga voor *Het Parool*, Rein Janssen
- 453 Ganja (blowen) yoga voor *Het Parool*, Rein Janssen
- 454 Bloemenlust, vrij werk, Rein Janssen
- 455 Bloemenlust, vrij werk, Rein Janssen
- 456 Portret Mike Vincent (foto: Hans Werlemann), 2013
- 457 Werk Mike Vincent
- 458 Maud Timmermans (foto: Hans Werlemann), 2018
- 459 *On the Edge*, Maud Timmermans, 2017
- 460 *Wellington*, Maud Timmermans, 2016
- 461 *Fold*, Maud Timmermans, 2017
- 462-463 Frans Werlemann en Herman Helle
- 464-465 Frans Werlemann
- 466 De watertoren. (foto's: Hans Werlemann)
- 467-469 Interview door Tara Lewis voor *Vers Beton*, 16 oktober 2018
- 470-471 Hal 4 bij nacht
- 472 "Ohne Mann" Hans Werlemann, 5 februari 2006
- 473-479 Inhoudsopgave
- 480 Links naar video- en audiobestanden en colofon

Video's

http://www.utopia-rotterdam.nl/?page_id=1116

Audio bestanden

http://www.utopia-rotterdam.nl/?page_id=1131

Colofon

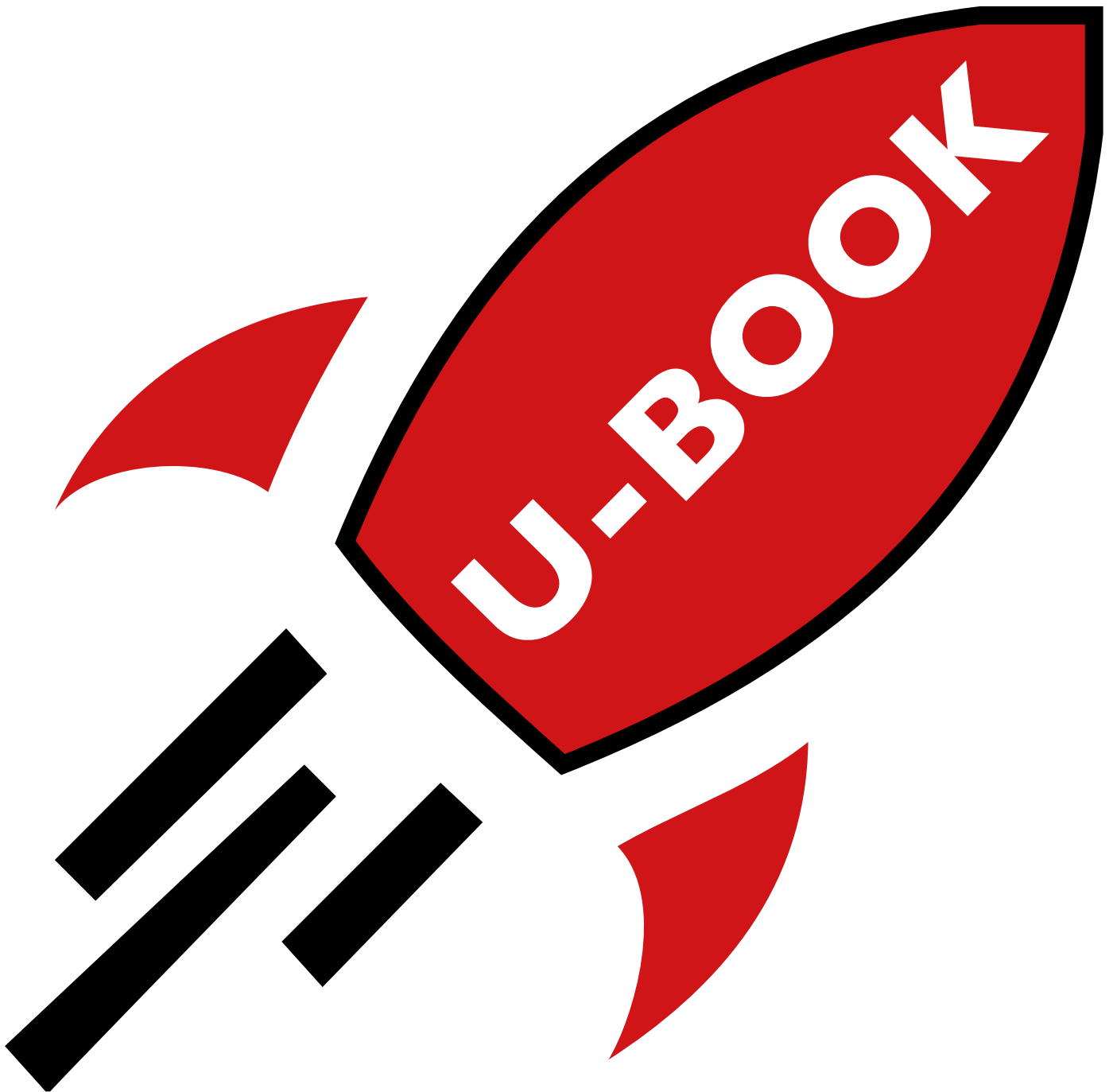
© Utopia 2019

Redactie: Hans van den Tol, Peter de Vette en Hans Werlemann

Grafische Vormgeving: Peter de Vette

1978-2018

www.utopia-rotterdam.nl